

SEPTEMBER:-2023,
VOLUME:-12,ISSUE-47

ISSN 2278-4381

SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH

*Most Referred & Peer Reviewed
Multi Disciplinary E Journal of Research*

CO-EDITOR
P. R. Sharma

CHIEF EDITOR

Dr. Rajeshkumar A. Shrimali

Assistant Professor
Shree H. S. Shah College of Commerce, Modasa.

EXECUTIVE EDITOR

Rambhai V. Baku

SHANTI
E JOURNAL OF RESEARCH
ISSN : 2278-4381

**Multi Disciplinary and Peer-Reviewed
Research Journal in India**

PUBLISHED BY

<http://www.shantiejournal.com/>

<u>SHANTI PRAKASHAN</u>	<u>OTHER CONTACT</u>
H.Q 1780, Sector-1, Delhi By Pass, ROHTAK-124001, (HARYANA)	D-19/220, Nandanvan Appartment (Nr. Bhavsar Hostel), New Vadaj, AHMEDABAD:- 380013.

Editorial Board

<p>Chief Editor Dr. Rajeshkumar A. Shrimali (M.com., B.ed.,NET.,M.phil.,Ph.D)</p>	<p>Co-Editor Prof. P.R.Sharma (M.A, B.ed.,NET.,M.phil) Adhyapak Sahayak Department of English M.B.Patel Science College, Anad, Gujarat</p>
---	--

Executive Editors

<p>Prof. Bharatbhai K. Bavaliya Assistant Professor in Hindi, G.E.S Class-II (R.R LALAN COLLEGE, BHUJ)</p>	<p>Prof. Rambhai V. Baku (M.A., B.ED., M.PHIL)</p>
---	---

Managing Editors

<p>Prof. Parimal M. Upadhyay Assistant Professor, G.E.S Class-II (R.C Commerce College, Ahmedabad)</p>	<p>Prof. D.K.Bhoya Associate Professor in Gujarati (Mahila Arts College Motipura, Himmatnagar, Dist- Sabarkantha)</p>
<p>Prof. Bhavin S. Shah Assistant Professor in Accountancy, G.E.S Class-II (Gujarat Arts & Commerce College, Ahmedabad)</p>	<p>Prof. Dr. Omprakash H. Shukla Assistant Professor in Hindi, G.E.S Class-II (Gujarat Arts & Commerce College, Ahmedabad)</p>
<p>Prof. Dr. Priteshkumar S. Rathod Assistant Professor in History, G.E.S Class-II (Government Arts & Commerce College, Naswadi, Dist- Vadodara)</p>	<p>Dr. Rajesh M. Sosa (M.A.,M.phil.,Ph.D, G-SET)</p>

“SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH” is a Quarterly based Research Journal

Copy Right, SEPTEMBER- 2023, All Rights Reserved

- No part of this publication may be reproduced or copied in any form by any means without prior written permission
 - “SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH” holds the copyright to all articles contributed in this publication. In case of reprinted articles “SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH” holds the copyright for the selection, sequence, introduction material, summaries and other value additions
 - The view expressed in this publication are purely personal judgments of the authors and do not reflect the view of “SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH”. The views expressed by external authors represent their personal views and not necessarily the views of the organizations they represent.
 - All efforts are made to ensure that the published information is correct. “SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH” is not responsible for any errors caused due to oversight or otherwise.
-

Peer Review Committee-

The following Experts are working as a guide in M.Phil and Ph.D Degree. They are provide their service in our shanti e journal of research at free of cost. Papers published only after review through their important guidance, advice correction and required instructions.

Name	Designation
Dr.devjibhai maru (Assistant Professor Government Arts College-Talaja.Dis-Bhavnagar.)	Chief in sociology
Dr.Mahendrakumar A.Dave (Associate Professor, Shree Somanath Sanskrit University-Veraval)	Chief in Sanskrit
Dr.Parvinsinh R.Chauhan (Associate Professor, Bosmiya Arts & Commerce College-Jetpur.)	Chief in Hindi
Dr. Bhaveshbhai L.Dodiya (Assistant Professor, R.R.Lalan College-Bhuj-Kachchh)	Chief in Chemistry
Dr. Nareshkumar Yayantilal Parikh (Associate Professor, P.S.Scince & H.D. Arts College-Kadi.)	Chief in History
Dr.Nimeshkumar D.Chaudhari (Associate Professor, Faculty of physical education and sports science, Gujarat vidyapith, sadara, Gandhinagar)	Chief in Physical Education
Dr.C.M.Thakkar (Principal, T.A. Chatvani Arts & J.V Gokal Trust Commerce College,Radhanpur,Patan.)	Chief in Commerce
Dr.Samyak M Makwana (Associate Professor, R.R.Lalan College-Bhuj-Kachchh)	Chief in Psychology
Dr.IROS Vaja(Associate Professor, M.V.M Arts College Rajkot)	Chief in English
Dr.Hemaben Jikadra(Associate Professor, Gujarat Arts & Science College(Aft) Ellishbredge Ahemdabad)	Chief in Political Science
Pro. Ramesh L.Deshmukh (Associate Professor, Tolani Arts & Science College Aadipur)	Chief in Gujarati
Dr.C.S.Zala (Associate Professor, R.R.Lalan College-Bhuj-Kachchh)	Chief in Economics
Dr. Bhargav Dave, RPT, DPT(UC), MPT (LLU) 2804 Field Hollow Dr, Pearland, Texas 77584. Contact no: (248) 416-3221 Fax: (888) 789-2329 E-mail: pt.davebhargav@gmail.com New York Physical Therapy license Number: 033650 Michigan Physical Therapy license Number: 5501015759 Texas Physical Therapy license Number: 1217440	Chief in Physiotherapy (International)

ISSN -2278-4381

Editor's Column

The explosion of knowledge at the global level due to technological dynamics has certainly redefined the very concept of education. The prevailing scenario of education--especially higher education--has become a matter of study and analysis for the scholars and practitioners who have a craving desire to face changes and challenges. It is because we, the human beings, are endowed with the faculty of choice and a free will.

Unlike other species, we are not programmed. We can make choices and use our free will to act and achieve our objectives. Despite the dramatic progress in ICT in education achieved so far at the school and college levels, much remains to be done: each country, to varying degrees, continues to struggle with issues of children out of school and illiterate youths and adults. Inequities in educational opportunities, quality of educational services and level of learning achievement persist by gender, rural/urban locality, ethnic background, and socioeconomic status.

The quality of learning and the capacity to define and monitor this quality is lacking in most developing countries. The means and scope of education continue to be narrow and confined to historical models of delivery, and the use of other channels continues to be ad hoc and marginal. The increase in quantitative and qualitative demand for education is not matched by an increase in resources.

At this juncture, it is safe to state that the polarity of views on the possibility of change is amazing. We, the publishers of Journal of research , are very much excited to view some aspects of these changes through scholarly articles contributed by august scholars and colleagues. The present issue contains papers with critical insight and analysis as well as systematic discussion and deliberation on various themes of language, literature, information technology, commerce and so on. We hope this will certainly be useful for the people who aspire change.

Chief Editor

Dr. Rajeshkumar A. Shrimali

INDEX

Title	Page
NATIONAL EDUCATION POLICY IN AYURVED -Suhag Raval ¹	1-7
<i>"A STUDY ON PROBLEMS FACED BY ACCOUNTANTS WHILE USING ACCOUNTING SOFTWARES"</i> -Devita D. Movaliya	8-17
The Role of Mother Tongue in NEP with reference to Translated Literature -Ms. Mirali R. Solanki*- Dr. Rupa B. Dangar*	18-26
ભારતમાં માતૃ આરોગ્ય, માતૃમૃત્યુ ગુણોત્તર અને માતૃમૃત્યુદરના વલણોનો અભ્યાસ -Anita Laljibhai Parmar	27-35
ગુજરાતમાં ઉદ્યોગ સાહસિકો માટે સંસ્થાની ભૂમિકાનો એક અભ્યાસ -Dr. Kukava Geeta N.	36-41
સ્મૃતિવન મ્યુજીયમનો પ્રવાસન ક્ષેત્રમાં ફાળો -હરેશ દયાતર* -ડૉ.એમ. જે. રાયજદા.**	42-53
માધવરાયના લગ્ન ગીતો -પ્રિયાંક ઠાકર	54-59

Title	Page
Contribution of Select Indian English Female Dramatists in The Field of Literature : A Study -Sanjana H. Bakhalakiya* Dr. Rupa B. Dangar**	60-63
AN ANALYTICAL STUDY OF HUMAN RIGHTS OF VULNERABLE PERSON WITH SPECIAL REFERENCE TO WOMEN IN INDIA -Dr Sadhna D. Dubey	64-71
NEP: OPPORTUNITIES AND CHALLENGES -DIPALEE MAKWANA	72-81
EMERGING FINTECH: A BOON OR BANE FOR DIGITALINDIA -Priyanka Joshi Aum Savjani	82-88
A study on Impact of Ind AS on Reporting of financial performance of Tata Motors -Raghuvirsinh Bharatsinh Jadej* -Dr. Bhavsinh M. Dodia**	89-100
A Study on Performance Analysis of Selected Nationalized Banks -Ms Parmar Viveka J* - Shri. Vinitkumar J. Varma**	101-107
किन्नर के प्रति समाज का द्रष्टिकोण -परमार उषाबेन खिमजीभाई	108-113
Construction and Effectiveness of Programmed Learning on Achievements of Economics of Standard 11th -Nikunj R. Vagadia* -Dr. Dipakkumar R. Pandya**	114-119

Title	Page
The Portrayal of Covid-19 Pandemic in <i>Can't Quarantine Our Love</i> by Sudeep Nagarkar	
-Mr. Ashish K. Sondarva* -Prof. (Dr) Chetan N. Trivedi**	120-126
Conflict of State and Inner State of Mind:A study of <i>Purple Hibiscus</i>	
-Parmar Urvashee Laxmanbhai	127-135
आदिवासी समाज की मान्यताएँ, दृष्टिकोण एवं परम्पराएँ	
-पंचाल विपुलकुमार प्रविणकुमार	136-140
ગ્રીન ફાઇનાન્સ અને ભારત	
-રાખી મજેઠીયા	141-146
ગુજરાતના વિશ્વ વારસાના સ્થળો	
-આકાશ એન. પરમાર	147-151
હસુ યાજ્ઞિકની સામાજિક નવલકથાઓ -એક અભ્યાસ	
-હેતલ સી.પ્રજાપતિ	152-155
સૌરાષ્ટ્રની શિક્ષણ વ્યવસ્થા (ઈ.સ.૧૮૫૭ થી ઈ.સ.૧૯૪૭)	
-ડૉ.સ્મેશ કાલિયા	156-158

Title

Page

Panchayati Raj System.

-PANDYA JAGRUTI.K*. -Dr.Ghanshyam Butani**

159-173

शीर्षक:-श्रीमल्लिनाथचरित्रमहाकाव्ये प्रयुक्तानाम्शब्दालङ्कार प्रयोगः

समीक्षा ।

-प्रा.सुनिल एच.प्रजापति

174-182

NATIONAL EDUCATION POLICY IN AYURVEDA

Suhag Raval¹

¹ Professor, Department of Basic Principles, ITRA, Jamnagar.

ABSTRACT:

INTRODUCTION: Full human potential, the creation of a fair and just society, and the advancement of national development all depend on education. Universal access to high-quality education is essential to India's continued rise and position as the world's economic growth leader. The best possible standard of education must be the goal for all students, regardless of their social or economic circumstances. Ayurveda is an ancient science of Indian origin. India has rich heritage in the field of knowledge and education. In the framework of Ayurveda education, the development of tested integrative teaching approaches is conceivable. Ayurveda was initially learned through the *Shrutismriti* (gained by hearing) technique, and then through the *Gurushishya Parampara* method. *Ashtang* Ayurveda, or the eight branches of Ayurveda, refers to the eight main disciplines of Ayurveda. These eight disciplines are: *Kaya Chikitsa* (Internal medicine), *Bala Chikitsa* (Treatment of children/ Pediatrics), *Graha Chikitsa* (Demonology), *Urdhvanga Chikitsa* Treatment of disease above the clavicle), *Shalya Chikitsa* (Surgery), *Damstra Chikitsa* (Aphrodisiac therapy). There are several subbranches of Ayurveda practice now within these eight categories. The teaching methods of Ayurveda have changed from the ancient times to the present. Our ancient Acharyas used a variety of teaching, studying, and debate techniques to help people expand and improve their own knowledge.

KEY-WORDS: National education policy, Ayurveda.

Introduction:

Education is the formal process by which society deliberately transmits its accumulated knowledge, Skills, customs and values from one generation to another. But in today's era, information and knowledge stand out as very important and critical input for growth and survival. Rather than looking at education simply as a means of achieving social upliftment, the society must view education also as an engine of advancement in an information era propelled by its wheels of knowledge and research leading to development.

The classics of Ayurveda have explained in detail about the various means to attain the knowledge both helpful for the teacher as well as the learner. The three ways to attain the knowledge and proficiency are *Adhyayanam* (Learning), *Adhyapanam* (Teaching) and *Tadvidya Sambhasha* (Discussions) with the persons well versed in the subject. Maharshi Charaka describes *Adhyayana Vidhi* (Learning method) in *Vimanasthana* 8th chapter i.e., *Kalya* means healthy person. In Ayurved well describes how maintain health of healthy person. For maintain health one should take proper quantity of food with follow *Ashta Ahara Vidhi Vishesh Ayatana* which is *Prakriti, Karana, Samyoga, Rashi, Desha, Kala, Upyoga samstha, Upyokta* and *Ahara Viddhi Viddhana* dietetics rules. Also, diet should be taken as per seasonal changes. When eat a diet in accordance with the principles of nature, it will be a

sensible approach to maintain positive health. Acharya Charaka has been explained Ahara is one among Traya-upastambha. Among them three pillars, Ahara (Food) is major supporting pillar which help in sustenance of life and maintenance of health. One cannot imagine living without food.

Ayurveda gives equal importance to Vihara along with Ahara for maintain positive health. One should follow Dincharya, Rutucharya. one should not suppress non-suppressible urge and suppress suppressible natural urges for prevention of disorders through maintenance of internal somatic hygiene and promotion of somato-psychological strength.

One should follow *Sadvritta* (Code of conduct). This is important for preventing stress due to social factors and to maintain one's psychological balance intact.

Method of study has been described, i.e., one desirous of study with a calm mind and at a proper time, should get up early in the morning. After passing the natural urges and cleaning body (as per daily schedule), should do the spiritual rituals like sprinkling water, worshiping gods, sages, cow, *brahmana*, preceptors, elders, accomplished persons and the teacher. Then sitting comfortably on even and clean ground should present the aphorisms in order as learnt from teacher with clear voice attentively repeating it over and over. At the same time, he should think about the meaning and principle to get rid of his own defects and to know others' defects. In this way, he should proceed the study without squandering time in midday, afternoon, and night.

Maharshi Charaka has been explain *Ayurveda* learning method in *Sutrasthana* 30th chapter. One who studies Ayurveda should be in a position to explain the whole text, its different sections and chapters and specific topics in each chapter distinctly, and this is done by *Vakyasha*, *Vakyarthasha*, *Arthavayavasha*.

Vakyasha - means reading the Sutra as told in the *Tantra* or understanding literal meaning of *Sutra*. **Vakyarthasha** - is the meaning achieved after proper understanding and interpretation of a *Vakya*. **Arthavayavasha** - are the words which are difficult to understand. They need special attention and also special elaboration and application of *Tantrayukti*.

Qualities of ideal *Vaidya*: Learning, rationality or capacity for innovative thinking, specific scientific knowledge, memory, devotion to performing timely duties and action (clinical practice) – one who possesses these six qualities, nothing remains unachievable for him. Learning, wisdom, practical knowledge, experience, accomplishments, and continual guidance from eminent mentors – of these, even one quality is sufficient to add significance to the degree of *vaidya*. The one, who possesses all the auspicious qualities like learning etc., deserves to hold the honourable degree of *vaidya* who showers happiness on all living beings.

Initially, the system of education that dealt with imparting knowledge of Ayurveda was the *Gurukula* system as it was the part of Vedic method of learning. A “*Gurukula*” was a place where a teacher or “*Guru*” lived with his family and trained the students. The *Gurukula* system of education suffered a setback during the medieval and colonial periods of Indian history.

The education was done in 3 methods namely *Shravana* (Listening the texts as uttered by the teacher), *Manana* (Deliberation and reflection of the topic) and *Nididhyana* (Meditation or repeatedly remembering the topic). During this time period the education was free and the students led an exemplary life with having a father-son like relationship with the teacher. Moreover, the education was not based on caste, creed, colour etc. It was purely based on interest, personal ability, interest or passion and inherent skills of the individual. During the *Samhita* period even though the method of teaching was the same, the emphasis was much laid on Ayurvedic aspects. This led to more precision and understanding which again propelled its growth. This also marked the formation of branches in Ayurveda with emergence of two different school of thoughts namely *Atreya* and *Dhanvantari* school of thoughts. After that there were seats of higher institutionalized learning like the Nalanda, Banaras and Taxashila. Like all other social order and fields of science, even Ayurveda was affected considerably by this new order of education. Initially during the British rule in India, the modern education system that dealt more of western philosophy resulted in opening of the Modern system of medicine in India as well.

The British period saw Ayurveda take a defensive position as it tried to justify and answering itself to the critics and queries of the Modern or European system of medicine. The revival of Ayurveda started with from the year 1885 to 1947 for its legitimate right and position.

But when the tides of time led to political uncertainty due to invasions leading to mixture of culture, tradition and inducement of newer systems of learning, the methodology for education too changed drastically. On July 1st 1946 in Jamnagar a college for Ayurvedic Studies was established named as Shri Gulabkunwarba Ayurveda Mahavidyalaya by the G.K. Ayurvedic Society. After independence in 1947 Govt. of India started to work for revival of Ayurveda few committees were appointed and they recommended the establishment of one advance Institute of Ayurveda.

Today, India officially recognizes Ayurveda as an indigenous system of medicine along with other systems like *Siddha*, *Yoga*, *Unani* and Homeopathy and is brought under a separate department known as AYUSH Department. This department is responsible for the overall development of *Ayurveda* with respect to its propagation or awareness, infrastructure facilities, education and practice. The COVID-19 [pandemic](#) has posed an immense challenge to health care systems around the globe in terms of limited [health care facilities](#). During this period *Ayurveda* plays very important role for prevention and management of pandemic by boosting the immunity. After that everyone understand the importance of healthy life style, good diet habits and daily exercise etc. to acquire immunity. In the guidelines by Ministry of AYUSH, it is clearly mentioned that Ayurveda and Yoga can certainly play a pivotal role to augment preventive measures provided in the guidelines by Ministry of Health and Family Welfare. *Ayurveda* is unique in its approach as a healing science, rather than merely a medical science. *Ayurveda* is perceived as one of the most ancient well documented system of medicine equally relevant in modern times, wherein prevention of disease and promotion of health are both given due consideration. So either in *pratyaksh* or in *paroksh* *Ayurveda* is always there. Indian traditional medicine systems have won heart of the people of the world

and the WHO's **Global Centre for Traditional Medicine (GCTM)** will provide India opportunity to lead this sector globally.

Scope of Ayurveda Among Qualities of ideal Vaidya in Learning (Vidhya)

The **Ministry of Ayush**, a [ministry](#) of the [Government of India](#), is responsible for developing education, research and propagation of [traditional medicine](#) systems in India.

RAV was established in the year 1988 as a premier institute of Ayurveda, under the Ministry of Ayush. It has been playing an important role in reviving the traditional method of the Gurukul system of education in Ayurveda.

Union Minister of Ayush Shri Sarbananda Sonowal announced that three National Ayush Institutes - **All India Institute of Ayurveda (AIIA), Goa, National Institute of Unani Medicine (NIUM), Ghaziabad and National Institute of Homoeopathy (NIH), Delhi**

In **Vitarka** rationality or capacity for innovative thinking ayurveda describe an assemblage of physicians (*vaidyasamuha*) Helps to resolve doubts (*nihsamshaya karanam*), Clinical seminars/discussion (*tadvidyasambhasha*) Increasing wisdom or that broaden one's understanding (*buddhivardhananam*). In today's era seminars, conferences, workshops, CME are organized for increasing capacity of thinking. Whole world gives *Importance to seminars and workshops* as a prime concern.

Tadvidhya Sambhasha

It is a free verbal exchange of ideas between group members or teacher and students, for effective discussion the students should have prior knowledge and information about the topic to be discussed. The *Guru* is also observed to be sitting with other learned sages and men of learning. And in certain discussions the pupils as well as the sages present, participate and give out their opinions until in the end, the master surveys the whole range of the subject in its various aspects and gives his final verdict on the subject under discussion.

In **Vigyan** specific scientific knowledge: As the *Ayurveda* system of medicine has a divine origin deeply associated with the ancient most source of knowledge. The research in *Ayurveda* becomes essential as the classical texts, the guiding principles were written centuries before. A lot has changed since then which mandates the modification and renewal of the same on scientific parameters. Even the *Ayurveda* classics approve of such changes in accordance with the changing times.

In **Smriti** memory: before starting a research one should have proper knowledge of *samhita* because Innumerable Research clues have been explained by acharyas in *samhita granthas* in various instances. Understanding of these competently and application and analyzing this fact by using skill of the Researcher.

Tatparta: *Ayurveda* is uniquely patient-oriented where the Ayurvedic physician diagnoses, treats and dispenses medicine to every individual patient. *Prakriti* specific prescription may also include supportive therapies, diet and life-style advice so as to regain physiological

balance, finally resulting in the removal of the disorder. A decision-support system known as AyuSoft (developed by Center for Development of Advance Computing and University of Pune, Ganeshkhind, Pune India) based on Ayurveda knowledge has been shown to be useful in determination of individual *Prakriti* and personalized treatments. Ayurveda needs to be studied and experimented with help of new models based on modern science and biology. Ayurvedic medicine needs more rigorous scientific research for evaluating safety, quality and efficacy. India has *the largest youth population*, these young people are driving a culture of innovation, entrepreneurship and diversity.

In *Kriya*- Practical approach It's time for **Ayurveda** to undertake research deep in its own foundational theories and in its interface with modern science, Because present environment, lifestyle and nutrition have drastically different from ancient time.

Ashtanga Ayurveda

Ashtanga Ayurveda means eight limbs or eight branches of *Ayurveda*. Each branch is specialized its own way. Thus, *Ashtanga Ayurveda* are specializations of *Ayurveda*. The description of *Ashtanga Ayurveda* shows the existence of the knowledge of branches of science in the olden days.

Kaya Chikitsa (General Medicine)

The branch or section of *Ayurveda* which elaborates the diseases afflicting the entire body of the likes of *Jwara* (Fever), *Raktapitta* (Bleeding disorders), *Shosha* (Consumption), *Unmada* (Insanity), *Apasmara* (Epilepsy), *Kushtha* (Skin disease), *Prameha* (Diabetes), *Atisara* (Diarrhea) etc. and their remedies is called as *Kaya Chikitsa*. *Kaya* means entire body. *Chikitsa* means treatment. Therefore, *Kaya Chikitsa* means treatment given to all the diseases afflicting the entire body.

Kaya also means *Agni* or *Antragni* (Metabolism or transformations). When the *Agni* is intact, all the activities in the body will run smoothly. When this *Agni* is disturbed, it leads to many diseases like *Jwara* etc. Therefore, the *Agni* should be treated first. Treating the *Agni* and hence the diseases like *Jwara* etc is called *Kaya Chikitsa*.

Bala Chikitsa

The branch or section of *Ayurveda* which deals with or explains in depth about the nourishment and nutrition of the children, methods of purifying the milk of *Dhatri* (Wet nurse), diseases occurring in the infants and children due to consumption of contaminated breast milk (*Stanyadushtijanya Roga*) and *Grahas* (Spirits) and also the treatment of diseases occurring in infants and children is called as *Kaumarbhritya*.

Graha Chikitsa

The branch or section of *Ayurveda* which describes the diseases caused by many *Grahas* (Spirits, unseen supernatural forces) like *Daiva* (God), *Daitya* (Monster), *Gandharva* (Heavenly beings skilled singers from heaven), *Yaksha* (Demigods), *Rakshasa* (Demon or

evil spirit), *Pitru* (Ancestral forefathers), *Pisachi* (Flesh eating demons, devils), *Naga* (Dragons) etc. and remedies for these disorders through implementation of *Shanti Patha* (Measures and methods to calm or pacify the above said *Grahas*), *Balidana* (Sacrifices), *Havana* (Fire sacrifice and other rituals) etc. is called as *Graha Chikitsa* or *Bhuta Vidhya*.

Udhvanga Chikitsa

The branch or section of *ayurveda* in which the disease and remedies related to the parts of the body above the level of the collar bone (Head and neck) i.e., eyes, ears, mouth, nose etc. the shapes and sizes of different *Shalaka Yantras* and their utility have been elaborated is called *Shalakyana* Tantra. Since, this branch of *Ayurveda* also deals with treating the diseases of the organs and parts of the upper region of the body it is also called as *Udhvanga Chikitsa*.

Shalya Tantra

Shalya means foreign objects. They may be inside or outside the body. The branch or section of *ayurveda* in which the methods of extraction (Removal) of many types of *Shalya* from body including *Shalyas* like *Trina* (grass), *Kastha* (stick, piece of wood), *Pashana* (stone)

Visha Chikitsa

it is the special branch of *Ayurveda* which deals with all types of poisons and their treatment. Poison is the any substance which acts deleteriously to the human body.

Rasayana Chikitsa

Rasayana means the way for attaining excellent *Rasaadi* seven *Dhatus*. The *Dravyas* which promotes the body tissues (*Dhatus*) are known as *Rasayana*. *Rasayana* therapy is one which delays the *Jara* (old age) and helps in cure the disease.

Vajikarana

This subject is concerned with aphrodisiacs, virility and improving health of progeny.

Discussion

The present situation in medical education and especially that of Ayurvedic education in India resembles that in the United States before the publication of the Flexner Commission's landmark report. The report highlighted the importance of creating physician scientists and not just clinicians. Even Ayurveda physicians need to be educated both as clinicians and as scientists. where traditional and modern pedagogies are balanced. The current Ayurveda education system needs to reinforce its *Shastra* base on one side while keeping pace with the developments in modern science and technology and ensuring a strong link between research and teaching,

Conclusion

The people bear a strong faith in AYUSH and are also convinced by its effectiveness. However, it requires genuine need for developing awareness and ease of access to traditional medical systems in India. Interdisciplinary research, standardization, quality control and validation of the Ayurvedic medicine is needed to establish a knowledge base to meet the global standards. Different programs have been taken up towards increasing visibility, acceptability and usage of Ayurveda vis-a vis its integration in the health system. Strategies to globalize and promote Ayurveda are being taken up through AYUSH clusters focusing its safety-efficacy-quality aspects and rational use of Ayurveda.

“A STUDY ON PROBLEMS FACED BY ACCOUNTANTS WHILE USING ACCOUNTING SOFTWARES”

Dr. Devita D. Movaliya

The main objective of this paper is to get design about impact of accounting software used by accountant in saurashtra region. This study discusses and explores problems faced by accountants while using accounting software. As Accounting Software is still new development in the field of accounting and developing now and then. All accounting transactions are electronic and recorded in computer as data base in Excel sheet or in accounting software. Instead of bookkeeping all accounting entries are done through the use of computer and accounting software. The all accounting records and main documents maintained in electronic form instead of book and paper. It is very useful to maintain financial detail safe and secure. It is useful for users to get accounting information anytime when required. There are many advantages of accounting software. Still accountants are facing many problems while using accounting software because of lack of knowledge of accounting software.

Present research study is based on primary data collection through questionnaire. The questionnaire is filled by accountants of Saurashtra Region for present the. Questionnaire includes Likert five scale method to get detail from respondents. T-test and ANNOVA is used to analyse the data collected through questionnaire. The researcher has tried to give suggestion so developer to solve the problems in software and improvement in software as per the need of accountants.

Key words: Accounting Software, Accounting transactions, Accountants

Introduction:

For recording accounting transaction spreadsheets were used in place of manual accounting software. All organization adopts innovative solution to stay ahead from their competitors. There are many limitations of spread sheet used for fragmentation of data but not provide any quick action. For business of multiple locations, intercompany accounting become time consuming. Innovations in technology provide latest accounting software for multiple needs of business. Accounting Software includes keeping records of accounting information in excel sheet or in Accounting software. In Accounting Software system all business

transactions, documents and accounting records are maintain electronically. Cloud accounting software is beneficial for business from different locations. Business man uses online and internet technology for accounting functions. Accountants are using accounting software for recording all business transaction, preparing journal, financial statement and audit purpose. With numerous benefits there are many problems faced by accountants while using accounting software.

Literature Review

Dr. G. Kavitha has study on views of accounting professionals in Coimatore City, retrieved from Asia Pacific Journal of Research, vol 1, issue 11, 2014.

Ageeva Karp M., Somdprpv O., have attempted to study The Application of Digital Technologies in Financial Reporting and Auditing. In: Popkova, "Smart Technologies" for Society, State and Economy. vol 155, 2020.

Mohammad Rokibul Kabir, Mohammad Afjalur Rahman, Mohammad Yunus and Adnan Chowdhury have attempted to study on Applications of Accounting Software: An Empirical Study on the Private Universities of Bangladesh” World Review of Business Research Vol. 5. No. 1, January 2015.

Grande,E. and Estebanez R., and Colomina, C have attempted to study The impact of accounting information system on performance measures: Empirical evidence in Spanish SMEs’, Interational journal of Accounting Software research, Vol. 11, 2011

Machera, Robert P.; Machera, Precious C.(2017), “Computerized Accounting Software; A Curriculum That Enhances an Accounting Program”, Universal Journal of Educational Research, vol 5, 2017.

Sarita Yadav, presented views on “ A research on some challenges of computer based Accounting practices in SME’S”, in journal of advances and scholarly researches in allied education, vol.15, September, 2018.

Yuonne Chong and Ismail Niam, have attempted to study The impact of accounting software on business performance. International journal of information system and engineering, vol. e, april, 2018.

Mohammed Muneerali Thottoli, ORCID, has presented the views on “Impact of accounting software among SMEs accountants in Oman”, Financial Markets, Institutions and Risks, Volume 4, 2020.

Statement of the Problem:

The aim of this research study is to get views of accountants on problems faced by them while using accounting software. There are numerous researches were undertaken to study Accounting Software, however, one is yet to come across of the views of accountant with reference to issues Accounting Software and thereby finding scope for improvement in Accounting Software. Against such a backdrop and to fill this gap, this study has been undertaken by the researcher.

Objective of the Study:

1. To study views of accountants for problems faced by them in Accounting Software.
2. To examine the changing roles of accounting professional for implementation of Accounting Software.
3. To find out the ways of solution of problems in using Accounting Software.

Research Design:

The research design of a Study includes the nature of information required for the purpose of the study, the method of data collection, the method used for the analysis and analysis of the data for the study. Researcher has taken demographic factor for research design.

Universe of Study:

For present study, all accountants of Saurashtra Region would make the universe out of which, 501 accounting professionals would be taken as sample by using convenience sampling method.

Data Collection:

Data collection methods are primary Data collection and secondary Data collection. Data collection for this study is based on primary data. Primary data has been collected through structured questionnaire filled by accountants of saurashtra region.

Hypothesis of the study

- 1.H₀ :- There is no significant difference between gender and views of accountants for Problems in accounting software.
- 2.H₀ :- There is no significant difference between Age and views of accountants for Problems in accounting software.
- 3.H₀ :- There is no significant difference between Educational Qualification and views of accountants for Problems in accounting software.
- 4.H₀ :- There is no significant difference between Area of Practice and views of accountants for Problems in accounting software.

Tools and Techniques of Analysis:

The data collected for the present study has been analyzed with suitable statistical tools. Percentage analysis, t-test and ANNOVA is used to test hypothesis.

Findings of the study:**Table 1****Table showing Average score of gender for problems in accounting software**

Sr. No.	Problems	Gender wise average score	
		Male	Female
1	It required regular upgrade of software	3.49	3.43
2	There are difficulties in recovery of lost data	3.09	2.72
3	There are possibilities of fraudulence in using accounting software	2.78	2.61
4	There is inaccuracy of reports	2.56	2.52
5	Inability of fully comprehend and interpret the result	2.68	2.65
	Total average score	14.6	13.93

(Source: primary data from questionnaire)

Hypothesis testing

H_0 :- There is no significant difference between gender and views of accountants regarding Problems in accounting software.

Table 2
T-Test of Gender for problems in accounting software

	Gender	N	Mean	Std. Deviation	T-Test
Problems	Male	395	14.60	4.42323	1.403
	Female	106	13.93	4.40065	

RESULT:

Null hypothesis is accepted as significant values is $1.40 > 0.05$. There is no significant relationship between gender and views of accountants for Problems in accounting software.

Table 3
Table showing average score of age for problems in accounting software

Sr. No.	Problems	Age wise average score			
		21 to 30	31 to 40	41to 50	Above 50
1	It required regular upgrade of software	3.51	3.47	3.33	3.44
2	There are difficulties in recovery of lost data	3.12	2.87	2.25	2.88
3	There are possibilities of fraudulence in using accounting software	2.78	2.85	2.01	2.13
4	There is inaccuracy of reports	2.65	2.49	2.49	2.06
5	Inability of fully comprehend and interpret the result	2.72	2.98	2.11	2.05
	Total average score	14.78	14.66	12.19	12.56

(Source: primary data from questionnaire)

Hypothesis testing

H_0 :- There is no significant difference between Age and views of accountants for Problems in accounting software.

Table 4**Table showing One-way Analysis of Age with problems in accounting software**

	N	Mean	Std. Deviation	Minimum	Maximum
20 to 30	329	14.78	4.48866	5.00	25.00
30 to 40	113	14.66	4.11576	6.00	25.00
40 to 50	43	12.19	4.13611	6.00	25.00
More than 50	16	12.56	4.08197	7.00	22.00
Total	501	14.46	4.42276	5.00	25.00

ANOVA

	Sum of Squares	Df	Mean Square	F	Sig.
Between Groups	317.938	3	105.979	5.566	.001
Within Groups	9462.473	497	19.039		
Total	9780.411	500			

RESULT:

Null hypothesis is rejected as significant values is $0.001 < 0.05$. There is significant relationship between age and views of accountants for Problems in accounting software

Table 5**Table showing average score of Education Qualification for problems in accounting software**

Sr. No.	Problems	Education Qualification wise average score			
		CA	CA	M.Com.	Other

			And CS		
1	It required regular upgrade of software	3.49	3.45	3.69	3.33
2	There are difficulties in recovery of lost data	2.99	2.11	3.19	2.97
3	There are possibilities of fraudulence in using accounting software	2.52	2.03	2.74	2.89
4	There is inaccuracy of reports	2.49	2.56	2.57	2.94
5	Inability of fully comprehend and interpret the result	2.65	2.13	2.8	2.75
	Total average score	14.14	12.28	14.99	14.88

(Source: primary data from questionnaire)

Hypothesis testing

H₀ :- There is no significant difference between Educational Qualification and views of accountants for Problems in accounting software.

Table 6

Table showing One-way Analysis of Educational Qualification for problems in accounting software

	N	Mean	Std. Deviation	Minimum	Maximum
CA	237	14.14	4.23785	5.00	25.00
CA & CS	18	12.28	4.71301	5.00	21.00
M.Com	102	14.99	4.47544	6.00	25.00
Other	144	14.88	4.56269	5.00	25.00
Total	501	14.46	4.42276	5.00	25.00

ANOVA

	Sum of Squares	Df	Mean Square	F	Sig.
Between Groups	164.412	3	54.804	2.833	.038
Within Groups	9615.999	497	19.348		
Total	9780.411	500			

RESULT:

Null hypothesis is rejected as significant values is $0.038 < 0.05$. There is significant relationship between educational qualification and views of accountants for Problems in accounting software

Table 7

Table showing Area of Practice wise average score for problems in accounting software

Sr. No.	Problems	Area of Practice wise average score		
		Rural	Urban	Semi Urban
1	It required regular upgrade of software	3.39	3.67	3.45
2	There are difficulties in recovery of lost data	3.05	3.13	3
3	There are possibilities of fraudulence in using accounting software	2.94	2.15	2.8
4	There is inaccuracy of reports	2.98	2.03	2.56
5	Inability of fully comprehend and interpret the result	2.76	2.59	2.71
	Total average score	15.12	13.57	14.52

Hypothesis testing

H_0 :- There is no significant difference between Area of Practice and views of accountants for Problems in accounting software.

Table 8

Table showing One-way Analysis of Area of Practice with problem in accounting software

	N	Mean	Std. Deviation	Minimum	Maximum
Rural	85	15.12	5.58359	5.00	25.00
Semi Urban	85	13.57	3.81865	7.00	23.00
Urban	331	14.52	4.20340	5.00	25.00
Total	501	14.46	4.42276	5.00	25.00

ANOVA

	Sum of Squares	Df	Mean Square	F	Sig.
Between Groups	106.071	2	53.036	2.730	.066
Within Groups	9674.340	498	19.426		
Total	9780.411	500			

RESULT:

Null hypothesis is accepted as significant value is $0.066 > 0.05$. There is no significant relationship between Area of Practice and views of accountants for Problems in accounting software.

Suggestions:

1. Software companies should provide user friendly software for accounting.
2. It should try to reduce fraud in data.
3. Automatic up gradation facility should be provided by the software company.
4. It is observed that rural area accounting people are facing problems in using accounting software. Regular training and education for software facility should be provided to them.

Conclusions:

From above analysis it is concluded that there are improvements and innovations in technology. With it there is update in accounting software with change in technology. There are various problems like insecurity of data, up gradation problem, difficulty in recovery of lost data, fraud, inaccuracy of reports etc. are faced by accountants while using accounting

software. Software companies should consider this problems and update software as per needs of accountants.

References:

1. Mihiri Wickramasinghe, "Impact of accounting software for business performance", Imperial journal of interdisciplinary research, vol.8, 2017.
2. Hotch R. (1993), Accounting: Financial Software, Nation's Business, March 1992, pp46.
3. Santosh Prakash Dhawale, Sudarshan Arjun Giramkar, " e-accounting the need of modern business" International Journal of Engineering, Education and Technology (2015)
4. Hsu, D. K. (2007). Case Studies in Financial Accounting Software.
5. Akpa Juliet Uchenna: " Definition of accounting and benefits of e-accounting implication of e- accounting to a given form, Innigeriadia components of 21st century" scribd .com, 2011 pp45-62.
- 6.<https://www.investopedia.com/terms/a/accounting-software.asp>
- 7.<https://www.oracle.com/erp/what-is-accounting-software/>
- 8.<https://www.zoho.com/accounting-software/>

The Role of Mother Tongue in NEP with reference to Translated Literature

Author

Ms. Mirali R. Solanki

Research Scholar,

Department of English,

Bhakta Kavi Narsinh Mehta University

Co-Author

Dr. Rupa B. Dangar

Assistant Professor,

Department of English,

Bhakta Kavi Narsinh Mehta University

Abstract:

Mother tongue is considered to be the most valuable and important aspects of human life. It is vital in framing the thinking and emotions of people. Mother tongue is the most natural way of expressing ourselves. It helps us to stay connected with our traditional, cultural values and our roots. Research has shown that cognitive development and intellectual development are comparatively faster in mother tongue. The National Education Policy promotes Indian and regional languages as a medium of instruction in the schools, teaching the mass into their mother tongue. The National Education Policy gives emphasis on learning mother tongue along with other languages. Literature in mother tongue improves students critical thinking and change their learning attitudes. Students can understand concepts, ideas and imaginations which are expressed in literature with ease and comfort. If literature is written in mother tongue, students can feel it and relate themselves with it. Thus, the present paper evaluates the role of mother tongue in National Education Policy. The researcher tries to apply the

translation theories of Roman Jakobson and J. C. Catford on *Endurance : A Droll Saga* and *Akoopar* .

Key Words: Mother Tongue, National Education Policy, Literature, Translation

Introduction:

Language plays a vital role in the life of human being. It is the basic tool of communication. We can express our feelings and thoughts through the medium of language. Language is the most creative form of communication in terms of which culture is preserved and transmitted. Mother tongue is the language that a child learns almost without any conscious effort on his part. The National Education Policy emphasizes on learning mother tongue along with other languages. The National Education Policy of India 2020 approved by the Union Cabinet of India on 29 July 2020, outlines the vision of the new education system of India. It replaces the previous National Education Policy 1986. The vision of the policy is to build an education system rooted in Indian ethos that contributes directly to transforming India by providing high -quality education to all, thereby making India a global knowledge superpower.

Translation is necessary for the spreading new information, knowledge and ideas across the world. It is absolutely necessary to achieve effective communication between different cultures .It is the only medium by which certain people can know different works that will expand their knowledge of the world. The National Education Policy recommends the establishment of Indian Institute of Translation and Interpretation (IITI) in order to make high-quality learning materials and other important written and spoken material available to the public in various Indian and foreign languages.

Objectives:

- To evaluate the importance of mother tongue as prescribed in National Education Policy.
- To analyze the role of mother tongue in understanding the kind of literature.
- To study the translation theories of Roman Jakobson and J. C. Catford.
- To identify the role of mother tongue in translated literature.

Research Methodology:

In the direction to achieve the above objectives, the research would follow the qualitative method and descriptive approach. The research will use various tools like dictionaries, glossaries, reference books, internet for this research. The researcher will apply the

translation theories of Roman Jakobson and J.C. Catford on *Endurance: A Droll Saga* and *Akoopar*.

National Education Policy 2020:

The National Education Policy 2020 is the first education policy of the 21st century and aims to address the many growing developmental imperatives of our country. The National Education Policy lays particular emphasis on the development of the creative potential of each individual. It is based on the principal that education must develop not only cognitive capacities such as critical thinking and problem solving but also social, ethical and emotional and capacities and dispositions.

It is well understood that young children learn concepts more quickly in their mother tongue / home language. Home languages is usually the same language as the mother tongue or that which is spoken by local communities. The National Education Policy recommends wherever possible, the medium of instruction until at least Grade 5, but preferably till Grade 8 and beyond, will be the mother tongue/home language /local language/regional languages. Thereafter, the mother tongue or local language shall continue to be taught as a language wherever possible. This will be followed by both public and private schools. High-quality textbooks, including in science, will be made available in home languages/mother tongue. All efforts will be made early on to ensure that any gaps that exist between the language spoken by the child and the medium of teaching are bridged. In cases where home language/mother tongue textbook materials not available, the language of transaction between teachers and students will still remain the home language/mother tongue wherever possible. Teachers will be encouraged to use a bilingual approach, including bilingual teaching-learning materials, with those students whose home language may be different from the medium of instruction. All languages will be taught with high quality to all students; a language does not need to be the medium of instruction for it to be taught and learned well.

A Theoretical Study of Translation :

The word 'translation' derives from the Latin *translatio* . The generic term translation has several implications such as interpretation, paraphrase, rendering, rephrasing, rewording, transcription, transformation and transliteration. According to Newmark, “ Translation is rendering the meaning of a text into another language in the way that the author intended the text”. It means when we translate any text, we should think about the intention of the author

in the source text, find the most equivalent words which can express that message well in the target text.

The first ever recorded theory on translation was formulated by Etienne Dolet .His views on translation came in his short volume in 1540.Chapman in his *seven Books* strongly supported Dolet’s views about translation. During the 16th and 17th centuries, French scholars translated many works into their language. During the later part of 18th century and 19th century great poets and translators like Shelley, Coleridge, Fitzgerald, August Wilhelm Schlegel and many others were involved in translation and they can be brought under the following categories – Recreation(Shelley), Adaption(Fitzgerald) and Ciceronean type(A. W. Schlegel). Theories on translation such as Philosophical Theory, Linguistic Theory, Socio-linguistic Theory and Ethno-lingistic theory came into existence in the 20th century.

Roman Jacobson’s Translation Theory:

Roman Jacobson in his paper ‘On Linguistic Aspects of Translation’ (1959/2000) describes three kinds of translation:

Interlingual Translation- It refers to translation between two different written Languages.

Intralingual Translation - It is the translation of words from a particular language to the same language.

Inter-Semiotic Translation – It is the non-verbal translation of a particular language which usually occurs when the messenger and receiver have no knowledge of each other’s languages. It is usually done by way of gestures to pointing to objects which may have the same meaning as the word being pertained to.

J. C. Catford’s Translation Theory:

Catford analyzes what translation is and sets a theory of translation in his book *A Linguistic Theory of Translation*. At first, he discusses ‘language’ and then he explains his idea of translation, because for him the act of translation is an operation which is performed on two different languages. Catford defines translation as, the replacement of textual material in one language by equivalent textual material in another language. Catford gives different types of translation.

Full Translation - If entire text is replaced from source language to target language; he calls it a full translation.

Partial Translation - During translation, if some part of source language text remains untranslated and included as a part of target language text, then it is called Partial translation.

Total Translation - It refers to translation of source language text into target language text on all levels. It refers to replacement of source language grammar, lexis and graphology into target language text.

Restricted Translation - If source language text is replaced into target language text at one level, then it is a Restricted Translation. This level may be phonological or graphological.

Rank bound Translation - It refers to translation between same ranked Source language texts into target language text i.e., sentence to sentence, word to word.

Unbounded Translation - Unbounded translation is popularly named as free translation, where equivalents freely shunt up and down.

An Implementation of the Theory of Translation on *Endurance: A Droll Saga*:

If writer uses mother tongue in his writings, he can express his emotions, feelings, thoughts and imagination very effectively. Pannalal Patel was one of the leading novelists of Gujarati language. His novel *Manvi ni Bhavai* was written in Gujarati and translated in English as *Endurance: A Droll Saga*. In his novel, Patel portrays the world of people struggling against the tide of time and corrupt custom ridden society, weigh down by poverty, Illiteracy, social relation and local politics and famine.

If we apply Roman Jacobson's theory of translation on *Manvi ni Bhavai*, we can say that the English translation of *Manvi ni Bhavai* is a interlingual translation because it is translated from Gujarati to English. If we apply J. C. Catford's theory of translation, we can say that the translation of *Manvi ni Bhavai* as *Endurance :A Droll Saga* is a partial translation because there are many Gujarati words that remain untranslated and included as a part of target language text. The words retained from the sources language are "chillum", "bhavai" "Babro", "Jethani", "Kosamba". One of the very interesting retained words is "Ramban". In Gujarati usage, 'Ramban' stands for an unfailing remedy, referring to lord Ram's 'superlative

skills in archery'. The original sentence in the source text is: "A to ramban vagya hoy te jane." ; translated almost literally as "Only those who have been wounded by Ramban know how it feels...". But in the source text it is used as a pun to refer to Kalu who is abide by the oath he has given to his dying mother. Thus, we can find many regional and unique linguistic expressions in *Endurance : A Droll Saga*.

An Implementation of the Theory of Translation on *Akoopar*:

Dhruv Bhatt is a well known Gujarati novelist. His novel *Akoopar* was written in Gujarati and translated in English as *Akoopar-The Infinite* by Piyush Joshi and Suresh Ghadhvi.

Akoopar describes the socio-cultural and aesthetic experience of an urban painter-protagonist who happens to visit the interior areas of Gir forest and spend time with the local inhabitants for a project. It is here that he comes across a world entirely different from his own – humble, selfless rustics living a life which is woven around and in perfect synchrony with nature. Gayr, as they call it, and its flora and fauna, and lion , the emblem of Gir pride – all these are treated no inferior to humans by the local residents and there is a strong mutual emotional attachment. The protagonist gets fascinated by all this and feels strangely at home as Gir gradually unfolds her mysteries to him.

If we apply Roman Jakobson's theory of translation on *Akoopar* , we can say that the English translation of *Akoopar* is interlingual translation because it is translated from Gujarati to English. Gujarati and English are two different languages and translation between two different languages becomes interlingual translation. . If we apply the theory of J. C. Catford on the translation of *Akoopar*, we can say that it is a partial translation because there are many Gujarati words that remain untranslated and included as part of target language text. For instance, the very first expression that opens the novel, "'Khamā Gayrne' (May the Gir be blessed)" is retained with explanation of the expression given in the bracket. Further, many dialectical and regional features are also retained in the same manner: "jhok", "nes", "sui jā", "Bas", "dātan" , "Rotlā", "shirāman" While referring to the dressing of the women of the regions, the words are retained, for example:

...she should now dress herself in pernu instead of jimi?

Clad in black undergarment, covering the upper part of the body with brown coloured odhani.

This kind of translation adds the charm of local Gujarati language in the English translation of *Akoopar*.

Conclusion :

From this research, the researcher comes to the conclusion that mother tongue plays very significant role in human life. It helps us to stay connected with our deep-rooted culture. Mother tongue is very much important for intellectual development of student. It enhances the quality of critical thinking and supports in the learning of different languages. National Education Policy 2020 also emphasizes on the mother tongue to instill among the learners a deep rooted pride in being Indian, not only in thought, but also in spirit, intellect and deeds. By applying the translation theories of Roman Jakobson and J. C. Catford on *Endurance : A Droll Saga* and *Akoopar*, it can be said that the translations of both the novels are interlingual translation and partial translation. In the translation of both novels, there are many Gujarati words that remain untranslated and included as a part of target language and that words add local colours in the translation of *Endurance : A Droll Saga* and *Akoopar*.

Works Cited :

Dangar, Rupa B. "ECOFEMINISM : THE RELATIONSHIP BETWEEN WOMEN, ANIMALS AND NATURE IN DHARUV BHATT'S AKOOPAR". *Journal of Higher Education and Research Society*, Vol. 8, Issue-2, pp. 362-368.

Dave, Mihir. "Strategies for translating dialectical features :A study of selected Gujarati novels in English translation". *shodhganga.inflibnet.ac.in*, <http://hdl.handle.net/10603/272257>

Ganta, Tonia Grace. " Proficiency in mother tongue and its influence on communication skills in English at secondary level" . *shodhganga.inflibnet.ac.in* , <http://hdl.handle.net/10603/377686>.

"The Importance of Translation." *Lexika*, 19 Nov. 2021, <https://www.lexika-translations.com/blog/the-importance-of-translation/>.

Joshi, Parth. “Cross-Cultural Translation and Untranslatability : A Critical Study of *The Infinite* as a Translation of Dhruv Bhatt’s *Akoopar*”. *Journal of Teaching and Research in English Literature*. Vol. 9, No. 2, April 2018, pp. 45-51.

Joshi, Piyush, et al. (trans.) *Akoopar (Akoopar – The Infinite)*, TATVAM Publication, 2015.

Kantak, V. Y. (trans.) *Endurance – a Droll Saga*. Sahitya Akadami, New Delhi, 1995.

Kembaren, Farida Repelita Waty. “Translation Theory and Practice”. repository . unusu.ac.id

2018.

<https://www.google.com/url?sa=t&source=web&rct=j&url=http://repository.uinsu.ac.id/5251/1/Translation%2520theory%2520and%2520practice-full.pdf&ved=2ahUKEwjm1aLXsMX9AhVt-DgGHbb1CGoQFnoECBAQAQ&usg=AOvVaw0LABWM982ECGYdsEDXTYD>

Kulkarni S. K. “Theories of Translation.” *unishivaji .ac. in*. 2014.

https://www.google.com/url?sa=t&source=web&rct=j&url=http://ir.unishivaji.ac.in:8080/jspui/bitstream/123456789/1995/7/07_Chapter%25202.pdf&ved=2ahUKEwjOiqX8sMX9AhVRCIqKHS1tAKcQFnoECAwQAQ&usg=AOvVaw2S88Ao9s6LIMs2a279W5Hj

“National Education Policy 2020”. *Ministry of Education*. n.d.,

https://www.google.com/url?sa=t&source=web&rct=j&url=https://www.education.gov.in/sites/upload_files/mhrd/files/NEP_Final_English_0.pdf&ved=2ahUKEwiy4K- jsz9AhUxw3MBHfLjDt8QFnoECBMQAQ&usg=AOvVaw2VOhw52WTOK6owxeeFXyay

Accessed 28 Feb. 2023.

Nishanthi, Rajathurai. “Understanding of the Importance of Mother Tongue Learning”.

ResearchGate . Nov 2020.

https://www.researchgate.net/publication/345436020_Understanding_of_the_Importance_of_Mother_Tongue_Learning

Patra, Krushna Chandra. “MOTHER TONGUE AS THE MEDIUM OF INSTRUCTION AT SECONDARY LEVEL TEACHER EDUCATION PROGRAMME AND ITS IMPACT ON STUDENTS’ ACHIEVEMENT AND CAREER.” *A Peer Reviewed National Journal of Interdisciplinary Studies* Vol.2, 2017. pp. 66-71.

"Significance of Mother Tongue." *Hindustani Tongue*, 31 Dec. 2201.
<https://hindustanitongue.com/significance-of-mother-tongue>

Vanza, Bharat G. "Investigation The English Translation of Manvi ni Bhavai". *Open Access International Journal of Science and Engineering*. Vol. 3, Issue-3, March 2018.
pp.54-57

ભારતમાં માતૃ આરોગ્ય, માતૃમૃત્યુ ગુણોત્તર અને માતૃમૃત્યુદરના વલણોનો અભ્યાસ

Anita Laljibhai Parmar

M.A. (Gold Medallist), M. Phil, GSET

Economics

સારાંશ:

માનવમૂડીના નિર્માણમાં આરોગ્ય ખુબ જ અગત્યનું છે. માતા અને બાળકોના સ્વાસ્થ્ય અને પોષણમાં સુધારો કરવા માટે અનેક પ્રયત્નો કરવામાં આવ્યા છે તેનાથી માતૃમૃત્યુદરમાં પહેલાની તુલનાએ ઘટાડો થયો છે. પ્રસ્તુત શોધપત્રમાં માતૃ આરોગ્યના વિવિધ નિર્દેશકોની ૨૦૦૫-૦૬ થી ૨૦૧૮-૨૦ સુધીની સ્થિતિ અને માતૃમૃત્યુ ગુણોત્તર તથા માતૃ મૃત્યુદરના વલણોની ચર્ચા કરવામાં આવી છે.

(ચાવીરૂપ શબ્દો: માતૃ આરોગ્ય, માતૃમૃત્યુ ગુણોત્તર, માતૃ મૃત્યુદર)

૧.૧ પ્રસ્તાવના

આજનું બાળક દેશની ભાવિ માનવમૂડી છે. દેશના વિકાસ માટે માનવીનો વિકાસ અગત્યનો છે. બાળકના યોગ્ય વિકાસ માટે માતાનું તંદુરસ્ત હોવું ખુબ જરૂરી છે. તંદુરસ્ત માતા જ તંદુરસ્ત બાળક ને જન્મ આપશે તેથી માતૃ આરોગ્યનો અભ્યાસ જરૂરી છે. માતૃ આરોગ્ય સંબંધિત અનેક યોજનાઓ ઘડવામાં આવી છે અને તેની હકારાત્મક અસરો પણ જોવા મળી છે. પ્રસ્તુત શોધપત્રમાં માતૃ આરોગ્યનો અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો છે.

૧.૨ સંશોધન સમીક્ષા

Trends in maternal mortality in India over two decades in nationally

representative surveys શોધપેપરમાં જાણાવ્યાં અનુસાર ભારતમાં માતૃ મૃત્યુદરમાં ૧૯૯૭-૯૮ થી ૨૦૨૦ સુધીમાં લગભગ ૭૦ ટકા ઘટાડો થયો છે. ૧૯૯૭ થી ૨૦૨૦ વચ્ચે ૧.૩૦ મિલિયન માતાઓના મૃત્યુ થયા હતા જેમાં ૨૦૨૦માં લગભગ ૨૩૮૦૦ મૃત્યુ થયા હતા. માતૃ મૃત્યુદરનું સૌથી વધુ પ્રમાણ ગરીબ રાજ્યોમાં ૬૩ ટકા અને ૨૦ થી ૨૯ વર્ષની ઉમરની સ્ત્રીઓમાં ૫૮ ટકા જોવા મળે છે. માતૃ મૃત્યુદરનું ઊંચું પ્રમાણ આસામ, ઉત્તરપ્રદેશ, ઉત્તરાખંડ, મધ્યપ્રદેશ અને છત્તીસગઢમાં હતું. ગરીબ રાજ્યોમાં હસ્તક્ષેપ દ્વારા માતૃ મૃત્યુનો સરેરાશ દર જાળવી રાખવામાં આવે તો ભારત UN ના ૨૦૩૦ના માતૃ મૃત્યુદરના લક્ષ્યાંકો હાંસલ કરી શકશે.

૧.૩ સંશોધનના હેતુઓ

૧. ભારતમાં માતૃ આરોગ્યની સ્થિતિ તપાસવી.
૨. ભારતમાં માતૃ મૃત્યુદર અને માતૃમૃત્યુ ગુણોત્તરના વલણો તપાસવા.

૧.૪ સંશોધન પદ્ધતિ

પ્રસ્તુત સંશોધન પત્રમાં વર્ણનાત્મક સંશોધન પદ્ધતિ દ્વારા સંશોધન કરવામાં આવ્યું છે. ગૌણ માહિતી દ્વારા ભારતમાં માતૃ આરોગ્ય તપાસવા હેતુઓને અનુરૂપ માહિતી એકત્ર કરી તેનું અર્થઘટન કરવામાં આવ્યું છે. હેતુ મૂજબ પ્રાપ્ત વિગતોનું કોષ્ટકીકરણ, વર્ગીકરણ કરી આલેખની રચના કરવામાં આવી છે.

૧.૫ ભારતમાં માતૃ આરોગ્યની સ્થિતિ

ભારતમાં માતૃ આરોગ્યની સ્થિતિ નીચે મુજબ છે.

કોષ્ટક ૧ ભારતમાં માતૃ આરોગ્યના નિર્દેશકો

નિર્દેશક	૨૦૦૫-	૨૦૧૫-	૨૦૧૯-
	૦૬	૧૬	૨૦
પ્રથમવાર પ્રસૂતિ પૂર્વેની તપાસ કરાવનાર માતાઓ	૪૩.૯	૫૮.૬	૭૦.૦
ઓછામાં ઓછી ૪ પ્રસૂતિ પૂર્વેની તપાસ માટે મુલાકાત લેનાર માતાઓ	૩૭.૦	૫૧.૨	૫૮.૧
છેલ્લી પ્રસૂતિ સમયે નવજાતના ધનુર સામે સુરક્ષીત માતાઓ	૭૬.૩	૮૯.૦	૯૨.૦
ગર્ભાવસ્થા દરમિયાન ૧૦૦ દિવસ અથવા તેનાથી વધુ દિવસ આર્ચર્ન ફોલિક એસિડ લેનાર માતાઓ	૧૫.૨	૩૦.૩	૪૪.૧
પ્રસૂતિના ૨ દિવસની અંદર ડોક્ટર / નર્સ / LHV / ANM / મીડવાઈફ અને અન્ય સ્વાસ્થ્ય કર્મચારીઓ તરફથી પ્રસૂતિ પછીની સંભાળ પ્રાપ્ત કરનાર માતાઓ	૩૪.૬	૬૨.૪	૭૮.૦
જાહેર આરોગ્ય સુવિધામાં પ્રસૂતિ દીઠ સરેરાશ ઉચ્ચ ખિસ્સા ખર્ચ (RS)	-	૩૧૯૮	૨૯૧૬
૧૫-૪૯ વર્ષની એનિમિયાગ્રસ્ત સગર્ભા સ્ત્રીઓ	૫૭.૯	૫૦.૩	૫૨.૨
સંસ્થાકીય પ્રસૂતિ	૩૮.૯	૭૮.૯	૮૮.૬
જાહેર સુવિધા હેઠળ સંસ્થાકીય પ્રસૂતિ	૧૮.૦	૫૨.૧	૬૧.૯
કુશળ આરોગ્ય કર્મચારીઓ દ્વારા કરાવવામાં આવેલ ઘરે પ્રસૂતિ	૮.૨	૪.૩	૩.૨
સિઝેરિયન દ્વારા કરવામાં આવેલ પ્રસૂતિ	૮.૫	૧૭.૨	૨૧.૫
ખાનગી આરોગ્ય સુવિધા હેઠળ સિઝેરિયન દ્વારા કરવામાં આવેલ પ્રસૂતિ	૨૭.૭	૪૦.૯	૪૭.૪
જાહેર આરોગ્ય સુવિધા હેઠળ સિઝેરિયન દ્વારા કરવામાં આવેલ પ્રસૂતિ	૧૫.૨	૧૧.૯	૧૪.૩
કુશળ આરોગ્ય કર્મચારી દ્વારા કરાવવામાં આવેલ પ્રસૂતિ	૪૬.૬	૮૧.૪	૮૯.૪

સ્ત્રોત: NFHS 4 & 5

પ્રથમવાર પ્રસૂતિ પૂર્વે તપાસ કરાવનાર મહિલાઓનું પ્રમાણ વર્ષ ૨૦૧૯-૨૦માં ૭૦.૦ ટકા હેતુ જેમાં ૨૦૦૫-૦૬ની તુલનાએ ૨૬.૧ ટકા અને ૨૦૧૫-૧૬ ની તુલનાએ ૧૧.૪ ટકા વધારો થતો હતો. પ્રસૂતિ પૂર્વેની તપાસ માટે ઓછામાં ઓછી ૪ મુલાકાતો લેનાર સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ ૨૦૧૯-૨૦માં ૫૮.૧ ટકા હતું જેમાં ૨૦૦૫-૦૬ ની તુલનાએ ૨૧.૧ ટકા વધારો થયો હતો. છેલ્લી પ્રસૂતિ સમયે નવજાતનાં ધનુર સામે સુરક્ષિત માતાઓનું પ્રમાણ ૯૨.૦ ટકા હતું. જેમાં ૨૦૦૫-૦૬ની તુલનાએ ૧૫.૭ ટકા અને ૨૦૦૫-૧૬ની તુલનાએ ૩ ટકા વધારો થયો હતો. ગર્ભાવસ્થા દરમિયાન ૧૦૦ દિવસ અથવા તેનાથી વધુ દિવસ આયર્ન, ફોલિક એસિડ લેનાર માતાઓનું પ્રમાણ ૨૦૧૯-૨૦માં ૪૪.૧ ટકા હતું. જેમાં ૨૦૦૫-૦૬ની તુલનાએ ૨૮.૯ ટકા અને ૨૦૧૫-૧૬ની તુલનાએ ૧૩.૮ ટકા વધારો થયો છે. પ્રસૂતિના ૨ દિવસની અંદર ડોક્ટર/ નર્સ / LHV /ANM /મીડવાઈફ અને અન્ય સવાસ્થ્ય કર્મચારીઓ તરફથી પ્રસૂતિ પછીની આરોગ્ય સંભાળ. પ્રાપ્ત કરનાર માતાઓનું પ્રમાણ ૨૦૧૯-૨૦ માં ૭૮.૦ ટકા હતું. જેમાં ૨૦૦૫-૦૬ની તુલનાએ ૪૩.૪ ટકા અને ૨૦૧૫-૧૬ની તુલનાએ ૧૫.૬ ટકા વધારો થયો હતો. જાહેર આરોગ્ય સુવિધામાં પ્રસૂતિદીઠ સરેરાશ ઉચ્ચ ખિસ્સા ખર્ચ ૨૦૧૫-૧૬ માં ૩૧૯ રૂપિયા હતું, જે ૨૦૧૯-૨૦માં ઘટીને ૨૯૧૬ રૂ. થયું હતું. ૧૫ થી ૪૯ વર્ષની એનીમિયાગ્રસ્ત સગર્ભા સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ ૨૦૧૯-૨૦ માં ૫૨.૨ ટકા હતું. જેમાં ૨૦૦૫-૦૬ની તુલનાએ ૫.૭ ટકા ઘટાડો અને ૨૦૧૫-૧૬ની તુલનાએ ૨.૨ ટકા વધારો થયો હતો. સંસ્થાકીય પ્રસૂતિનું પ્રમાણ ૨૦૧૯-૨૦માં ૮૮.૬ ટકા હતું. જેમાં ૨૦૦૫-૦૬ની તુલનાએ ૪૯.૯ ટકા અને ૨૦૧૫-૧૬ની તુલનાએ ૯.૭ ટકા વધારો થયો હતો. જાહેર સુવિધા હેઠળ સંસ્થાકીય પ્રસૂતિનું પ્રમાણ ૨૦૧૯-૨૦માં ૬૧.૯ ટકા હતું. જેમાં વર્ષ ૨૦૦૫-૦૬ની તુલનાએ ૪૩.૯ ટકા અને ૨૦૧૫-૧૬ની તુલનાએ ૯.૮ ટકા વધારો થયો હતો. કુશળ આરોગ્ય કર્મચારીઓ દ્વારા કરાવવામાં આવેલ ઘરે પ્રસૂતિમાં ૨૦૦૫-૦૬ની તુલનાએ ૫ ટકા અને ૨૦૧૫-૧૬ની તુલનાએ ૩.૯ ટકા ઘટાડો થયો હતો. સિઝેરિયન દ્વારા કરવામાં આવેલ પ્રસૂતિનું પ્રમાણ વર્ષ ૨૦૧૯-૨૦માં ૨૧.૫ ટકા હતું, જેમાં ૨૦૦૫-૦૬ની તુલનાએ ૧૩ ટકા અને ૨૦૧૫-૧૬ની તુલનાએ ૪.૩ ટકા વધારો થયો હતો. ખાનગી આરોગ્ય સુવિધા હેઠળ સિઝેરિયન દ્વારા કરવામાં આવેલ પ્રસૂતિનું પ્રમાણ ૨૦૧૯-૨૦માં ૪૭.૪ ટકા હતું. જેમાં ૨૦૦૫-૦૬ની તુલનાએ ૧૯.૭ ટકા વધારો થયો હતો. જ્યારે જાહેર આરોગ્ય સુવિધા હેઠળ સિઝેરિયન દ્વારા કરવામાં આવેલ પ્રસૂતિનું પ્રમાણ ૨૦૧૯-૨૦માં ૧૪.૩ ટકા હતું. જેમાં ૨૦૦૫-૦૬ની તુલનાએ ૦.૯ ટકા ઘટાડો અને ૨૦૧૫-૧૬ની તુલનાએ ૨.૪ ટકા વધારો થયો હતો. કુશળ આરોગ્ય કર્મચારીઓ દ્વારા કરાવવામાં આવેલ પ્રસૂતિનું પ્રમાણ ૨૦૧૯-૨૦માં ૮૯.૪ ટકા જેમાં ૨૦૦૫-૦૬ની તુલનાએ ૪૨.૮ ટકા અને ૨૦૧૫-૧૬ની તુલનાએ ૮ ટકા વધારો થયો હતો.

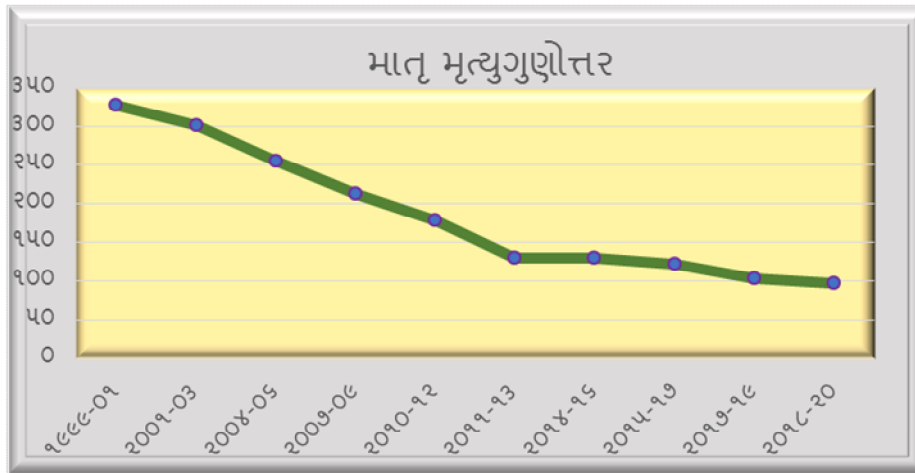
૧.૬ ભારતમાં માતૃ મૃત્યુગુણોત્તર અને માતૃ મૃત્યુદરના વલણો

કોષ્ટક ૨ ભારતમાં માતૃ મૃત્યુગુણોત્તરના વલણો.

વર્ષ	માતૃ મૃત્યુગુણોત્તર
૧૯૯૯-૦૧	૩૨૭
૨૦૦૧-૦૩	૩૦૧
૨૦૦૪-૦૬	૨૫૪
૨૦૦૭-૦૯	૨૧૨
૨૦૧૦-૧૨	૧૭૮
૨૦૧૧-૧૩	૧૩૦
૨૦૧૪-૧૬	૧૩૦
૨૦૧૫-૧૭	૧૨૨
૨૦૧૭-૧૯	૧૦૩
૨૦૧૮-૨૦	૯૭

સ્ત્રોત: Annual report to the people on health, special Bulletin on maternal mortality in India, Sample Registration System

આલેખ ૧ ભારતમાં માતૃ મૃત્યુગુણોત્તરના વલણો.

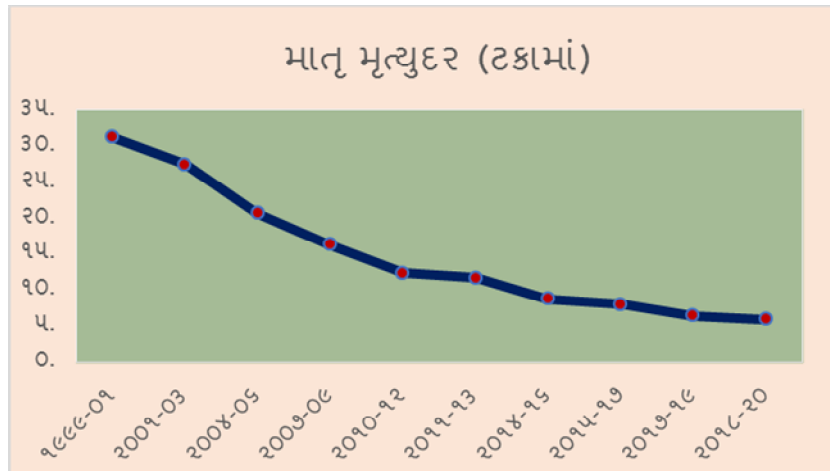
Sample Registration System હેઠળ નોંધાયેલ પ્રતિ એક લાખ જીવિત જન્મોએ થતા માતાના મૃત્યુના પ્રમાણને માતૃ મૃત્યુગુણોત્તર કહેવાય છે. માતૃ મૃત્યુગુણોત્તરમાં ૧૯૯૯ થી ૨૦૨૦ સુધીમાં સતત ઘટાડો જોવા મળે છે.

કોષ્ટક ૩ ભારતમાં માતૃ મૃત્યુદરના વલણો

વર્ષ	માતૃ મૃત્યુદર (ટકામાં)
૧૯૯૯-૦૧	૩૧.૨
૨૦૦૧-૦૩	૨૭.૪
૨૦૦૪-૦૬	૨૦.૭
૨૦૦૭-૦૯	૧૬.૩
૨૦૧૦-૧૨	૧૨.૪
૨૦૧૧-૧૩	૧૧.૭
૨૦૧૪-૧૬	૮.૮
૨૦૧૫-૧૭	૮.૧
૨૦૧૭-૧૯	૬.૫
૨૦૧૮-૨૦	૬.૦

સ્ત્રોત: Annual report to the people on health, special Bulletin on maternal mortality in India, Sample Registration System

આલેખ ૨ ભારતમાં માતૃ મૃત્યુદરના વલણો

૧૫ થી ૪૯ વર્ષની ઉંમરની માતાઓમાં એક લાખ દીઠ થતા માતાઓના મૃત્યુને માતૃ મૃત્યુદર કહેવાય. ૧૯૯૯ થી ૨૦૨૦ સુધીમાં માતૃ મૃત્યુદરમાં સતત ઘટાડો થતો જોવા મળે છે. ભારતમાં ૧૯૯૯-૦૧ની તુલનાએ ૨૦૧૮-૨૦માં માતૃ મૃત્યુદરમાં ૨૫.૨ ટકાનો ઘટાડો થયો છે જ્યારે ૨૦૧૭-૧૯ની તુલનાએ ૦.૫ ટકાનો ઘટાડો થયો છે.

૧.૭ તારણો

- ૨૦૦૫ થી ૨૦૧૯-૨૦ સુધીમાં ભારતમાં માતૃ આરોગ્ય સૂચકાંકમાં સુધારો થયો છે.
- પ્રથમવાર પ્રસૂતિ પૂર્વેની તપાસ કરાવનાર માતાઓ, ઓછામાં ઓછી ૪ પ્રસૂતિ પૂર્વેની તપાસ માટે મુલાકાત લેનાર માતાઓ, છેલ્લી પ્રસૂતિ સમયે નવજાતના ધનુર સામે સુરક્ષીત માતાઓ, ગર્ભાવસ્થા દરમિયાન ૧૦૦ દિવસ અથવા તેનાથી વધુ દિવસ આયર્ન ફોલિક એસિડ લેનાર માતાઓ, પ્રસૂતિના ૨ દિવસની અંદર ડોક્ટર / નર્સ / LHV / ANM / મીડવાઈફ અને અન્ય સ્વાસ્થ્ય કર્મચારીઓ તરફથી પ્રસૂતિ પછીની સંભાળ પ્રાપ્ત કરનાર માતાઓ, સંસ્થાકીય પ્રસૂતિ, કુશળ આરોગ્ય કર્મચારીઓ દ્વારા કરવામાં આવેલ પ્રસૂતિના પ્રમાણમાં વધારો થયો છે.
- પ્રસૂતિદીઠ સરેરાશ ઉચ્ચ ખિસ્સા ખર્ચમાં ઘટાડો થયો છે.
- ૧૫ થી ૪૯ વર્ષની સ્ત્રીઓમાં ૧૦૦૫-૦૬ની તુલનામાં ૨૦૧૫-૧૬માં એનીમિયાનું પ્રમાણ ઓછું જોવા મળ્યું હતું જ્યારે ૨૦૧૯-૨૦માં એનીમિયાના પ્રમાણમાં થોડો વધારો થયો હતો.
- જાહેર આરોગ્ય સુવિધાની તુલનામાં ખાનગી આરોગ્ય સુવિધામાં સિઝેરિયનનું પ્રવધુ જોવા મળ્યું હતું.
- ભારતમાં ૧૯૯૯ થી ૨૦૨૦ સુધીમાં માતૃ મૃત્યુદર અને માતૃમૃત્યુ ગુણોત્તરમાં સતત ઘટાડો થયો છે.

સંદર્ભસૂચી

1.International institute for population sciences. (2016). National Family Health Survey-4, 2015-16 state factsheet Gujarat.

https://www.google.com/url?sa=t&source=web&rct=j&url=http://rchiips.org/nfhs/pdf/NFHS4/GJ_FactSheet.pdf&ved=2ahUKEwily4KVwOH_AhVubmwGHRLyAC8QFnoECCIQAQ&usg=AOvVaw2f2gqIDt0Nqgu0TGXLBjjZ

2.International institute for population sciences. (2020). National Family Health Survey-5, 2019-20 state factsheet Gujarat.

<https://www.google.com/url?sa=t&source=web&rct=j&url=https://www.im4change.org/docs/Gujarat%2520NFHS->

[5%2520Factsheet.pdf&ved=2ahUKEwj1garDwOH_AhXOsFYBHcE_DsUQFnoECBEQAQ&usg=AOvVaw3neWARvW4FG7zXBxGmcP60](#)

3.Meh, C., Sharma, A., Ram, U., Fadel, S., Correa, N., Snelgrove, J. W., Shah, M., Hana, T., Fu, S. H., Raveendran, L., Mishra, B. and Jha, P. (2021). Trends in maternal mortality in India over two decades in nationally representative surveys. An international journal of obstetrics and gynaecology.

4.Ministry of Health and Family welfare. (2011). Annual Report to the people on health.

https://www.google.com/url?sa=t&source=web&rct=j&url=https://main.mohfw.gov.in/sites/default/files/%25E0%25A4%259C%25E0%25A4%25A8_%25E0%25A4%25B8%25E0%25A5%258D%25E0%25A4%25B5%25E0%25A4%25BE%25E0%25A4%25B8%25E0%25A5%258D%25E0%25A4%25A5%25E0%25A5%258D%25E0%25A4%25AF_%25E0%25A4%25AA%25E0%25A4%25B0_%25E0%25A4%25B5%25E0%25A4%25BE%25E0%25A4%25B0%25E0%25A5%258D%25E0%25A4%25B7%25E0%25A4%25BF%25E0%25A4%2595_%25E0%25A4%25B0%25E0%25A4%25BF%25E0%25A4%25AA%25E0%25A5%258B%25E0%25A4%25B0%25E0%25A5%258D%25E0%25A4%259F_%2528%25E0%25A4%25A6%25E0%25A4%25BF%25E0%25A4%25B8%25E0%25A4%2582%25E0%25A4%25AC%25E0%25A4%25B0_2011%2529.pdf&ved=2ahUKEwjr-KKlweH_AhWkbmwGHYPIC9QQFnoECB8QAQ&usg=AOvVaw2BiwlhWPYgLLtNIFC0GngS

5.NITI Aayog. (2018). SDG India Index.

https://www.google.com/url?sa=t&source=web&rct=j&url=https://niti.gov.in/sdg-india-index%23:-:text%3DThe%2520SDG%2520India%2520Index%25202018%2520reveals%2520that%2520the%2520States%2520of,for%2520each%2520State%2520and%2520UT.&ved=2ahUKEwiv-bzweH_AhUmTGwGHb7ZAJwQFnoECA8QBQ&usg=AOvVaw3FRA-raf5OPZa7fkSb8pth

- 6.Registrar General of India. (2006). Maternal Mortality in India: 1997-2003 Trends, causes and Risk factors.

https://www.google.com/url?sa=t&source=web&rct=j&url=https://www.cghr.org/wordpress/wp-content/uploads/RGI-CGHR-Maternal-Mortality-in-India-1997%25E2%2580%25932003.pdf&ved=2ahUKEwjf1uHCweH_AhVmcGwGHZQgBBAQFnoECBIOAQ&usg=AOvVaw3z6qGngx_FOVLi_mkLhFQN

- 7.Sample Registration System. (2009). Special Bulletin on Maternal Mortality in India 2004-06.

<https://unstats.un.org/wiki/display/CRAVS/SPECIAL+BULLETIN+ON+MATERNAL+MORTALITY+IN+INDIA+2004-06?desktop=true¯oName=attachments>

- 8.Sample Registration System. (2011). Special Bulletin on Maternal Mortality in India 2007-09.

<https://censusindia.gov.in/census.website/data/SRSMMB>

- 9.Sample Registration System. (2013). Special Bulletin on Maternal Mortality in India 2010-12.

<https://censusindia.gov.in/census.website/data/SRSMMB>

- 10.** Sample Registration System. (2014). Special Bulletin on Maternal Mortality in India 2011-13.
<https://censusindia.gov.in/census.website/data/SRSMMB>
- 11.** Sample Registration System. (2018). Special Bulletin on Maternal Mortality in India 2014-16.
<https://censusindia.gov.in/census.website/data/SRSMMB>
- 12.** Sample Registration System. (2019). Special Bulletin on Maternal Mortality in India 2015-17.
<https://censusindia.gov.in/census.website/data/SRSMMB>
- 13.** Sample Registration System. (2020). Special Bulletin on Maternal Mortality in India 2016-18.
<https://censusindia.gov.in/census.website/data/SRSMMB>
- 14.** Sample Registration System. (2022). Special Bulletin on Maternal Mortality in India 2017-18.
<https://censusindia.gov.in/census.website/data/SRSMMB>
- 15.** Sample Registration System. (2022). Special Bulletin on Maternal Mortality in India 2018-20.
<https://censusindia.gov.in/census.website/data/SRSMMB>

ગુજરાતમાં ઉદ્યોગ સાહસિકો માટે સંસ્થાની ભૂમિકાનો એક અભ્યાસ**Dr. Kukava Geeta N.****Department Economics****Saurashtra University Rajkot****સારાંશ :-**

કોઈપણ અર્થતંત્રમાં ઉદ્યોગ સાહસિકો મુખ્ય ભૂમિકા ભજવે છે . આ એવી મહિલા છે . કે જેમની પાસે કેટલાક નવા વિચારોને માર્કેટ કરવા અથવા સેવા પ્રદાન કરવા માટે કુશળતા અને જરૂરી પહેલ છે . અને તેમના વિચારોને નફાકારક બનાવવા માટે યોગ્ય નિર્ણયો લે છે . શિક્ષીત ભારતીય મહિલાઓએ સમાન અધિકારો અને સ્થાન હાંસલ કરવા માટે ઘણું આગળ વધવું પડશે કારણ કે ભારતીય સમાજમાં પરંપરાઓ ઊંડે ઊંડે જડેલી છે . જ્યાં સમાજશાસ્ત્રીય અને મનોવૈજ્ઞાનિક પરિબલો પુરૂષ વર્ચસ્વ ધરાવે છે . તમામ સામાજિક અવરોધો હોવા છતાં, ભારતીય મહિલાઓ બાકીની ભીડથી ઉચી ઉભી રહી છે. અને પોતપોતાના ક્ષેત્રોમાં તેમની સિધ્ધિઓ માટે બિરદાવે છે. ભારતીય સમાજના સામાજિક માળખામાં પરિવર્તન , સ્ત્રીઓની શૈક્ષણિક સ્થિતિ અને વધુ સારી રીત જીવન જીવવા માટેની વિવિધ આકાંક્ષાઓના સંદર્ભમાં, દરેક ભારતીય મહિલાની જીવનશૈલીમાં પરિવર્તનની આવશ્યકતા છે . તેણીએ માણસ સાથે સ્પર્ધા કરી છે. અને જીવનના દરેક ક્ષેત્રમાં સફળતાપૂર્વક તેની સાથે ઉભી રહી છે . અને વ્યવસાય આ માટે અપવાદ નથી . આ મહિલા નેતાઓ અડગ , સમજાવટ અને જોખમ લેવા તૈયાર છે . તેઓ ટકી રહેવામાં સફળ થયા છે . અને તેમની સખત મહેનત , ખંત અને દ્રઢતાથી ગણા કાપવાની આ સ્પર્ધામાં સફળ થયા છે . વર્તમાન અભ્યાસ એ જાગૃતિ પેદા કરવાનો અને મહિલા ઉદ્યોગસાહસિકતા શું છે . અને તે કેટલું મહત્વપૂર્ણ છે. આર્થિક અને તમામ ક્ષેત્રે વિકાસ માટે તેનો અર્થ સમજવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે. મહિલા સાહસિકો પર વ્યાપક સાહિત્ય સમીક્ષા કરવામાં આવે છે . અંતે ભારતીય મહિલા સાહસિકોનો ઉદ્ભવ , વિકાસ સંસ્થાકીય ભૂમિકા , મહત્વ , વિકાસ તાલીમ કાર્યક્રમ વગેરે આ અભ્યાસ અંતર્ગત આવરી લેવામાં આવ્યો છે .

પ્રસ્તાવના :-

શરૂઆતમાં ઉદ્યોગ સાહસિકતા શબ્દનો પ્રયોગ સેનાના કાર્ય તેમજ નિર્માણ કાર્યના સંદર્ભમાં કરવામાં આવતો હતો. પરંતુ ત્યારબાદ વ્યવસાય તથા આર્થિક ક્રિયાઓના સંદર્ભમાં ઉદ્યોગ સાહસિક શબ્દનો સૌ પ્રથમ પ્રયોગ ફ્રેંચ અર્થશાસ્ત્રી જે.બી.સેન. ઈ સ . ૧૮૦૦ માં કરેલો જોવા મળે છે. આમ ઉદ્યોગ સાહસિકતા શબ્દમાં જે શાબ્દિક ભાવાત્મક અર્થ છુપાયેલ છે. તે ઉદ્યોગ સાહસિકતાના સંદર્ભમાં પોતાના વિચારો પ્રગટ કરતા આવ્યા છે. અને આજે આર્થિક જગતમાં તે ઔદ્યોગિક ક્ષેત્ર માટે ખુબજ રૂઢ થઈ ગયેલો શબ્દ પ્રયોગ બની ગયો છે . આ ઉદ્યોગ સાહસિક ધંધામાં સાહસ અને પડકારોને ઝીલવાના અને અનિશ્ચિતાઓનો સામનો કરવાના વિશિષ્ટ ગુણ ધરાવે છે. આમ ઉદ્યોગ સાહસિકતા એ એક પ્રગતિશીલ વિચાર ધારને વરેલો ખ્યાલ છે તેથી જુદા જુદા સમયે-સમયે અને જુદા જુદા સ્થળોએ જેમ ઉદ્યોગ સાહસિકતા બદલાતા રહ્યા છે. અને સમયે તેમાં આધારભૂત પરિવર્તનો થતા રહ્યાં છે. તેમ તેના પરિણામ સ્વરૂપે ઉદ્યોગ સાહસિકતાનો અર્થ પણ બદલાતો રહ્યો છે .

► ઉદ્યોગ સાહસિકતાનો અર્થ :-

“ સાહસિક જોખમ ઉઠવવાનું અને સંચાલન કરવાના બે મુખ્ય કાર્ય કરે છે સાહસિકો ‘સાહસ ’ કરે છે. જોખમ ઉઠાવે છે. કામ માટે મૂડી અને શ્રમને એકઠા કરે છે. સમગ્ર પ્રગતિઓને સંગઠન તરીકે કાર્ય કરે છે . ”

► ગુજરાતમાં ઉદ્યોગ સાહસિકતાનો ઉદ્ભવ અને વિકાસ :-

ગુજરાતમાં ઉદ્યોગ સાહસિકતાને પોષક એવો દરિયાઈ સાહસ અને ખેડૂતોનો એક બહુ મોટો વર્ગ ગુજરાતના દરિયાઈ કાંઠે પ્રવૃત્તિ હોવાના ધણા ઐતિહાસિક પુરાવાઓ આજે પણ ગુજરાતની વ્યાપાર પ્રવૃત્તિને પ્રોત્સહન બની રહે છે . ગુજરાતના ઉદ્યોગ સાહસિકતાના ઈતિહાસમાં મોગલ સલ્તનનો સમય પણ સુંવાર્ણકાળ સમય ગણાય . આમ ગુજરાતના જન્મ સમયથી જ ઔદ્યોગિક વિકાસ આર્થિક વિકાસ સાધવાનું સાધન બન્યું અને ઔદ્યોગિક વિકાસ માટેની કામગીરી રાજ્ય વ્યવસ્થામાં કેન્દ્રસ્થાને રહેતા રાજ્યનું ઔદ્યોગિક વિકાસ માટેનું તંત્ર પ્રગતિશીલ અભિગમ અને ઉદાર નીતિઓ માટે જાણીતું બન્યું. ગુજરાત અલગ અલગ રાજ્ય તરીકે અસ્તિત્વમાં આવ્યું. ત્યારે અમદાવાદ તે કાપડ ઉદ્યોગ માટે. વડોદરા અને અંકલેશ્વર જેવા સ્થળો

તેના રસાયણ ઉદ્યોગ માટે, સુરત હિરા ઉદ્યોગ માટે ,રાજકોટ ડી જલ એન્જિન ઉદ્યોગ માટે, અને જામનગર પિતળના ભાગો જેવા ઉદ્યોગ માટે વિકાસ કેન્દ્ર તરીકે પ્રસ્થાપિત હતા .આ વિકાસ કેન્દ્રો અને ત્યાંનું ઔદ્યોગિક વાતાવરણ પણ ભાવી વિકાસના ઉર્દાપક માટે મદદરૂપ હતા. એમ કહીએ તો ખોટું નથી. આ બધું હોવા છતાંય રાજ્યનું બે તુર્ત્યાંશથી વધુ ઔદ્યોગિક ઉત્પાદન કાપડ તેની સાથે અનુષાંગિક ઉદ્યોગોમાંથી આવતું હતું એટલે કાપડ ઉદ્યોગ એ ગુજરાતનો મુખ્ય ઉદ્યોગ હતો એમ કહી શકાય.

➤ગુજરાતમાં ઉદ્યોગ સાહસિકતાનું મહત્વ :-

નાના ઉદ્યોગ સાહસો માત્ર ઉત્પાદનની માત્રમાં જ નહીં પરંતુ તેના વિકાસ દ્વારા આપણા અન્ય કેટલાય પ્રશ્નો પણ હલ થઈ શકે તેમ છે. તેથી તેના આધારે વિકાસનું પણ અતિ મહત્વ રહેલું છે .

- (1)રોજગારીની દ્રષ્ટીએ.
- (2) માનવીય શક્તિનો ઉત્પાદન ઉપયોગ કરવાની દ્રષ્ટિએ.
- (3) ઉદ્યોગને વિકેન્દ્રીકરણ માટે તેનું નિર્માણ કરવા માટે .
- (4) નાણાની અછત અને તેના પ્રશ્ન હલ કરવા માટે.
- (5) ત્વરિત ઉત્પાદન મેળવવાની દ્રષ્ટીએ .
- (6) ગરીબ પ્રદેશોએ ઉદ્યોગોનો વિકાસ કરવા માટે .
- (7) સ્વરોજગારીના ક્ષેત્રના વિકાસ કરવા માટે.
- (8) ગરીબીના પ્રશ્ન હલ કરવા .
- (9) પ્રાદેશિક અસમાનતા સિધ્ધ કરવા માટે.
- (10)હુંડિયામણ બચત કરવા માટે અને વધુ હુંડિયામણ કમાવવા માટે.
- (11)ગ્રામીણ ઉદ્યોગોનો વિકાસને સિધ્ધ કરવા માટે .
- (12)ઓછા સામાજિક ખર્ચ કરવા માટે .

➤ગુજરાતમાં ઉદ્યોગ સાહસિકો માટેની સંસ્થાની ભુમિકા :-

ઉદ્યોગ સાહસિકતાના વૈજ્ઞાનિક પાસાઓ વિચાર કરવામાં આવે તો, અલબત્ત તેનો ઉદ્ભવ એ ૨૦ મી સદીના ઉત્તરાર્ધની ધટના છે. પરંતુ ઉદ્યોગ સાહસિકતા તેના પરંપરગત સ્વરૂપમાં ગુજરાતમાં ઘણાવર્ષોથી ચાલી આવે છે. અને ગુજરાતમાં જુદા જુદા પ્રકારના નાના પાયાના ૨૦૦૦ એકમો અને ૩૦૦૦ કારખાનાઓ અસ્તિત્વમાં હતા જેમાં મોટાભાગે કાપડ અને અન્ય ઉત્પાદનોને લગતા એકમો મોટી સંખ્યામાં હતા. અને આજે મોટાભાગના ઉદ્યોગ અમદાવાદ ,વડોદરા અને રાજકોટ અને ભાવનગરમાં કેન્દ્રિત થયેલા જોવા મળ્યા હતા. ઉદ્યોગ સાહસિકતાની તાલીમ આપતી સંસ્થાઓ વિષે ચર્ચા કરીએ જે નીચે મુજબ છે .

➤ઉદ્યોગ સાહસિકોના વિકાસની સંસ્થાઓ :-

ઉદ્યોગ સાહસિકો એન્ટરપ્રેન્યોરશિપ ગુણાત્મક અને સંખ્યાત્મક વિકાસ એટલે ઉદ્યોગ સાહસિકતા વિકાસ પ્રવૃત્તિ ઉદ્યોગ સાહસિકતા સમજ ' સંસ્કૃતિ અને પરિપાવકરૂપ ઉદ્યોગ સાહસિકતાની કાંન્તિનું નિર્માણ કરવાના હેતુ સાથે તેમજ પ્રવર્તમાન માન્યતા વિરુદ્ધ "ઉદ્યોગ સાહસિકતા જન્મજાત નથી પણ વિકસાવી શકાય છે " તેવી દ્રઢ શ્રદ્ધા સાથે ગુજરાતમાં ૧૯૭૦ માં દેશમાં સર્વપ્રથમ ઉદ્યોગ સાહસિકતા વિકાસની પ્રવૃત્તિ ગુજરાતમાં ઔદ્યોગિક મૂડીરોકાણ નિગમનના (જીઆઈઆઈસી) ના ભાગરૂપે તેમજ સંલગ્ન ઔદ્યોગિક નિગમો જીએસએફસી, જીએસડીસી અને જીએસઆઈસીની સહાયથી શરુ થઈ છે જે ૧૯૭૯ થી ગુજરાત સરકારશ્રી તેમજ ગુજરાતના ઉપરોક્ત ચાર ઔદ્યોગિક નિગમો પ્રેરિત " ઉદ્યોગ સાહસિકતા વિકાસ સંસ્થાન " અર્થાત ધી સેન્ટર ફોર એન્ટરપ્રેન્યોરશિપ ડેવલપમેન્ટ (સીઈડી) ના નામે એક સ્વાયત સંસ્થા સ્વરૂપમાં કાર્યરત છે .

સંસ્થા :-

The Centre For Entrepreneurship Development (સીઈડી) અર્થાત ઉદ્યોગ સાહસિકતા વિકાસ સંસ્થા ગુજરાત સરકાર તથા તેના ચાર ઔદ્યોગિક નિગમો દ્વારા સંચાલિત અને સોસાયટી રજીસ્ટ્રેશન એક્ટ હેઠળ નોંધાયેલ સ્વાયત સંસ્થા છે. ગુજરાત રાજ્યના કમિશનરશ્રી તેના ચેરમેન છે. જ્યારે નિયામક મંડળના સદસ્યોમાં પ્રેષક ઔદ્યોગિક નિગમોના મેનેજિંગ ડાયરેક્ટરશ્રીઓ, અગ્રગણ્ય ઉદ્યોગકારો, બેન્કના ચીફ એક્ઝીક્યુટીવ, મેનેજમેન્ટ તજજ્ઞોનો સમાવેશ થાય છે. સંસ્થાની નાણાકીય જવાબદારી મહદઅંશે રાજ્ય સરકારશ્રી અને પ્રેષક નિગમો દ્વારા ઉઠાવવામાં આવે છે. સી.ઈ.ડી.ના નિયમિક તરીકે સમગ્ર સંચાલનનો દોર નિયુક્ત સંયુક્ત ઉદ્યોગ કમિશનશ્રી હસ્તક રહે છે. સંસ્થાની કામગીરી સમગ્ર રાજ્યમાં કાર્યરત છે. વિભાગીય કચેરીઓ દ્વારા કરે છે. દરેક જિલ્લા મથકે એક તાલીમ અધિકારી ઉદ્યોગ સાહસિકતા વિકાસની પ્રવૃત્તિ કરે છે. સી.ઈ.ડી. ની વડીકચેરી ગાંધીનગર ખાતે ઉદ્યોગ ભવનમાં આવેલ છે. જેના સી.ઈ.ડી. ના નિયામક ઉપરાંત તાલીમ વહીવટી, સંશોધન અને વિકાસ, હિસાબી શાખામાં અધિકારીઓ કાર્યરત છે.

આ સંસ્થાના મુખ્ય હેતુ :-

ઉદ્યોગસાહસિકતા વિકાસએ સી.ઈ.ડી.નો બૃહત ઉદ્દેશ છે. ઉદ્યોગસાહસિકતા ક્ષેત્રના ગહન અભ્યાસ, અનુભવ, તજજ્ઞોના સંશોધનો ઉપયોગ કરી સી.ઈ.ડી.ની કાર્યનિતીનું ઘડતર થયેલ છે. ઉદ્યોગસાહસિકતા વિકાસના પરિબળો અને પરિમાણોનો અભ્યાસ કરતા એમ જણાય છે કે " ઉદ્યોગસાહસિકતા વિકાસ એ વ્યક્તિગત શક્તિઓ અને ગુણો, ઔદ્યોગિક તકોની ઉપલબ્ધતા, વિવિધ કૌશલ્ય નિર્માણ, યોજનાકીય આયોજન, નાણાકીય પરિમાણો, મૂળભૂત સુવિધાઓ તથા અનુરૂપ અને અનુકૂળ વાતાવરણ પર આધારિત છે." સી.ઈ.ડી.એ ઉપરોક્ત પરિબળો અને પરિમાણોને ધ્યાનમાં રાખી ઉદ્યોગસાહસિકતા વિકાસની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ કરે છે.

પ્રવૃત્તિઓ

સી.ઈ.ડી.ના પ્રવૃત્તિઓ મુખ્ય પાંચ વિભાગમાં પૃથકરણ કરી શકાય છે. જે ઉદ્યોગ સાહસિકતાના વાતાવરણનું સર્જન ઉદ્યોગ સાહસિકતા તાલીમ નવા સાહસિકોને સુદ્રઢ બનાવતી સંચાલનલક્ષી પ્રવૃત્તિઓ વિકાસ વિસ્તૃતીકરણની પ્રવૃત્તિ તેમજ આનુષંગિક સેવાઓ એમ કહી શકાય આ પાંચ આધારિત પ્રવૃત્તિઓ છે.

-CED Centre For Entrepreneurship Development

ગુજરાતમાં જુદા જુદા દેશોમાં ઉદ્યોગ સાહસિકતાના વિકાસ માટે CED ની સ્થાપના કરવામાં આવી છે. આ સંસ્થા મુખ્યત્વે કારીગર, કર્મચારી, બેરોજગાર યુવક-યુવતીઓ, શિલ્પી તકનીકી ક્ષેત્રના જાણકારો અને વિવિધ તજજ્ઞોના નૃત્યમાંથી ભાવી ઉદ્યોગ સાહસિકોને શોધીને આવે છે. તેઓને ટૂંકાગાળાને તાલીમ કાર્યક્રમ પૂરો પાડી પોતાના એકમ સ્થાપવા માટે પ્રોત્સાહન કરવામાં આવે છે. આ સંસ્થા સ્થાનિક કક્ષાએ તાલીમ કાર્યક્રમોયોજી સંભવિત ઉમેદવારો તાલીમ પૂરી પાડે છે. તાલીમ કાર્યક્રમો પર આકર્ષણ ઉભું કરવા તેઓને તાલીમ કાર્યમાં જોડાવા સ્ટાઈપેન્ડ પણ આપવામાં આવે છે.

(1)ઉદ્યોગ સાહસિકતાની જાગૃતિ કાર્યક્રમ

ઉદ્યોગ સાહસિકતાના વાતાવરણના સર્જન માટે ઉદ્યોગ સાહસિકતાના ક્ષેત્રમાં જાગૃતતા કેળવવા વિવિધ પ્રકારની ઉદ્યોગ સાહસિકતા જાગૃતિ શિબિરોનું આયોજન કરવામાં આવે છે. આઈટીઆઈ, પોલીટેકનીક, એન્જનીયરીંગ, ફાર્મસી, આયુર્વેદિક, સાયન્સ, કોમર્સ, આર્ટ્સ તેમજ અન્ય ફેકલ્ટીના વિદ્યાર્થીઓમાં ઉદ્યોગ સાહસિકતા જાગૃત કરવા જરૂરિયાતલક્ષી એક દિવસીય / બે દિવસીય કાર્યક્રમો સમગ્ર રાજ્યમાં ચલાવવામાં આવે છે.

ઉદ્યોગ સાહસિકતા વાતાવરણ નિર્માણમાં પાયાની કામગીરી કરી શકે તેવા શૈક્ષણિક સંસ્થાઓના શિક્ષકો, અધ્યાપકો, ઈન્સ્ટ્રક્ટરો અને ફેકલ્ટીઓ વિગેરેને તેમના વિદ્યાર્થીઓને તેઓ યોગ્ય માર્ગદર્શન આપી શકે તે હેતુથી ત્રણ દિવસીય શૈક્ષણિક સ્ટાફ માટેની ઉદ્યોગસાહસિકતા પ્રશિક્ષણ જાગૃતિ શિબિરોનું પણ આયોજન કરવામાં આવે છે.

(૨) ઉદ્યોગ સાહસિકતા વિકાસ તાલીમ કાર્યક્રમ

સી.ઈ.ડી.ની સંસ્થા ગુજરાત રાજ્યમાં ૭૫ થી ૮૦ ઉદ્યોગ સાહસિકતા વિકાસ કાર્યક્રમો ચલાવે છે જેને કારણે વર્ષમાં ૨૨૦૦ ઉદ્યોગ સાહસિકતા વિકાસ તાલીમ કાર્યક્રમ ત્રણ મોડ્યુલમાં વિભાજિત થયેલ છે .

મોડ્યુલ :- 1 EDP (Entrepreneurship Developmental programme)

આ મોડ્યુલ મુખ્યત્વે શેલરી અને વિકસિત વિસ્તારના શક્યતાલક્ષી સાહસિકો માટે લોય છે 6 થી 8 અઠવાડિયાનો આ કાર્યક્રમ ખાસ કરી પાંચ લાખ કે તેની વધુ રોકાણ ધરાવતા ટાઈની (નાના) અને વધુ ઉપયોગ માટેનો છે. કાર્યક્રમની ફી રૂપિયા ૩૦૦ છે . જેમાં અનુસુચિત જાતિ-અનુસુચિત મહિલાઓ સામાજિક અને શૈક્ષણિક પછાત વર્ગ (બક્ષીપંચ) વિકલાંક નિવૃત્ત સૈનિકો માટે ફક્ત રૂ ૨૫ રૂપિયા ફી રાખેલ છે .

મોડ્યુલ :- 2 EDP (Entrepreneurship Developmental programme)

આ મોડ્યુલ ખાસ ગ્રામ્ય અને અર્ધશહેરી વિસ્તારમાં અનુસુચિત જાતિ ,અનુસુચિત જનજાતિ અને મહિલા વિકલાંક માટેના છે જેમાં પ્રતિક રૂ ૨૫ ૧- ફી લેવામાં આવે છે અને 1 લાખ કે તેથી ઓછુ રોકાણ ધરાવનારા એકમો માટેનો છે . આમ ,સ્વરોજગાર આધારિત મોડ્યુલ વિકસાવેલ છે .જેનો સમયગાળો ત્રણ અઠવાડિયાનો છે.

મોડ્યુલ :- 3 EDP (Entrepreneurship Developmental programme)

આ મોડ્યુલ 3 એ મોડ્યુલ 2 કાર્યક્રમના સુધારેલ છે. જે ખાસ કરીને રૂ 5 લાખ સુધીના રોકાણ અર્ધશહેરી અને ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં ઉમેદવારો માટે આયોજિત કરે છે.અને તેના ૨૦૦ રૂની ફીનું ધોરણ છે. બધીજ મહિલાઓને મળે છે. અનુસુચિત જાતિ-અનુસુચિત મહિલાઓ સામાજિક અને શૈક્ષણિક પછાત વર્ગ (બક્ષીપંચ) વિકલાંક નિવૃત્ત સૈનિકો માટે ફક્ત રૂ ૨૫ રૂપિયા ફી રાખેલ છે . જેનો સમયગાળો અઠવાડિયાનો છે.

- તાંત્રિક કૌશલ્ય નિર્માણ ઈ.ડી.પી. કાર્યક્રમ.

સી.ઈ.ડી. અન્ય તાંત્રિક તાલીમ સંસ્થાના સહયોગમાં આ વિશિષ્ટ કાર્યક્રમો ચલાવે છે. હાલમાં નેશનલ ઈન્સ્ટીટ્યુટ ઓફ ફેશન ટેકનોલોજી (નીફટ) તેમજ સેન્ટ્રલ ઈન્સ્ટીટ્યુટ ઓફ પ્લાસ્ટીક (સીપીટ) સાથે મહિલા સાહસિકો માટે આ પ્રકારના ખાસ કાર્યક્રમો આયોજિત થયેલ છે .જેમાં જે તે તાંત્રિક કૌશલ્ય સાથે જરૂરીયાતલક્ષી ઉદ્યોગ સાહસિકતાની તાલીમ આપવામાં આવે છે .

-ઈન્ફોર્મેશન ટેકનોલોજી ઈ.ડી.પી .

તાંત્રિક કૌશલ્ય નિર્માણ ઈ.ડી.પી. પ્રકારના ઈન્ફોર્મેશન ટેકનોલોજી આધારિત ઈ.ડી.પી. કાર્યક્રમોમાં કોમ્પ્યુટર સોફ્ટવેર અને હાર્ડવેર આધારિત ટેકનીકલ ટ્રેનીંગ અને ઈ.ડી.પી. કાર્યક્રમનો સમન્વય કરી ઈન્ફોર્મેશન ટેકનોલોજી એન્ટરપ્રેન્યોરશિપ વિકસાવવામાં આવે છે . આ કાર્યક્રમની ફી સમયગાળા અને જરૂરિયાત મુજબ ૨૦૦૦/- સુધીની રાખવામાં આવે છે .

-ઉદ્યોગ સાહસિકતા પ્રશિક્ષણ.

ઉપરોક્ત બધાજ મોડ્યુલના તાલીમ વર્ગના જે તે લાભાર્થીઓને અનુરૂપ ઉદ્યોગસાહસિકતા પ્રશિક્ષણ આપવામાં આવે છે. જેમાં માહિતીના સ્ત્રોતો, યોજનાકીય તેમજ અન્ય માહિતીઓ , ઔદ્યોગિક તકો અને પ્રોડક્ટ બજાર સર્વેક્ષણ , સંચાલન ક્ષમતા , પ્રોજેક્ટ , પરામર્શ સેવાઓ , સિધ્ધી પ્રેરણા શિબિર , તાલીમ બાદની સેવાઓ માર્ગદર્શન તેમજ જરૂરી કાર્યનો સમાવેશ થાય છે. જે માટે સંલગ્ન ટ્રેનર કાર્ય કરે છે .

(3)સંચાલન વૃદ્ધિ કાર્યક્રમો

આ ઈ.ડી.પી. કાર્યક્રમોના ફળ સ્વરૂપ મૂર્તિમાન થયેલ સફળ વન સાહસિકો તેમજ અન્ય લઘુ ઉદ્યોગ સાહસિકોના એકમોને સુદૃઢ બનાવવા વિવિધ સંચાલનલક્ષી કાર્યક્રમો આ પ્રવૃત્તિ અંતર્ગત દરેક વિભાગમાં રાખવામાં આવે છે ..

મેનેજમેન્ટ એસોસિએશન કાર્યક્રમ.

સામાન્ય રીતે એક કે બે દિવસના આ કાર્યક્રમમાં સંચાલનના જરૂરિયાતલક્ષી વિષયો જેને ઔદ્યોગિક એસોસિએશન કે સહયોગી સંસ્થા સાથે નક્કી કરવામાં આવે છે. નાણાકીય સંચાલન , બજાર વ્યવસ્થા , પડતર કિંમત , આઈએસઓ ૯૦૦૦ (હજાર) , ટોટલ ક્વોલીટી મેનેજમેન્ટ , એક્ષપોર્ટ , પ્રોસીજર એન્ટ માર્કેટીંગ , ટેકનોલોજી ટ્રાન્સફર એન્ટ અપગ્રેડેશન જેવા વિવિધ વિષયમાં તજજ્ઞો સાથે આ કાર્યક્રમ યોજવામાં આવે છે.

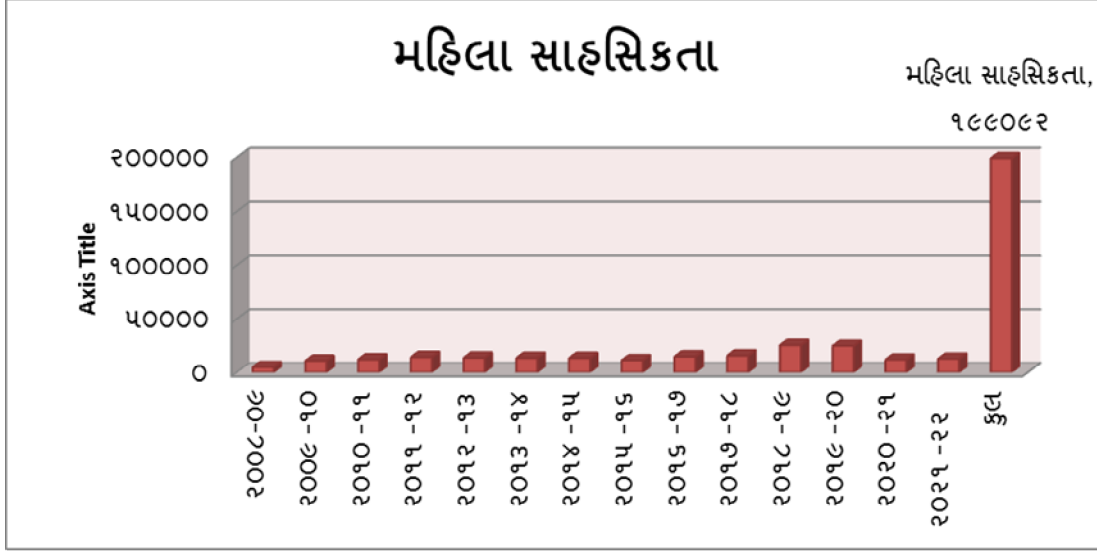
-માર્કેટીંગ એન્ડ ફાયનાન્સ કાર્યક્રમ.

ત્રણ દિવસીય આ કાર્યક્રમ ખાસ લઘુ ઉદ્યોગકારોને સૌથી અગત્યનાં એવા માર્કેટીંગ અને ફાયનાન્સના વિવિધ વિષય નિષ્ણાતો સાથે ત્રણ દિવસનો પાર્ટટાઈમ કાર્યક્રમ તરીકે યોજવામાં આવે છે . આ કાર્યક્રમમાં ખાસ કરીને બદલાતી પરિસ્થિતિ માર્કેટીંગ અને ફાયનાન્સમાં એકમોને સક્ષમ બનાવવા ઉત્કૃષ્ટ તજજ્ઞોની સેવાથી આયોજવામાં આવે છે .

> સુક્ષ્મ ઉદ્યોગની મહિલા સાહસિકોના પ્રમાણ અંગે વિગત દર્શાવતું કોષ્ટક :

વર્ષ	મહિલા સાહસિકતા
૨૦૦૮-૦૯	૪૯૩૦
૨૦૦૯-૧૦	૧૦૮૪૫
૨૦૧૦-૧૧	૧૨૦૭૨
૨૦૧૧-૧૨	૧૪૨૯૯
૨૦૧૨-૧૩	૧૩૬૧૨
૨૦૧૩-૧૪	૧૩૪૪૮
૨૦૧૪-૧૫	૧૩૩૯૪
૨૦૧૫-૧૬	૧૧૩૫૬
૨૦૧૬-૧૭	૧૪૭૬૮
૨૦૧૭-૧૮	૧૫૬૬૯
૨૦૧૮-૧૯	૨૫૪૩૪
૨૦૧૯-૨૦	૨૪૭૨૦
૨૦૨૦-૨૧	૧૧૮૨૩
૨૦૨૧-૨૨	૧૨૭૨૨
કુલ	૧૯૯૦૯૨

સ્ત્રોત: Ministry Of Micro , Small and Medium Entrepreneurs Annual Report 2021-22)

ઉપરોક્ત કોષ્ટક પરથી કહી શકાય કે વર્ષ ૨૦૦૮ - ૦૯ માં ભારતમાં મહિલા સાહસિકતાનું પ્રમાણ ૪૯૩૦ જેટલું જોવા મળે છે. જ્યારે ૨૦૧૨ થી ૨૦૧૫ સુધીમાં મહિલા સાહસિકતાના પ્રમાણમાં નહીવત ફેરફારો થતો જોવા મળે છે. જ્યારે ૨૦૧૮ - ૧૯ માં સુક્ષ્મ ઉદ્યોગોનું પ્રમાણ વધીને ૨૫૪૩૪ જેટલું જોવા મળે છે. જ્યારે ૨૦૨૧ - ૨૨ માં ઉદ્યોગોનું પ્રમાણ ૧૨૭૨૨ જેટલું જોવા મળે છે આથી કહી શકાય કે અર્થતંત્રમાં વિકાસની દ્રષ્ટિએ ઉદ્યોગક્ષેત્રનો ફાળો ખૂબ જ મોટા પ્રમાણમાં વધારો થતો જોવા મળે છે .

સમાપન

પ્રસ્તુત સંશોધન અભ્યાસ અંતર્ગત વિકાસની પ્રક્રિયામાં ઉદ્યોગનો ફાળો આજે પણ અત્યંત વધારો થતો જોવા મળે છે. ધંધા અને ઉદ્યોગના સંદર્ભે મહિલાઓ વિશ્વમાં ખ્યાતિ ધરાવે છે. જ્યારે ઉદ્યોગ સાહસિકતાના વિકાસની સંસ્થાઓ અત્યંત મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે. આ સમગ્ર અભ્યાસનું તારણ એ છે. કે જેમ જેમ વ્યક્તિઓની જરૂરિયાતો વધતી જાય છે તેમ તેમ ઉદ્યોગના પ્રમાણમાં પણ સતત વધારો થતો જોવા મળે છે .

સંદર્ભ સુચિ

- ▶ બાદશાહ, લીના. (૨૦૧૦). ઉદ્યોગ સાહસિકતાનું સમાજશાસ્ત્ર . અમદાવાદ : ગુજરાત યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ .
- ▶ હંસ, કિન્નસ. અને અન્ય લેખકો (૨૦૦૮). ઉદ્યોગ સાહસિકતાનો ટકાવ વિકાસ અને કામગીરી .એડ્વક એલ્ગર પબ્લીશર. (12)-૧૮૪૮૪-૪૩૮૫૧.
- ▶ બ્રશ, સીજી. અને કેન્ડીડા, (૨૦૦૬). વિકાસલક્ષી મહિલા ઉદ્યમીઓ અને તેમના વ્યવસાયો. એડર્વડ એલ્ગન . પબ્લીશર. (7) - ૧૮૪૫-૨૨૮૭.
- ▶ Government of India. (2020-21) Annual Report .

Websites

- www.bain.com
- www.imf.org
- www.sturtapiadia.gov.in
- <https://ced.gujarat.gov.in/>

સ્મૃતિવન મ્યુજીયમનો પ્રવાસન ક્ષેત્રમાં ફાળો

સંશોધક;-હરેશ દયાતર

માર્ગદર્શક;-ડૉ. એમ. જે. રાયજદા

શ્રીમતી એચ બી જસાણી આર્ટ્સ અને શ્રીમતી એન કે જસાણી કોમર્સ કોલેજ રાજકોટ

અર્થશાસ્ત્ર ભવન

સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી

રાજકોટ

> સારાંશ

કોઈ વ્યક્તિ કે સમૂહ દ્વારા હેતુસર અમુક સમય માટે કરવામાં આવેલ સ્થળ બદલીને પ્રવાસન કહેવામાં આવે છે. પ્રવાસન એ અર્થતંત્રમાં મહત્વનો ભાગ ધરાવે છે. ઘણા દેશોમાં પ્રવાસન ક્ષેત્ર મુખ્ય ઉત્પાદનના ક્ષેત્ર તરીકે કામ કરે છે. જેમ કે શ્રીલંકા, નેપાળ, ફ્રાંસ જેવા દેશો ઘણા-ખરા અંશે પ્રવાસન પર આધારિત છે. એમના અર્થતંત્રના વિકાસમાં પ્રવાસન ક્ષેત્ર ખુબ જ મહત્વ ધરાવે છે. આથી ગુજરાત રાજ્યના કચ્છ જિલ્લામાં આવેલ સફેદ પ્રવાસનમાટે ખુબ જ મહત્વ ધરાવે છે. આ સાથે આ વિસ્તારમાં હસ્તકળાનો પણ આગવો પ્રભાવ જોવા મળે છે. આ હસ્ત કળા ક્ષેત્રે કાર્ય કરતા વિવિધ શ્રમિકોની આર્થિક સ્થિતિનો અભ્યાસ મારા દ્વારા અહીં કરવામાં આવેલ છે.

મારા દ્વારા કરવામાં આવેલ સંશોધન અહેવાલ સ્મૃતિવનના શ્રમિકોની આર્થિક સ્થિતિનો અભ્યાસ કરવામાં આવેલ છે. આ સંશોધન સરકારને નીતિવિષયક નિર્ણય લેવા માટે મહત્વપૂર્ણ સાબિત થશે. આ સંશોધન અહેવાલ ભવિષ્યમાં આ વિષય પર અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓ, સરકાર, વિવિધ સંસ્થાઓને ઉપયોગી સાબિત થશે.

> પ્રસ્તાવના:-

પ્રવાસન એ એક સામાજિક, સાંસ્કૃતિક અને આર્થિક ઘટના છે જે વ્યક્તિગત અથવા વ્યવસાયિક/વ્યાવસાયિક હેતુઓ માટે તેમના સામાન્ય વાતાવરણની બહાર દેશો અથવા સ્થળોએ લોકોની અવરજવરને સામેલ કરે છે. પ્રવાસન શબ્દનો સામાન્ય અર્થ એમ કહેવામાં આવે છે કે જ્યારે કોઈ વ્યક્તિ અમુક નિશ્ચિત સમય માટે અથવા તો માત્ર અમુક યોગ્ય હેતુસર કોઈ સ્થળની મુલાકાતે જાય તો એને પ્રવાસ કરવામાં આવે છે. અને આમ પ્રવાસ માટે વિવિધ સ્થળો તેમજ પ્રવાસ માટે જરૂરી વિવિધ સેવાનો સમાવેશ પ્રવાસનમાં કરવામાં આવે છે.

ભારતમાં પ્રવાસન ઇતિહાસ ઘણો જુનો છે. સિંધુ સંસ્કૃતિમાં વેપાર અર્થે ઘોડાઓ અને બળદગાડા દ્વારા પ્રવાસન થતું એવો ઉલ્લેખો છે. વળીમાર્ગો પર જોવા મળતી જૂની વાવો, મુસફરખાનાઓ, ધર્મશાળાઓ વગેરે પણ પ્રવાસન પ્રવૃત્તિની સાક્ષી પૂરે છે. એજ પ્રમાણે ઈ.સ. પૂર્વે ત્રીજી સદીમાં પશ્ચિમ એશિયા સાથે વેપાર કરવા પૂર્વ-પશ્ચિમ ભારતને સાંકળતો પાટલીપુત્ર(પટણા) થી તક્ષશિલા (હાલ પાકિસ્તાનમાં) સુધીનો ૨૬૦૦ કી.મી.નો માર્ગ મૌર્ય સામ્રાજ્યમાં બન્યો હતો. એની દેખભાળ ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યના લશ્કરી અધિકારી કરતા તેવા ઉલ્લેખો મળે છે. ત્યાર પછી ૧૬મી સદીમાં શેરશાહ સૂરીએ તેને ગ્રાન્ડ ટેક રોડ નામે નવું સ્વરૂપ આપ્યું હતું. ત્યારબાદ મુઘલ સામ્રાજ્યમાં અને છેલ્લે અંગ્રેજોએ વર્ષ ૧૮૮૩ થી વર્ષ ૧૮૬૦ દરમિયાન તેનું સમારકામ કરાવ્યું હતું. વળી, મૌર્યકાળમાં રશિયા સાથેના વેપારનો પણ ઉલ્લેખ છે. અહીં આ બધું જોતા કહી શકાય કે ભારતમાં ધંધાકીય પ્રવાસન એ લાંબા સમયથી અસ્તિત્વમાં હતું.

ગુજરાતમાં ફરવા લાયક અનેક સ્થળો આવેલા છે. જેમાં સંસ્કૃતિક ધાર્મિક પ્રાકૃતિક અને ઐતિહાસિક એમ તમામ સ્થળ જોવા મળે છે. ગુજરાતમાં પ્રવાસનનો વિકાસ થાય અને પ્રવાસન ક્ષેત્રે સુગમ સુવિધાના પ્રાપ્ત થાય એ માટે ગુજરાતમાં ગુજરાત પર્યટન વિભાગ કામ કરે છે. ગુજરાત સોમનાથ જ્યોતિર્લિંગ થી અંબાજી શક્તિપીઠ અને દમણ દરિયાકિનારેથી કચ્છના સફેદ રણ ધરાવતો વિસ્તાર છે. અહીં કુલ ૧૬૦૦કી.મી. દરિયા કિનારો આવેલ છે. જેમાં આવેલ અનેક દરિયા કિનારાઓને આગવી રીતે વિકસાવીને પર્યટકો માટે આકર્ષણનું કેન્દ્ર પૂરું પાડવામાં આવે છે. છેલ્લા બે દાયકામાં અહીં પ્રવાસન ક્ષેત્રનો ખુબ જ વિકાસ થયેલ જોવા મળે છે.

કચ્છ જીલ્લો ગુજરાતની પશ્ચિમમાં આવેલ છે. અહીં રણ, પર્વત અને દરિયો એમ પૂર્ણ સૌન્દર્ય જોવા મળે છે. વિસ્તારની દ્રષ્ટીએ કચ્છ ભારતનો સૌથી મોટો જીલ્લો છે. કચ્છનું કુલ ક્ષેત્રફળ ૪૫,૬૭૪ ચોરસ.કીમી. છે જેનું નામ એક માન્યતા અનુસાર કાચબા જેવા આકારને કારણે પાડવામાં આવેલ છે. કચ્છમાં વિવિધ ઉદ્યોગો અને સેવાઓનો વિકાસ ખાસ ૨૦૦૧માં આવેલ ભૂકંપ બાદ થયેલ જોવા મળે છે. કચ્છ જીલ્લો ઐતિહાસિક રીતે ખુબ મહત્વનો છે. અહીં સિંધુ સંસ્કૃતિના મહત્વનું શહેર ધોળાવીરા મળી આવેલ છે. એ સિવાય અહીં કોટાય અને કેરા માં આવેલ સૂર્ય મંદિર પણ ખુબ પ્રાચીન હોવાનું માનવામાં આવે છે. કચ્છ જીલ્લા ના મથક ભુજથી થોડા દુર આવેલ પુંઅરેશ્વર મંદિર આશરે ૧૦૦૦ વર્ષ જુનું છે. કચ્છમાં આઝાદી પહેલાથી પ્રવાસન ખુબ વ્યાપ ધરાવે છે. આદી કાળથી કચ્છ વિશ્વના અનેક રાષ્ટ્રો સાથે વેપાર કરતું આવ્યું છે. જે આપણે અહીં આવેલા લખપત કિલ્લાને આધારે કહી શકીએ છીએ. હાલના સમય માં અહીં આવેલ નવ પર્યટકો માટે આકર્ષણનું કેન્દ્ર છે.

સ્મૃતિવન મ્યુંઝીઅમ

ગુજરાતની સુંદર ભૂમિને અજાયબી અને વિસ્મયની વાત કરવામાં આવે ત્યારે ક્યારેય અછત અનુભવાઈ નથી. રાજ્યને લપેટતા ખેતીલાયક ક્ષેત્રો અને રણની વિશાળ શ્રેણી જોઈએ તે કોઈ અજાયબીથી ઓછી નથી આ યાદીમાં વધુ એક રત્ન ઉમેરવા માટે ભારતના સૌથી મોટા ભૂકંપ સંગ્રહાલય અને સ્મારકનું નિર્માણ કચ્છના ભુજ શહેરની તળેટીમાં આવેલ ભુજયા ડુંગરપર કચ્છમાં ૨૦૦૧માં આવેલ વિનાશકારી ભૂકંપમાં જીવ ગુમાવનાર આત્માનોને શ્રધાંજલી અર્પિત કરવાના હેતુથી બનાવવામાં આવ્યું છે.

સ્મૃતિવન ભૂકંપ સંગ્રહાલય અને સ્મારક આધુનિક ભારતમાં સૌથી મોટા સંગ્રહાલય તરીકે સુશોભિત છે. કુલ ૪૭૦ એકરમાંથી પ્રોજેક્ટના પ્રથમ તબક્કામાં ૧૭૦ એકરમાં કામ પૂર્ણ કરાયું છે.

સ્મૃતિવન ભૂકંપ સંગ્રહાલય અને સ્મારક એ કચ્છના ખમીર અને ખુમારીઓનું પ્રતિબિંબ તેમજ ગુજરાત ખુમારી અને અડગતાનું સ્મારક છે.

સ્મૃતિવનમાં ભૂકંપની અનુભૂતિ કરાવતું અને ભૂસ્તરશાસ્ત્રીય માહિતી આપતો ભારતનો સૌથી મોટું સંગ્રહાલય આવેલું છે. જેમાં આપદાઓનું વિજ્યુઅલ નિદર્શન કરાવતી ૭ ગેલેરી આવેલ છે. તેમજ ગુજરાતના ઐતિહાસિક વારસાને ઉજાગર કરતા અન્ય પ્રદર્શનો પણ આવેલા છે.

સંગ્રહાલય ૭ ગેલેરીઓ નીચે મુજબ છે.

ક્રમ	વિભાગનો વિષય	પ્રદર્શન
૧.	પુનર્જન્મ	પૃથ્વીની ઉત્કૃતિ
૨.	પુનઃપ્રાપ્તિ	ગુજરાતનું ભૂસ્તર અને કુદરતી આપતીનું જોખમ
૩.	પુનઃસ્થાપના	૨૦૦૧ ના ધરતીકંપ પછીની રાહત કાર્ય દર્શાવતી છબીઓ
૪.	પુનઃનિર્માણ	૨૦૦૧ ના ધરતીકંપ પછી પુનઃનિર્માણના પ્રયાસો

૫.	પુનઃવિચાર	ભવિષ્ય માટે તૈયાર માનસિકતાઓનું નિર્માણ
૬.	પુનઃજીવન	ભૂકંપનો અનુભવ
૭.	નવીનીકરણ	૨૦૦૧ના ધરતીકંપમાં મૃત્યુ પામેલ દિવ્ય આત્માઓને શ્રન્ધાજલી

૧. પુનઃજન્મ

આપણે પૃથ્વીના ઉત્ક્રાન્તિના ઈતિહાસના સાક્ષી છીએ.લાખો વર્ષોમાં ભૂમિ સ્વરૂપોનો ઉદ્ભવ અને આપને જે જન્મીનમાં રહીએ છીએ.તેની ઉત્પત્તિ મુલાકાતીઓ કચ્છ પ્રદેશમાં સમુદ્ર પ્રાચીન માનવ સંસ્કૃતિ,ગુજરાતના પ્રાચીન વેપાર માર્ગો અને તેની પ્રગતિ અને સ્થિતિસ્થાપકતાની વાર્તાની ઝલક મેળવે છે.

૨. પુનઃપ્રાપ્તિ

આ બ્લોક દ્વારા કચ્છની સ્થિતિસ્થાપક પ્રકૃતિ ગુજરાતના લોકોની નવીન ભાવના અને ગુજરાતમાં અનેક કુદરતી ઘટાતાઓના કારણોનો અનુભવ કરવામાં આવે છે.ગુજરાત પ્રદેશની વૈવિધ્યસભર પ્રાકૃતિક વિશેષતાઓ શોધો અને અસંગત કુદરતી ઘટનાઓ સાથેના તેના સંબંધને સમજાવે છે.ઈન્ટરેક્ટીવ મોડેલ્સ અને ઈમાર્સીવ ફિલ્મો દ્વારા,અનિયમિત વાતાવરણવાળા પ્રદેશના લોકોની નબળાઈઓ નોંધપાત્ર અનુકુલન અને સ્થિતિસ્થાપક પ્રતિભાવો બતાવવામાં આવે છે.

૩. પુનઃસ્થાપના

જીવનમાં તમામ ક્ષેત્રના લોકો કોઈને કોઈ રીતે ભૂકંપથી પ્રભાવિત થતા હોય છે. અહીં ૨૦૦૧નાં કચ્છમાં આવેલ દુઃખદ ઘટનાઓનું વર્ણન કરવામાં આવે છે. તે પછીની તાત્કાલિક બચાવ અને રાહત પ્રવૃત્તિઓ પણ રજૂ કરાય છે.ભૂકંપમાં બચી ગયેલા લોકોની વિવિધ જુબીઓ અને સમ્પનો સાંભળવામાં આવે છે.

૪. પુનઃનિર્માણ

આ બ્લોક આપને લાંબા ગાળાની આપતી શમન માટે ગુજરાતના પુનઃનિર્માણ અને પુનઃજીવિત કરવાની સામુહિક પ્રક્રિયાની વ્યાપક સમજ આપે છે.તે ૨૦૦૧ના ધરતીકંપ પછી ગુજરાતના પુનઃનિર્માણ તરફ સામુહિક પ્રયાસોને પણ દર્શાવે છે.ભૂકંપ પછીના અઠવાડિયામાં એક સર્વોચ્ચ સંસ્થાની રચના સમયસર પુનવર્સન,પુનનિર્માણ અને પુનઃપ્રાપ્તિ સુનિશ્ચિત કરે છે.

૫. પુનઃવિચાર

પુનઃવિચાર બ્લોક વૈશ્વિક આપતી પ્રતિસાદનું જ્ઞાન અને રમતો અને ઈન્ટરેક્ટીવ પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા સજ્જતાના પગલા વિષે માહિતી આપે છે.કુદરતી ઘટના પ્રત્યે ભારતની નબળાઈ વિવિધ ભૌગોલિક વિસ્તારોમાં વિવિધ કુદરતી જોખમો અને આપેનાપની જાતને કેવી રીતે તૈયારી કરી શકીએ તે વિષે જાણકારી આપે છે.પોસ્ટ ડીઝાસ્ટરમેનેજમેન્ટની ભાવાત્મક અને માંનોસમાંજીક અસરો અહીં મુલાકાતી અને પ્રથમ વ્યક્તિના અનુભવ દ્વારા દસ્તાવેજ કરવામાં આવી છે.

૬. પુનઃજીવન

કેવી રીતે આંચકાએ ગુજરાતને હચમચાવી નાખ્યું,કેવી રીતે ઈમારતો ધરાશાયી થઈ અને કેવી રીતે જીવન જીવલેણ બન્યું અત્યાધુનિક ૩૬૦ ડીગ્રી આસપાસના સિમ્યુલેશનમાં વિશ્વના સૌથી મોટા સિમ્યુલેશન અનુભવ સાથે તમારા

પગ નીચેથી સરકતી હોય એવું અનુભવ કરવામાં આવે છે.૨૦૦૧ ના ધરતીકંપમાં લોકોએ અનુભવતા આંચકાને વાસ્તવિક રીતે અનુભવ કરાવાય છે.તેમાં સ્મૃતિવનનું વૃક્ષ પણ છે. જે અનંત રૂપની અંદર હાજર છે.જ્યાં તમે સંદેશા તરીકે શાખાઓમાં કાગળથી બનેલી પાંખડીઓ ઉમેરી શકો.

૭.નવીનીકરણ

આ ગેલેરીમાં મુલાકાતીઓ દુર્ઘટનામાં જીવ ગુમાવનારા લોકોને શ્રદ્ધાંજલિ આપવા અને તેઓએ ગુમાવેલ પ્રિયજનોને યાદ કરવા અને હળવી ભાવના સાથે તેમને યાદોમાં રાખવા ડીઝાઇન તૈયાર કરવામાં આવી છે. તેમની યાદમાં મુલાકાતીઓ ટચ પેનલ દ્વારા ડીજીટલ જ્યોત પ્રગટાવાય છે. જે ડીજીટલ LED દીવાલો દ્વારા છત સુધી જાય છે અને એક સંયુક્ત પ્રકાશ બનાવે છે. તે ઓપ્ટીકલ ફાઇબર સેન્સર આધારિત લાઈટીંગની સૌથી વધુ સંખ્યા છે. જે ભારતમાં એક જગ્યાએ મુકવામાં આવી છે.

આમ સ્મૃતિવન નિર્માણ ભૂકંપની જીવંત કરવા અને તેમાંથી આપણે શું શીખ્યા.તેમજ યુવાનોના ભૂસ્તર વિજ્ઞાન પ્રત્યે રૂચી પેદા થાય તે હેતુથી કરવામાં આવ્યું છે.સ્મૃતિવન સંગ્રહાલયએ શાબ્રત યળવળ અને સ્થિતિસ્થાપકતાની વાર્તા છે.જ્યાં વાર્તામાં આગળ વધવાની કળા એ જીવનનો સર છે.સતત ગતિ કુદરતી ઘટનાઓ પૃથ્વીની હલચલનું એક એક સ્વરૂપ સંગ્રહાલયમાં મુલાકાતીઓના અનુભવને આકાર આપે છે.આ સંગ્રહાલયની ૭ ગેલેરી કુદરતી ઘટનાઓની સમાજ વધારવા,સજ્જતામાં જગૃતિને પ્રોત્સાહિત કરવા,મુલાકાતીઓને વિકસિત કરવામાં મદદ કરે છે.સ્મૃતિવન સ્થાનિક કળા,સંસ્કૃતિ અને ભૂકંપ બાદની ગાથાની સાથે વિજ્ઞાનનો એક અદ્ભુત સમન્વય કરતુ સ્થળ છે.

૧૧,૫૦૦ ચોરસ મીટર કદ ધરાવતા સંગ્રહાલયમાં બાળકો માટે play area,cafe,lift,the souvenir shop,fire exit જેવી અદ્યતન સુવિધાઓથી સજ્જ છે. the souvenir shopમાં અહીર ભરત,રબારી,કચ્છી,જાત ભરતકામના કપડા,ધરની સજવટ,કુશન કવર દીવાલની ફે,ટ્રે ના રૂપમાં કૃતિઓ મળે છે.આ ઉપરાંત ચમચી,પેન સ્ટેન્ડ,જવેલરી બોક્સ,ડ્રાયફ્રુટ બોક્સ,તાંબાની ઘંટડીઓ અને વિન્ડ આઈટમના રૂપમાં કચ્છી ફાયર વર્ક,દીવાલ કળા તરીકે લીપાણ આર્ટ અજરખ અને બટીક ફેબ્રિકસ વગેરે મળી રહે છે.

આસપાસના લોકલ આર્ટિસ્ટોને પ્રોત્સાહિત કરતી પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન સ્મૃતિવન ભૂકંપ સંગ્રહાલયમાં કરવામાં આવેલ છે.

કચ્છનો વિશેષ રંગ ઉમેરાય તે હેતુથી આ મ્યુઝીયમની દીવાલો અને ફ્લોરમાં સ્થાનિક ખવડા સ્ટોનનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. આ પથ્થરની વિશેષતા એ છે કે સમય જતા લોકોની ચહલ પહલથી તે વધુ મજબુત અને સુંદર બનતો જાય છે.

સ્મૃતિવનનું સંપૂર્ણ બિલ્ડીંગ નારગ અને મકાન વિભાગ અંતર્ગત કરવામાં આવ્યું છે.આર્કિટેકનું કાર્ય અમદાવાદના વાસ્તુ શિલ્પ કાન્શલટન્ટ દ્વારા કરવામાં આવ્યું છે.જ્યારે ઓડીટોરીયમની અંદર લાઈટીંગ અને ઈન્ટીરીયરનું કામ દિલ્લીની ડીઝાઇન ફેક્ટરી દ્વારા કરવામાં આવ્યું છે.જેની દેખરેખ જીએસડીએમએનાસંપૂર્ણ માર્ગદર્શન હેઠળ કરવામાં આવ્યું છે.

મ્યુઝીયમના ઉદઘાટન સાથે બે દાયકા કરતા પણ વધુ સમય પહેલા ગુમાવેલ નિર્દોષ જીવો હવે અમર થઈ જશે અને તેના વંશજો દ્વારા યાદ કરવામાં આવશે.સ્મૃતિવન પર્યાવરણીય રીતે ટકાઉ ઐતિહાસિક રીતે ગહન અને ભાવી પેઢીના વ્યક્તિગત અને સામુહિક સંસ્કૃતિકઉન્તીકરણ માટે સંવેદનાત્મક રીતે સમૂહ કરશે.

આ ઉપરાંત મીયાવાકી પધ્ધતિ ર.પ વ્રુક્ષોનુ વાવેતર કરીને મીયાવાડી ફોરેસ્ટ પણ છે. જે એક જીવંત,શ્વાસ લેવાનું સ્મારક બનાવવા માટે સમગ્ર સ્મારકમાં ફેલાયેલ છે. જે ભુજ શહેર માટે ફેફસા તરીકે પણ કામ કરે છે.

૧.૧ મેગા વોટ સોલાર પ્લાન્ટ છે જે સંગ્રહાલય અને સ્મારકને વીજળી આપે છે. આ સૌર ઉર્જા પ્લાન્ટનો ઉદ્દેશ્ય સ્વ ટકાઉ,નાવીનીકારણીય હરિયાળી ઉર્જા ધરાવે છે.જે ભવિષ્યની સંસ્થાઓ માટે માર્ગદર્શિત છે.

સ્મૃતિવન ભૂકંપ સ્મારકમાં ૫૦ ચેક ડેમ જળાશયો છે જે ૨૦૦૧ ના ભૂકંપના લગભગ ૧૩,૦૦૦ પીડિતોની નેમ પ્લેટ ધરાવે છે. આ સાથે જળાશયોની આસપાસના પાણીના સ્તરને રીચાર્જ કરવા માટે આસપાસના જંગલોને જીવન આપવા માટે કાળજીપૂર્વક આયોજન કરવામાં આવ્યું છે. અને આ જળાશયોમાં ઉપયોગમાં લેવાતા ખડકો તેમની તિરાડોમાંથી નવા જીવનના વિકાસ માટે પાયા તરીકે કામ કરશે. સંગ્રહાલયનું દરેક તત્વ પુનઃજીવન ટકાઉપાણું અને વધુ સારા ભવિષ્યની આશા પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે.

ભુજના સૂર્યોદય અને સુર્યાસ્ત નિહાળવા માટે સ્મૃતિવન ખાતે સનસેટ પોઈન્ટ પણ બનાવવામાં આવ્યું છે. સવારના ભાગમાં મોટા પ્રમાણમાં અહીં લોકો દોડવા,યોગ-ક્સરત કરવા માટે આવે છે. જેથી સવારના ૫.૦૦ થી ૮:૦૦ સ્મૃતિવન પ્રવેશ ફી લેવામાં આવતી નથી.

૩૦૦૦ મુલાકાતીઓ માટે વિશાળ પાર્કિંગની સુવિધા પણ કરવામાં આવી છે.આ ઉપરાંત સ્મૃતિવનમાં હોટલ અને પ્રાદેશિક વિજ્ઞાન કેન્દ્ર પણ આવેલ છે.

ભૂકંપ સામે અભૂતપૂર્વ સફર ખેડીને ફરી ઉભા થયેલ કચ્છ માટે સ્મૃતિવન પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ રોજગારીનું વિપુલ પ્રમાણમાં સર્જન કરશે. કચ્છને વૈશ્વિક પ્રવાસનની યાદીમાં સ્થાન અપાવશે.વિશ્વભરમાં કચ્છના વિકાસનો ડંકો વાગશે. હાલમાં જ ભારતને G-20 નું અધ્યક્ષ પદ મળ્યું છે.G-20 હેઠળ પ્રવાસન ક્ષેત્રની પ્રથમ બેઠક કચ્છમાં યોજાઈ હતી.જેમાં વિશ્વભરના જુદા-જુદા દેશોના ૧૦૦ થી વધુ પ્રતિનિધિઓએ સ્મૃતિવન મુલાકાત લીધી હતી.સ્મૃતિવન નિર્માણ થી પ્રવાસન ઉદ્યોગને વેગ મળ્યો છે.વિદેશના લોકો કચ્છના ભૂકંપ અને તેની સામે લડી-લડી ઉભું થવાની કચ્છની વિકાસયાત્રાથી માહિતગાર થયા છે.

► સમસ્યા કથન

પ્રવાસન ક્ષેત્રનો વિકાસએ સમગ્ર દેશ માટે એક ખુબ જ મહત્વની બાબત કહેવામાં આવે છે. પ્રવાસનક્ષેત્રનો આવક, રોજગારી, વિદેશી હુંડીયામણ લાવવામાં, કુલ ઉત્પાદનમાં,લોકોના જીવનધોરણમાં, આર્થિક વિકાસમાં ખુબ જ મહત્વ ધરાવે છે.છતાં પણ પ્રવાસન ક્ષેત્રે અમુક સમસ્યાઓ રહેલ છે. પ્રવાસન ક્ષેત્રને ગૌણ ક્ષેત્રમાં ગણના કરવામાં આવે છે. એને પુરુતુ પ્રાધાન્ય આપવામાં આવતું નથી. પ્રવાસન માટેની જાગૃતિ પણ ઘણા અંશે ઓછી જોવા મળે છે. પ્રવાસન અભ્યાસ અને સંસ્થાઓનું પ્રમાણ ઓછું જોવા મળે છે. આ સાથે પ્રવાસનામાં અભ્યાસ કરવા માંગતા વિદ્યાર્થીઓનું પણ ઓછું પ્રમાણ જોવા મળે છે.જો આ તમામ ક્ષેત્રમાં ધ્યાન આપવામાં આવે અને ક્ષતિઓને નિવારવામાં આવે તો ભારતમાં પ્રવાસનક્ષેત્રના વિકાસ માટેની ઘણી તકો રહેલ છે. કચ્છ પણ પ્રવાસન ઉદ્યોગ માટે પૂર્ણ ક્ષમતા ધરાવે છે.અહીં ફોસિલ પાર્ક, સફ્ટ રણ,ઐતિહાસિક શહેરો, ૪૦૦૦ વર્ષો જૂની સિંધુ સંસ્કૃતિ અવશેષો, કચ્છની ભાતીગળ સંસ્કૃતિ,હસ્તકલા, વગેરે ખુબ જ આગવું સ્થાન ધરાવે છે. કચ્છમાં પ્રવાસનના વિકાસથી આ બધા ક્ષેત્રો તથા એની સાથે સંકળાયેલ અન્ય પુરક ક્ષેત્રનો પણ અભૂતપૂર્વ વિકાસ શક્ય છે.

► હેતુઓ :

- સ્મૃતિવન મ્યુંઝીઅમનો કચ્છ પ્રવાસનમાં હિસ્સો.
- સ્મૃતિવન મ્યુંઝીઅમ દ્વારા રોજગારીના સર્જનમાં નોંધ પાત્ર વધારો થયો હશે.
- સ્મૃતિવન મ્યુંઝીઅમ ના વિકાસને કારણે પુસ્ક ક્ષેત્રને લાભ થયો હશે.

➤ સંશોધન નું મહત્વ

- આ સંશોધન પ્રવાસન ક્ષેત્રના વિકાસની સ્થિતિ જાણવા માટે મહત્વનું સાબિત છે.
- આ સંશોધનથી પ્રવાસન ક્ષેત્રે સ્મૃતિવન મ્યુંઝીઅમનો ફાળો જાણી શકાશે..
- આ સંશોધન હવે પછીના સમયમાં સરકારને લેવામાં આવતા પગલાઓ માટે ઉપયોગી સાબિત થશે.
- આ સંશોધન અન્ય સંસ્થાઓ અને વિદ્યાર્થીઓ ને અભ્યાસ માટે ઉપયોગી સાબિત થશે.

➤ ઉપકલ્પનાઓ

- સ્મૃતિવન મ્યુંઝીઅમનો કચ્છના પ્રવાસનમાં મહત્વનો હિસ્સો હશે..
- સ્મૃતિવન મ્યુંઝીઅમ દ્વારા રોજગારીના સર્જનમાં નોંધ પાત્ર વધારો થયો હશે.
- સ્મૃતિવન મ્યુંઝીઅમ ના વિકાસને કારણે પુસ્ક ક્ષેત્રને લાભ થયો હશે.

➤ સમય ગાળો

આ સંશોધન અભ્યાસનો સમયગાળો સ્મૃતિવન શરુ થયા બાદ આસપાસના વિસ્તારમાં થતા આર્થિક લાભલક્ષી માહિતી નો છે. આ અભ્યાસ માટે ૨૮ ઓગસ્ટ ૨૦૨૨ પછીના સમયને ધ્યાનમાં લેવામાં આવ્યું છે.

➤ કાર્યક્ષેત્ર

મારા આ સંશોધન અભ્યાસનું કાર્યક્ષેત્ર ભુજમાં આવેલ સ્મૃતિવન અને એના વિકાસથી તે વિસ્તારને થતા આર્થિક લાભ જાણવાનું અને વિવિધ માહિતી મેળવવાનો છે.

➤ માહિતીના પ્રાપ્તિસ્થાનો

માહિતીની પ્રાપ્તિ માટે વિવિધ સામયિકો, વેબસાઈટ, અન્ય સંશોધન રીપોર્ટ, બુકો અને આંકડાલક્ષી માહિતી માટે સ્મૃતિવન મ્યુંઝીઅમનો ઉપયોગ કરવામાં આવેલ છે.

➤ સંશોધન વર્ગીકરણ અને વિશ્લેષણ

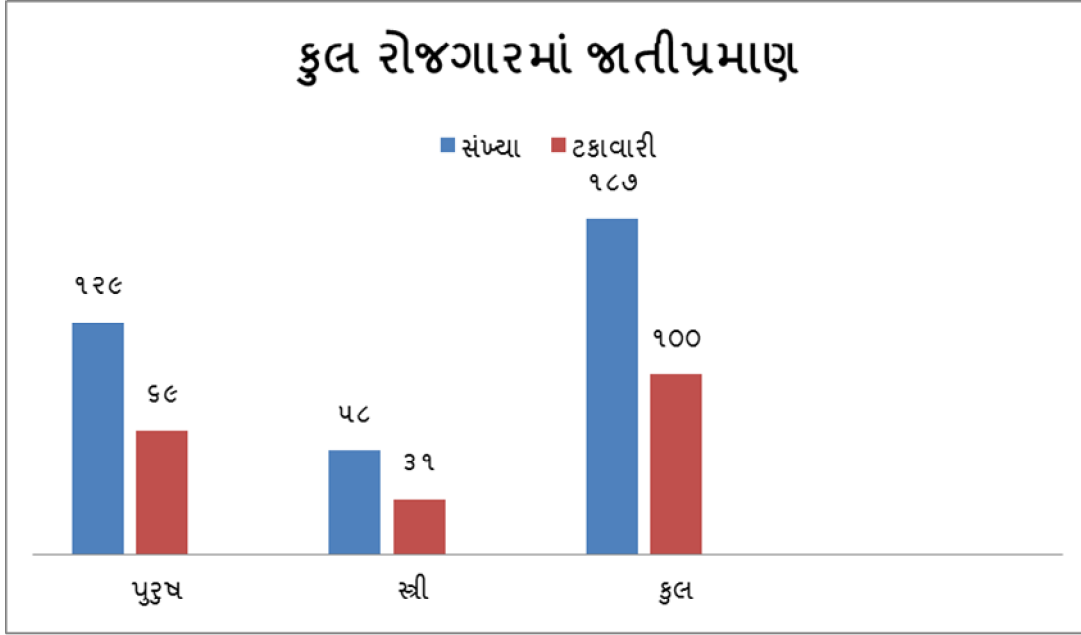
પ્રસ્તુત સંશોધન અભ્યાસમાં પ્રાપ્ય પ્રાથમિક માહિતીનું ટેબલ દ્વારા વર્ગીકરણ કરી, આલેખ દ્વારા સમજૂતી આપી વિશ્લેષણ કરવામાં આવ્યું છે.

૧. સ્મૃતિવન મ્યુઝિયમ ના કુલ શ્રમિકો ની માહિતી

કોષ્ટક નંબર-૦૧

વિગત	સંખ્યા	ટકાવારી
પુરુષ	૧૨૯	૬૯
સ્ત્રી	૫૮	૩૧
કુલ	૧૮૭	૧૦૦

આલેખ નંબર-૦૧

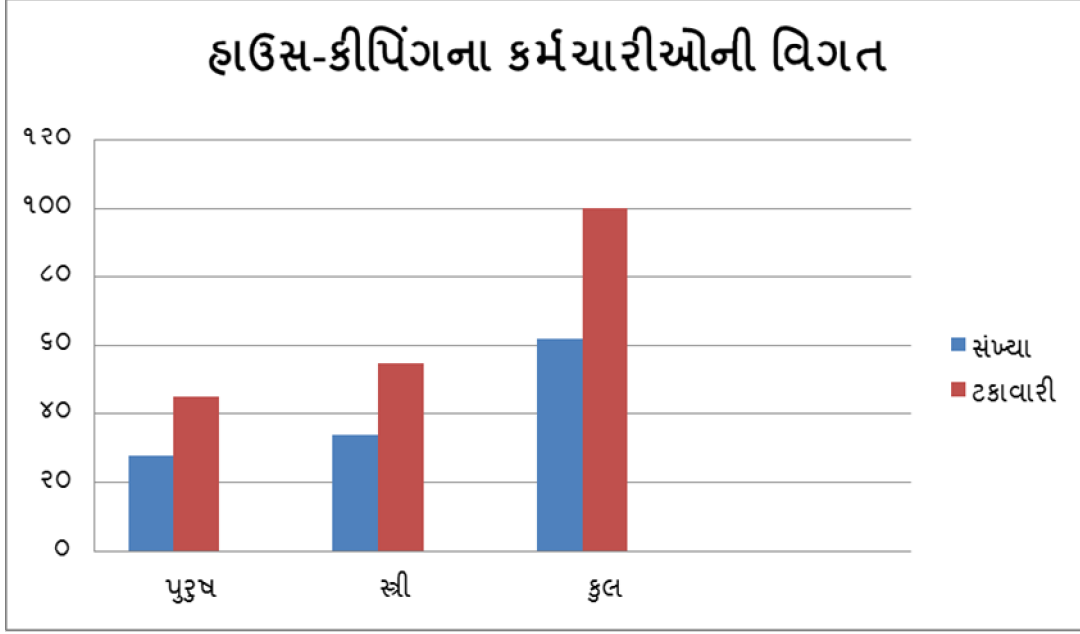
ઉપરના કોષ્ટક નંબર-૦૧ અને આલેખ નંબર-૦૧ નું વિશ્લેષણ કરતા સ્મૃતિવન ભૂકંપ સંગ્રહાલયમાં કામ કરતા કર્મચારીઓની માહિતી મળે છે. અહીં કુલ શ્રમિકો સંખ્યા ૧૮૬ છે. જેમાં ૧૨૯ પુરુષ છે જે કુલ સંખ્યાના ૬૯% થાય છે. જ્યારે કુલ સ્ત્રીઓની સંખ્યા ૫૮ છે. જે કુલ માહિતીના ૩૧% થાય છે.

૨.સંશોધન અભ્યાસમાં પ્રાપ્ત માહિતીનું વિશ્લેષણ કરતા હાઉસકીપિંગ વિભાગમાં કાર્ય કરતા કર્મચારીઓની માહિતી

કોષ્ટક નંબર-૦૨

વિગત	સંખ્યા	ટકાવારી
પુરુષ	૨૮	૪૫.૧૬
સ્ત્રી	૩૪	૫૪.૮૪
કુલ	૬૨	૧૦૦

આલેખ નંબર-૦૨

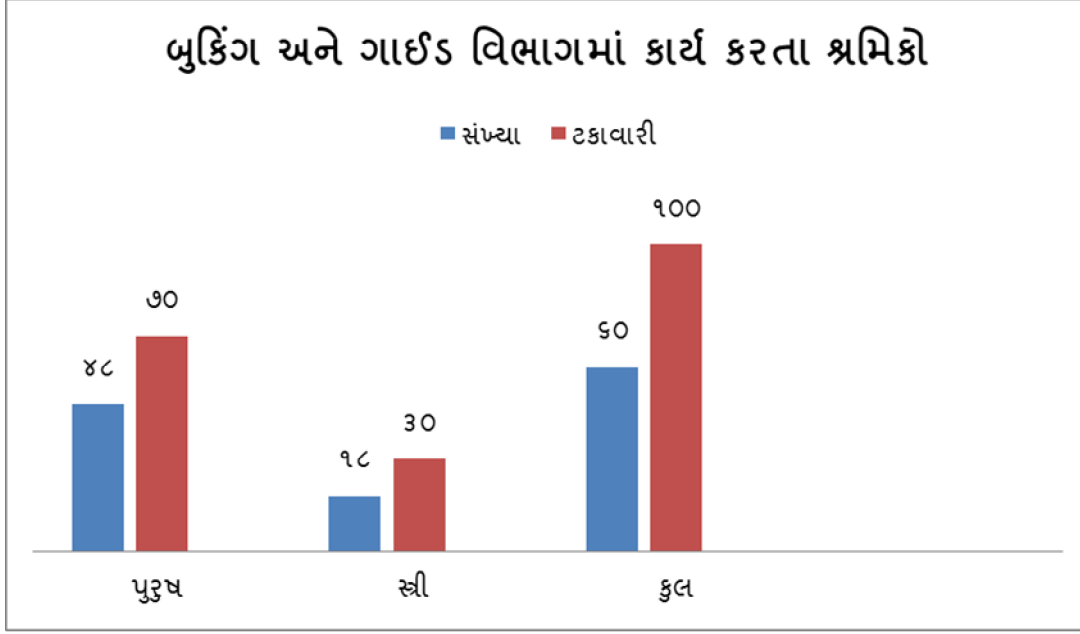
ઉપરના કોષ્ટક નંબર-૦૨ અને આલેખ નંબર ૦૨નું વિશ્લેષણ કરતા હાઉસકીપિંગમાં કામ કરતા કર્મચારીઓની માહિતી મળે છે. અહીં કુલ ૬૨ કર્મચારીઓ કામ કરે છે. જેમાં પુરુષની સંખ્યા ૨૮ છે જે કુલ માહિતીના ૪૫.૧૬% થાય છે. અને ૩૪ સ્ત્રી કર્મચારીઓ છે જે કુલ માહિતીના ૫૪.૮૪% છે.

૩.સંશોધન અભ્યાસમાં પ્રાપ્ત માહિતીનું વિશ્લેષણ કરતા બુકિંગ અને ગાઈડ વિભાગમાં કાર્યકરતા શ્રમિકોની માહિતી

કોષ્ટક નંબર-૦૩

વિગત	સંખ્યા	ટકાવારી
પુરુષ	૫૦	૭૦
સ્ત્રી	૨૨	૩૦
કુલ	૬૦	૧૦૦

આલેખ નંબર-૦૩

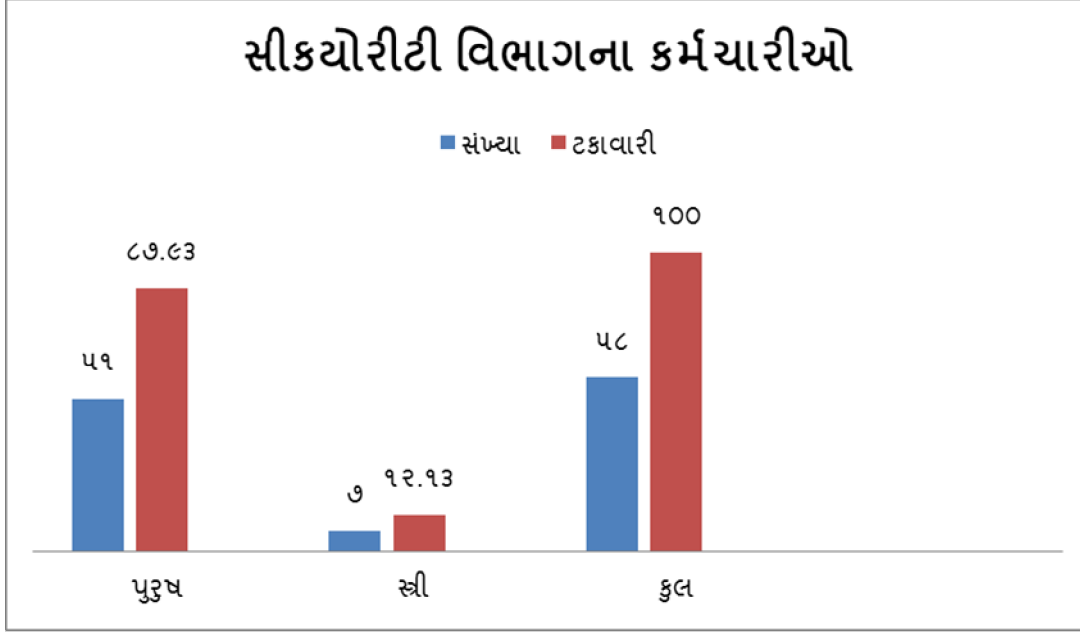
ઉપરના કોષ્ટક નંબર-૦૩ અને આલેખ નંબર-૦૩ નું વિશ્લેષણ કરતા કર્મચારીઓની સંખ્યા ૬૦ છે. જેમાં ૪૮ પુરુષ છે. જે કુલ સંખ્યાના ૭૦% છે. અને કુલ સ્ત્રીઓની સંખ્યા ૧૨ છે જે કુલ સંખ્યાના ૨૦% થાય છે.

૪. સંશોધન અભ્યાસમાં પ્રાપ્ત માહિતીનું વિશ્લેષણ કરતા સીક્યુરીટી વિભાગમાં કાર્ય કરતા કર્મચારીઓની માહિતી અહીં કોષ્ટક અને આલેખ દ્વારા રાજ્ય કરવામાં આવેલ છે.

કોષ્ટક નંબર-૦૪

વિગત	સંખ્યા	ટકાવારી
પુરુષ	૫૨	૮૭.૮૩
સ્ત્રી	૬	૧૨.૧૩
કુલ	૫૮	૧૦૦

આલેખ નંબર-૦૪

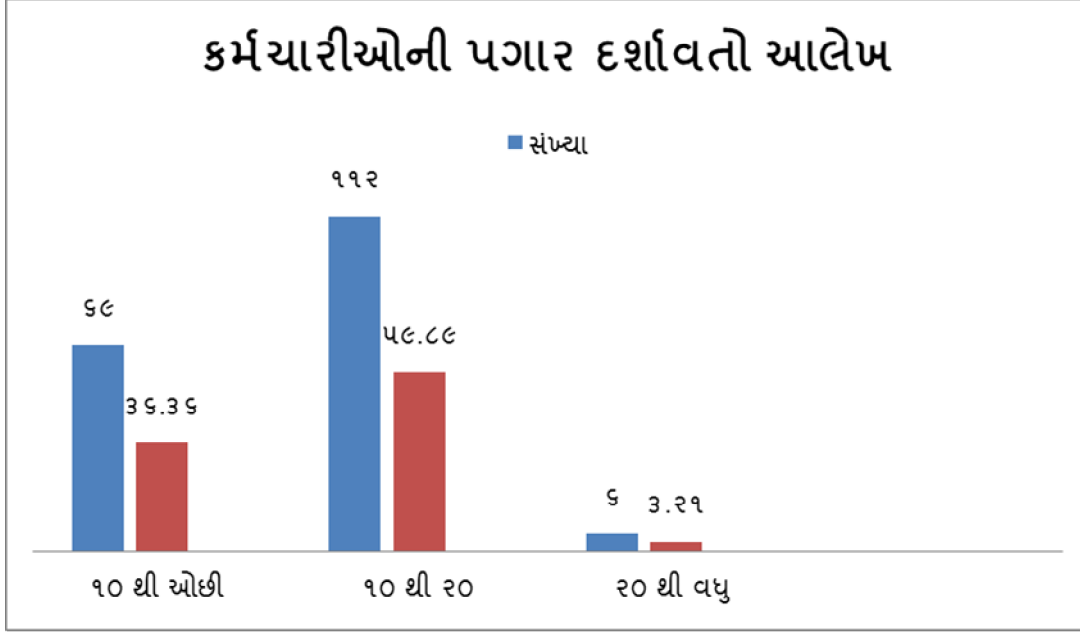
ઉપરના કોષ્ટક નંબર-૦૪ અને આલેખ નંબર-૦૪ નું વિશ્લેષણ કરતા કર્મચારીઓની સંખ્યા ૫૮ છે. જેમાં પુરુષ ૫૧ છે જે કુલ સંખ્યાના ૮૭.૯૩ % થાય છે અને કુલ સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ ૭ છે જે કુલ સંખ્યાના ૧૨.૧૩% થાય છે.

૫.સંશોધન અભ્યાસમાં પ્રાપ્ત માહિતીનું વિશ્લેષણ કરતા આવક પ્રમાણે માહિતીને નીચેના ટેબલ પ્રમાણે વર્ગીકૃત કરી શકાય.

કોષ્ટક નંબર-૦૫

પગાર (હજારમાં)	સંખ્યા	ટકાવારી
૧૦ થી ઓછી	૬૮	૩૬.૩૬
૧૦ થી ૨૦	૧૧૨	૫૮.૮૮
૨૦ થી વધુ	૬	૩.૨૧

આલેખ નંબર -૦૫

ઉપરના કોષ્ટક નંબર-૦૫ અને આલેખ નંબર-૦૫નું વિશ્લેષણ કરતા ૧૦ હજાર થી ઓછી આવક ધરાવતા કર્મચારીઓની સંખ્યા ૬૯ છે. ૧૦ હજારથી ૨૦ હજાર આવક ધરાવતા કર્મચારીઓની સંખ્યા ૧૧૨ છે. જ્યારે ૨૦ હજાર થી વધુ આવક ધરાવતા કર્મચારીઓની સંખ્યા ૬ છે. જે કુલ માહિતીના ૩૬.૩૬%, ૪૬.૬૬% અને ૩.૨૧% છે.

➤ સંશોધના તારણો

- આ સંશોધન અભ્યાસ દરમિયાન મળતી માહિતી મુજબ સ્મૃતિવન મ્યુઝિયમ દ્વારા કુલ 187 શ્રમિકોને રોજગારી આપવામાં આવેલ છે.
- અહીં કાર્ય કરતા શ્રમિકોમાં પુરુષ ની સંખ્યા સ્ત્રી શ્રમિકો કરતા વધુ જાણવા મળેલ છે.
- અહીં કાર્ય કરતા શ્રમિકો માં મોટાભાગના શ્રમિકો નું વેતન 10-20 હજાર જેટલું છે. માત્ર 6 શ્રમિકો જ 20 હજારથી વધુ વેતન ધરાવે છે.
- આ સંશોધન અભ્યાસમાં મળતી માહિતી ના આધારે શ્રમિકોને રહેવાની સુવિધા આપવામાં આવતી નથી.

➤ સંશોધન અભ્યાસના સૂચનો

- જો સંચાલન અને યોગ્ય વિકાસ કરવામાં આવે તો સ્મૃતિવન મ્યુઝિયમ હજુ વધારે શ્રમિકોને રોજગાર આપી શકે એમ છે. માટે એના માટે સરકારે ધ્યાન આપવું જોઈએ.
- સ્મૃતિવન ફરવા માટે અંદર કોઈ નાના વાહનો હજાર ના હોય અને વિસ્તાર મોટો હોય. જો બેટરી વાળા વાહનો રાખવામાં આવે તો પ્રવાસીઓને પણ સગવળતા રહે અને રોજગારીની નવી તકો પણ વધારી શકાય એમ છે.
- અહીં સ્ત્રી શ્રમિકનું પ્રમાણ ઓછું હોય એને વધારવા માટે ધ્યાન આપવું જોઈએ

➤ સંદર્ભ સૂચી

- પ્રવાસન અર્થશાસ્ત્ર (ડો.જી.એન.ડીમ)
- ભારતમાં પ્રવાસન
- ભારત પ્રવાસન આકડાઓ પુસ્તિકા
- અભિયાન ૧૧ નવેમ્બર ૨૦૧૭ (સામાયિક)
- અહેવાલ (ડો.રીતુ ભટ્ટાચાર્ય)
- ગુજરાત ઈકોનોમિક્સ એસોસીએશન (વેબસાઈટ)

માધવરાયના લગ્ન ગીતો

પ્રિયાંક ઠાકર

શ્રી સોમનાથ સંસ્કૃત યુનિવર્સિટી

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર.

સૌરાષ્ટ્રની મહેમાનગતી સ્વર્ગને પણ જાંખી પાડી દે તેવી હોય છે. આવી જ મહેમાનગતિ માણવા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પણ કાઠિયાવાડમાં આવે છે. તો આજે મારે તમને લઈ જવા છે ઐતિહાસિક સફરે. આજનું આપણું ઐતિહાસિક સ્થળ છે માધવપુર ઘેડ.

માધવપુર સૌરાષ્ટ્રના નૈઋત્ય ખૂણામાં આવેલું છે. માધવપુરનો દરિયો ભગવાન મધુસુદનના ચરણ પખાળે છે. લોકવાયકા પ્રમાણે મધુ નામનો દૈત્ય માધવપુરમાં રહેતો હતો. એ મધુ દૈત્યના નામ પરથી મધુવન કે જે માધવપુરમાં આવેલું છે અને એ મધુ નામના દૈત્યનો નાશ કરવાથી ભગવાન શ્રી કૃષ્ણ મધુસુદનના નામે ઓળખાયા. શ્રી વલ્લભાચાર્ય એકથી વધુ વખત આ સ્થળમાં પધાર્યા એવી શક્યતા પણ છે. માધવપુરમાં મહાપ્રભુજીની 84 બેઠક પૈકીની 66મી બેઠક પણ અહીં આવેલી છે.

ઘેડ પ્રદેશ ભાદર, ઓઝત, અને મધુવંતીના કાંપથી બનેલો પ્રદેશ છે. તેમ ઘેડની સંસ્કૃતિ પણ જુદી જુદી સરવાણીઓના સંગમથી બનેલી સંસ્કૃતિ છે. આ ઘેડની સંસ્કૃતિના મહાપ્રાણ રામદેવજી મહારાજ છે , તો ઘેડની સંસ્કૃતિનો માથાનો મુગટ માધવરાય છે. પુરાતત્વવિદ લેખક નરોત્તમ પલાણ એમ કહે છે કે " આવો આ માધવપુર ઘેડ તો રસનો અખંડ નિધિ છે.તમે સંસારી હો કે સાધુ, ઈતિહાસ પુરાતત્વના પ્યાસી હોવ કે ભજન કીર્તનના બંધાણી. માધવપુરમાં સૌનુ સ્વાગતમ."

માધવપુર એ સાક્ષાત્કારની ભૂમિ છે. જ્યોતિષીઓ કહે છે કે પોરબંદર, માધવપુર અને ગૌકર્ણ તીર્થનો ત્રિકોણ મકર રાશિ નીચે બંધાણો, માધવપુર પુનર્વસુ તીર્થ છે. માધવપુર એ અધ્યાત્મ તેજની ભૂમિ છે.

પશ્ચિમ દિશામાં માધવરાયના પગ પખાડતો અરબસાગર તો પૂર્વ દિશામાં મધુવંતીના કાંપથી ફળદ્રુપ બનેલી એ નીચાણવાળી જમીન. આ જે જમીન છે તે "કુંડા" ના નામથી ઓળખાય છે. આ ત્રણેક કિલોમીટર લાંબી દરિયાઈ પટ્ટી પરથી પૂર્વ અને પશ્ચિમ બન્ને દિશાને માણી શકાય છે. પૂર્વ દિશામાં નાળિયેરીના ઝૂંડ ના ઝૂંડ તો પશ્ચિમ દિશામાં અફાટ જળરાશી ધરાવતો અરબ સાગર. આ દૃશ્ય આંખોને જોતા જ ઠંડક આપે છે.

આવા નયનરમ્ય માધવપુરની મધ્યમાં ભગવાન શ્રી માધવરાયનું મંદિર આવેલું છે. આ મંદિરમાં શ્રી માધવરાયજી, શ્રી ત્રિકમરાયજી એટલે કે બળદેવજીની મૂર્તિ આવેલી છે. અને ત્રિકમરાયજીની સાથે રેવતીજીની મૂર્તિ પણ આવેલી છે. મધ્યમાં શ્રી ગોપાલલાલજી અને રુકમણીજીની મુર્તિ આવેલી છે. તો મંદિરની પાછળ પશ્ચિમ

ભાગમાં પુરાતત્વના નમૂનારૂપ સુંદર નક્શીથી શોભતું, કાળની થપાટોને લીધે ઘસાઈ ગયેલું, પ્રાચીન મંદિર આવેલું છે. આ મંદિરની બાજુમાં જ કોટેશ્વર મહાદેવનું મંદિર આવેલું છે. હાલમાં જે મંદિર જોવા મળે છે તે મંદિર સંવત ૧૮૯૬માં પોરબંદરના રાણી રૂપાળીબાએ બંધાવી આપેલ છે.

ઉત્તર દિશામાં મંદિરથી ત્રણ કિલોમીટર દૂર સંગમ આવેલો છે. અહીં મધુવંતી નદી સાગરને મળવા ઉતાવળી બનીને દોડતી હોય તેવું લાગે છે. અને સાગર પણ પોતાના વિશાળ વક્ષઃસ્થળ ફેલાવીને મધુવંતીને પોતાના હૈયામાં સમાવી લેવા માટે ગર્જના કરીને ફીણ ફીણ થઈ જાય છે. મધુવંતી નદી અને સાગરનું જ્યાં મિલન થાય છે ત્યાં દહીં-દૂધના કુંડ અને વારાહ કુંડ આવેલ છે.

ભાદરવા સુદ એકાદશી કે જે દાન એકાદશી અને જલજીલણી એકાદશી તરીકે પણ ઓળખાય છે તે દિવસે શ્રી ગોપાલલાલજી વાજતે ગાજતે સમસ્ત ગ્રામ નિવાસીઓ સાથે પાતા ગામમાં જલ જીલવા માટે આવે છે. આ ઉત્સવ જલઝીલણી એકાદશીને દિવસે ઉજવાય છે. ઠાકોરજી જ્યારે જલ જીલવા માટે આવે છે, ત્યારે નીચે મુજબના ગીત ગાવામાં આવે છે.

ગંગા જમના સરસતી ગોમતીયે ગોદાન,

તેથી અધિકા મધુવંતી, જ્યાં પરણ્યા રુકમણી કા'ન.

માધવપુર સુખદાય , જ્યાં રાજ કરે મધવરાય,

હરિહલધર જુકે બીર, નિકટ બસત હે સાયરજુ કે તીર.

ઢાળ

તીર - સાયર નિકટ નીરભે સરસતી સુંદર વહે,

મધુ અંગ અંગ સુયંગ પાવન બંદ મુખ મહિમા કહે.

સુકુમાર ઘર પર બસત મુનિવર, ઋષિ કપિલ વાકો નામ હે,

સોતો અરસપરસ દયાલ દેખિયત કોડ - પુરન કામ હે.

ચૌદ ભુવન ત્રિલોક સુંદર, પુરંદર મન ભાવહી,

બકુંઠ હતે અધિક રાજત , ઓર કહા જસ ગાવહી.

સકલ તીરથ, સકલ મહિમા, ચાલો મન તહા જઈએ,

બલ જાઉં , કહત ભૂધરદાસ, હરિહું માધવપુર સુખદાઈ હે.

જોકે જલજીલણી એકાદશી ના દિવસે આવા ઘણા પદો ગાવામાં આવે છે. આ જલજીલણી એકાદશી પાતા ગામ પાસે ઉજવવામાં આવે છે . ત્યાંથી ઠાકોરજી નિજમંદિર પાછા ફરે છે ત્યારે રસ્તામાં ગણેશ જનં નામનું સ્થળ આવે છે. આ સ્થળે નીચે મુજબનું ગીત ગાવામાં આવે છે.

આજ દધિ કંચન મોલ લઈ,

જા દધિકો બ્રહ્માદિક ઈચ્છત, સો ગોપન બાટ દઈ.

દધિકે પલટે દુલરી દીની, જસોમતી ખબર ભઈ,

પરમાનંદદાસ - કો ઠાકુર બઢવત પ્રીત નઈ.

આવી રીતે જલજીલણી એકાદશીની ઉજવણી કરવામાં આવે છે. ગામમાં પૂર્વ દિશામાં રેવતીકુંડ આવેલો છે. પાસે જ ચોબારી છે. એવું કહેવાય છે કે આ ચોબારીમાં જ બળદેવજીના રેવતીજી સાથે લગ્ન થયા હતા. આ સ્થળ પણ હાલ તદ્દન જીર્ણ અવસ્થામાં છે.

થોડે આગળ જતાં માધવપુરની શોભામાં અભિવૃદ્ધિ કરતું એવું મધુવન આવેલું છે. આ વનમાં કદંબના વૃક્ષની નીચે કદંમ કુંડ આવેલો છે. આ કુંડની બાજુમાંજ મહાપ્રભુજીની છાસઠમી બેઠક આવેલી છે. આ કુંડના બીજે કાંઠે જ રુક્મણીજી પોતાના માવતર પધાર્યા છે. સામેની બાજુમાં ચોરી- માહ્યરું છે. જ્યાં કૃષ્ણ અને રુક્મણીજીના લગ્ન થયા હતા. થોડી માહિતી લગ્ન વિશે.

આ લગ્ન વિશે નોંધવા જેવી બાબત એ છે કે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના વિવાહ રુક્મણી સાથે વર્ષમાં બે વખત ઉજવવામાં આવે છે.

૧ કારતક સુદ બારસ

૨ ચૈત્ર સુદ બારસ

કારતક મહિનામાં મેળો થતો નથી જ્યારે લગ્ન ઉત્સવ પણ એક દિવસ પૂરતો જ થાય છે. પરંતુ ચૈત્ર મહિનાની નોમ થી શરૂ થતો લગ્નોત્સવ છેક બારસ સુધી ચાલે છે. આ દિવસે માધવરાયજી અને ત્રિકમરાયજીની ગોદમાં બિરાજતા નાના ઠાકોરજી શ્રી ગોપાલલાલજીને રથમાં પધરાવી કીર્તનિયા કીર્તન ગાય છે અને નોમથી લઈ અગિયારસ સુધી ઠાકોરજીનું ફૂલેકુ ચડે છે. આ ફૂલેકુ ચૈત્ર મહિનાની નોમ અને દશમના દિવસે પુરાણા બ્રહ્મકુંડના કાંઠા સુધી લઈ આવવામાં આવે છે અને કીર્તન ગવાય છે. જેમાંનું એક કીર્તન આપણે આ મુજબ છે

પહેલી વરણાગી : ચૈત્ર સુધી નોમનું પદ

શ્રી વલ્લભરાજ- દુવાર, આજે વધામણાં

સખી આવોને, બે'ની આવોને, મળી ગાઈએ ગીત વધામણા.

મોતીડે થાળ ભરી માનુ ની મળી વધાવો વ્રજેશ,

ધન ધન કુખ અંકાજીએ જાયા એવા રાય કુંવર વિહ્લલેશ.

વીણા, જંતે, પખવાજ, તાલ ત્યાં, વાજે જંત્ર - વાજિંત્ર,

મહામુનિ ગાંધર્વ ગુણ ગાયે; ત્યાં નાયે પાત્ર સંગીત.

તેલંગ તિલક ત્રિભુવન ધણી જેને વેદે વેદ પુરાણ,

ગોકુલ ગોરી ઊલટી; નિત્ય વિવાહિતા વલ્લભાણ.

સેવક જનનો સાયબો, બહાલો શ્રી વ્રજનો શુંગાર,

ભીમ તણા દુઃખ ભાંજવા, આવ્યો અઢળક એ અવતાર.

ચૈત્ર સુદ નોમના દિવસે કુલ સાત પદ ગાવામાં આવે છે. જેમાં રાગ વૈવિધ્ય જોવા મળે છે. જેમકે રાગ ધનાશ્રી, રાગ એ જ, રાગ મારુ, રાગ ખામાય, રાગ બિહાગ અને રાગ જંગલો.

ઠાકોરજીની બીજી વરણાગી ચૈત્ર સુદ નોમના દિવસે નીકળે છે. તેમાં પણ સાત જેટલા પદ ગાવામાં આવે છે. જેમાં મંદિર પાસે ઠાકોરજીનો કળશો થાય ત્યારે નીચે મુજબનું પદ ગાવામાં આવે છે.

મંદિરિયે મારે આવો રે, સુંદરશ્યામ સુહાગી મંદિરિયે મારે આવો.

એને જોતાં હું બડભાગી, શ્યામસુંદર સુહાગી, મંદિરિયે

અર્ધનિશાએ મધુરી મુરલી વૃંદાવનમાં વાગી,

ભરનિદ્રામાં સૂતી હુતી, હું જબકીને જાગી; સુંદરશ્યામ.

નટવર નાગર પ્રેમનો સાગર, કોણ શકે એને ત્યાગી?

દાસ ભોવાન ચરણરજ વંદિત, (એની) છબિ ઉપર લહે લાગી;

સુંદરશ્યામ.

છેલ્લી વરણાગી ચૈત્ર સુદ અગિયારસના દિવસે ગવાતા પદો માહેનું એક પદ જોઈએ .

ઓરો ઓરો રે ગિરધર ઓરો,તારો જનૈયાનો ટોરો રે,

તે તો બાંસુરી બજવી ધુની થોરો રે, ગિરધર.

ઓરા આવો તો વદન નિહાળું, મારી પલક ન પાછી વાળું. ગિરધર.

અતિ આનંદે આવો મારા વ્હાલા,

શિયાં શિયાં મુખડાં સંભારું રે તમારાં?

શ્રી ગોવર્ધનધારી જી, શ્રી ગોકુલમાં વસિયા જી,

શ્રીવલ્લભકુલ રસિયાં જી, મારે મન વસિયાં જી.

એક સ્મત આવો ને માંડો, રખે તે અમને અભગાં છાંડો.

શ્રી ગોવર્ધન શિખર પર સ્મતાં, નિત પ્રતિ અમને આવ્યા ગમતાં.

નંદના કુંવર તમે ક્યાંના છો દાણી? ચીરઘાટે મારી ચુંદડી તાણી.

નંદના કુંવર તમે કરો ન વડાઈ મોટા થયાં મારું માખણ ખાઈ,

સગપણ તો શામળિયાશું સાચું, બાકી તો સરવે દીસે કાચું,

નંદના કુંવર તમે બહુ રંગ રસિયા,

અમારે કારણ વ્હાલો વ્રજમાં વસિયાં,

વીનતડી વ્હાલે ચિત આણી, ચરણકમળમાં લીધાં તાણી.

આવી રીતે કીર્તન ગાતા ગાતા કીર્તનીયા ત્રણ દિવસ ઠાકોરજીનું ફૂલેકું કાઢે છે. આ ફૂલેકું બ્રહ્મકુંડ સુધી જ થાય છે, ત્યાંથી પાછું નિજ મંદિર આવે છે. બારસના દિવસે બપોર પછીના સમયે ઠાકોરજી પરણવા માટે નીકળે છે. જે બ્રહ્મકુંડ, કર્દમકુંડ અને રૂપેણવન વિસ્તારમાંથી વજતે ગાજતે શ્રી ગોપાલલાલજીનું ફૂલેકું નીકળે છે. બાજુમાં આવેલા મંદિરમાં

બિરાજતા શ્રી રુક્મણીજીનાં સ્વરૂપને કદ્દમકુંડની બાજુમાં આવેલા જુના મઠમાં અગાઉથી પધરાવવામાં આવે છે. એ સ્થળને રુક્મણીજીના પિતાજીના સ્થાન તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

માધવપુરનું અરુણાયલ કનેક્શન:-

"શેઈંગ - અરુણાયલ પ્રદેશમાં ભીષ્મક રાજ રાજ્ય કરતા હતા. જેમને એક પુત્રી રુક્મણી અને પાંચ પુત્રો હતા. રુક્મણીનો એક ભાઈ રુક્મી જે રુક્મણીના લગ્ન સો કૌરવ માહેના એક એવા શિશુપાલ સાથે કરાવવા માગતો હતો. જ્યારે રુક્મણીજી મનોમન કૃષ્ણને ચાહતા હોય છે. રુક્મણીજી શ્રીકૃષ્ણને પત્ર લખે છે. પોતાને શિશુપાલ સાથેના લગ્નથી ઉગારી લેવાની અને પોતાની કૃષ્ણ સાથે પરણવાની ઈચ્છા વ્યક્ત કરે છે. પત્ર મળતા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પોતાના ભાઈ બલરામ સાથે સેના લઈને પૂર્વ ભારતના રાજ્યમાં લગ્ન સ્થળે પહોંચી જાય છે. લગ્ન મંડપમાં શિશુપાલ, જરાસંઘ વગેરે રાજાઓ ઉપસ્થિત હોય છે. શ્રીકૃષ્ણ રાજપુરોહિત મારક્ટે રુક્મણીજીને અંત:પુરમાં ગુપ્ત સંદેશો મોકલે છે અને રાજ્યની સીમાએ પ્રતીક્ષા કરતા હોવાનું કહેણ મોકલે છે. રુક્મણીજીનું ત્યાંથી અપહરણ કરીને નીકળે છે ત્યારે રુક્મણીના ભાઈ રુક્મી તેના સૈન્ય સાથે આડો પડે છે. જ્યાં કૃષ્ણ અને રુક્મી વચ્ચે યુદ્ધ થાય છે. રુક્મીનો પરાજય થાય છે. રુક્મણીની પ્રાર્થનાથી રીઝીને કૃષ્ણ રુક્મીને જીવનદાન આપે છે, અને રુક્મણીજીને માધવપુર લાવે છે અને માધવપુરમાં તેમની સાથે લગ્ન કરે છે."

આ સ્થળે આવ્યા બાદ ઠાકોરજીનું પોખાણુ થાય છે. ત્યારબાદ ચોરીમાં પધરાવી તરત જ રુક્મણીજીને પણ પધરાવવામાં આવે છે. ત્યારબાદ વૈદિક વિધિથી કન્યાદાન અને પંચયજ્ઞ, સપ્તપદી વગેરે પૂરા થયે સામે આવેલા માદ્યરામાં પરણાવવામાં આવે છે. આખી રાત્રી ત્યાં બિરાજ્યા પછી સવારે શુભ મૂર્તિ કીર્તનીયા આવી પહોંચે છે અને ગુલાલથી દંપતીને ખેલાવે છે. ત્યારબાદ સુંદરવનના બગીચામાં ઠાકોરજીને પધરાવ્યા પછી ભોગ આવે છે. પછી ચૈત્ર મહિનાના બળબળતા બપોરે પુષ્ટિમાર્ગીય હવેલી સંગીત પદ્ધતિએ ગુલાલની ઉડતી છોળો વચ્ચે ઠાકોરજીને મંદિર પરિસરમાં લાવે છે. જ્યાં તેમનું વિધિસરનું પોખાણુ કરવામાં આવે છે. એ પછી મંદિરમાં પધરાવ્યા બાદ " દોરડો છોડવાનું પદ " ગવાયા પછી શ્રી માધવરાયજી અને શ્રી ત્રિકમરાયજીની ગોદમાં શ્રી ગોપાલલાલ અને રુક્મણી બિરાજતા હોય એ રીતે દર્શન કરાવવામાં આવે છે. આ મેળો વિખેરવા માટે પાસેના ગામ કડછથી કડછા મહેર ઘોડા લઈને આવે છે અને મેળાને વિખેરે છે.

પહેલા તો આ મેળામાં લોકો પોતાના ગાડા લઈ અને ચાર દિવસ માટે આવતા, આ ચારે ચાર દિવસ રોટલા ઘડી ઠાકોરજીના લગ્નનો લહાવો લેતા. જો કે હવે આ મેળાને પણ આધુનિકતાનો રંગ લાગ્યો છે.

Contribution of Select Indian English Female Dramatists in The Field of Literature : A Study

Author

Sanjana H. Bakhalakiya

Research Scholar

Department of English

Bhakta Kavi Narsinh Mehta University

Co-Author

Dr. Rupa B. Dangar

Assistant Professor

Department of English

Bhakta Kavi Narsinh Mehta University

Abstract

Drama being one of the most effective literary genres, not only delights but also unmasks certain follies, and exposes social evils. This genre was not explored much by female dramatists till the nineteenth century. But then women have found drama as a means of self expression, exposition of personality, and personal reflection. Women playwright contributes to Indian English as well as regional drama and paved the way for future generations Female dramatists reflects their own perspectives and issues that they experiences in society. They try to represent the faces of typical Indian women out of her own pesonal experiences. So, in this paper researcher will explore the contribution of two prominent women playwrights Dina Maheta and Manjula Padmanabhan in the Indian English drama.

Key Words : Society, Ethos, Values

Introduction :

Drama is a genre of literature that has the power to evoke emotions and reveal certain realities. Drama is representation of life. It has the ability to entertain people combining audio-visual arts. It involves the playwright, the actors, the audience, plot construction, dialogues, music, stage setting etc. Drama has been one of the most primitive forms of literature. This genre is very popular because watching drama provides a safe space to release strong emotions that we may have been holding back. It's sometimes easier to express those emotions watching fictional situations than it is in our real lives. It is popular because it is performed, whereas most other forms of art are passive.

Drama in India has a grand old history. Its origin can be traced back to Vedic period. Bharatmuni considered Drama as fifth Veda. Drama begins its journey with the Sanskrit plays. Indian classical drama is regarded as the highest achievement of Sanskrit literature. The Indian English drama began in the 18th century. It is started with the publication of Krishna Mohan Banerjee's *The Persecuted* in 1813. But the genuine expedition of Indian English drama was begun by Michael Madhu Sudan Dutt's *Is This Called Civilization?* (1871)

The tradition of Indian Drama has been very rich. But it has been hard to trace any remarkable women playwright in the history of Indian drama before independence. During post independence period, the feminist theories and arguments were gaining ground throughout the world including India. And women started writing their sufferings. They were also craving for the articulation of their voices. Post independence period is remarkable for the contribution of women playwrights. Men playwrights also chose issues related to women. And women playwrights tried their hands in drama.

It is noteworthy to point out that the drama or any other genre in the ancient literature was Dominated by the male writers as history, thinkers, critics and scholars do not mention the contribution of women . Women are never allowed to raise their voice against the evil practices against them and are forced to remain silent throughout their lives. Gradually they found a way to express themselves through the medium of literature. So, till the nineteenth century women writers were unseen. After that period female writers emerged and they started penning down their experiences. Female playwrights are sensitive to the variety and depth of feelings, thoughts, emotions involved in women's behaviour. They started writing about women's issues. Their thoughts became the subject of plays.

Objectives :

- To undertake a detailed study of Indian English Drama
- To explore the contribution and role of female dramatists in the field of literature
- To study and evaluate the perspectives and issues raised by female dramatists
- To evaluate the major thematic parts of the plays

Methodology of the research :

The research is planned to be based on the following methods by the researcher :

The research is primarily based on a qualitative approach. It focuses on the critical analysis of the studies associated with Indian women playwrights. The research is descriptive in design.

Contribution from Manjula Padmanabhan in the Indian English Drama :

Female dramatists giving new interpretations by giving quality plays with their more relevant themes and reigns the stage. Their works are not something to be read casually now. The complexities of Indian woman's experiences of violence and subjugation find apt expression in women's plays. So, they are writing in less quantity but with fine quality.

Manjula Padmanabhan is an Indian playwright, journalist, comic strip artist and children's book author. Her works explores science, technology and gender. She has written a plays like *Harvest, The Artist's Model and Lights Out* deals with the issues like identity, gender and power. She has written numerous plays that have dealt with the range of social, political and cultural issues. Manjula Padmanabhan's plays deals with various themes such as women violence, alienation and marginalisation.

Manjula Padmanabhan keenly observes the life style of Indian women and she exhibits rare insight in the presentation of female characters. She depicts the tragedy of women and inferiority that they feel. So being a woman, she could not see herself as a passive observer. She projects women from different angle than that of traditional woman.

Manjula Padmanabhan has highlighted the role of a woman as a mother, who is an object of reverence as the saying *Matru devo bhava*. The interesting aspects of Manjula Padmanabhan's play is she handles the feminist issues. Padmanabhan's plays focuses on the domestic problems which prevails in the society and she handles this sensitive issues with great subtlety. As her plays unfold, it is understood that in every corner of society, wife suffers in domestic violence. Padmanabhan gives true picture of wife as she lives in its utmost familiar aspects.

Contribution from Dina Mehta in the Indian English Drama :

There are very few female dramatists in Indian English writing and majority the themes of female dramatists are identity crisis, alienation, loneliness and search for self awareness. They tried their level best to represent the condition of the females and whatsoever they might have observed. So it is always eye opening the way they portrait the female characters specially being a female writers.

Dina Mehta is a dramatist, novelist and a short story writer. Her writing style is innovative and most original. Dina Mehta represents Indian women in a mystified mood sometimes timid and sometimes rebellious who's responding to the everyday reality with all that womanly faithfulness.

Dina Mehta a playwright from Parsi community has written plays like *Brides Are Not For Burning*, *Getting Away With Murder*, *Myth Maker*, *Tiger Tiger*, *A Sister Like You* explores the life of women in patriarchal society. One of her most famous plays is *Bamboo shoots* which explores the lives of woman living in an urban slam in Mumbai. In Most of her plays, She highlighted the problems of women, child abuse infertility blams and many such burning topics. Dina Maheta chose the character very carefully. Every character highlights the struggle of women to find their own voice in male dominated world. Maheta's plays deals with the universal women emotions including their concern for women at core. In an interview she said :

I don't deliberately cultivate the female voice in my stories, play, essays, etc. Whatever femaleness there is in them does not derive from a trendy feminism consciously adopted, but from a personal journey undertaken towards self-discovery. I write the way I do because I am learning the kind of person I am. And my

content and style flow from my experience, which is

that of a woman ... (Geetha 127).

Conclusion :

Manjula Padmanabhan and Dina Mehta are two Indian English Female dramatists who have made significant contributions to the field of literature in India. Manjula Padmanabhan and Dina Maheta deliberately created women's plays which is hugely meant for the realisation of the oppressed people. The women playwrights with their contribution to Indian English as well as regional drama have paved the way for future generations. Women writers broke their silence and revealed the cause of their sufferings through their works. Dina Mehta and Manjula Padmanabhan came with the profound thoughts to bring that positive approach from the side of society towards different kinds of issues those were arised during that period of the construction of literary work.

Works Cited :

- Pandey, Indu. "Female Playwrights and the Theatre in India: Challenges and Perspectives." *Bharatiya Prajna: an Interdisciplinary Journal of Indian Studies*, 7 Mar. 2018, https://www.academia.edu/36101192/Female_Playwrights_and_the_Theatre_in_India_Challenges_and_Perspectives.
- Advent and Role of Female Dramatists in the Growth, Evolution and ...*
https://www.worldwidejournals.com/paripex/recent_issues_pdf/2015/January/January_2015_1423033027__21.pdf.
- A *Theatre of Their Own: Indian Women Playwrights in Perspective*.
<https://ir.nbu.ac.in/bitstream/123456789/4035/15/Full%20thesis%20of%20Pinaki%20Ranjan%20Das.pdf>.
- Bhavsar, Vipul Keshavlal. "Perspectives on Contemporary Indian Women Playwrights a Study with Special Reference to the Plays of Dina Mehta Poile Sengupta and Manjula Padmanabhan." *Shodhganga@INFLIBNET: Perspectives on Contemporary Indian Women Playwrights A Study with Special Reference to the Plays of Dina Mehta Poile Sengupta and Manjula Padmanabhan*, Patan, 1 Jan. 1970, <http://hdl.handle.net/10603/302456>.
- Geetha, T.N. "An Interview with Dina Mehta." Dhavan, R.K. *Indian Woemn Novelists* Volume 5. New Delhi: Prestige Books, 1995. 125-129.
- Sudha Samatha, P. "Social Relevance in the Plays of Mahaswetha Devi and Manjula Padmanabhan." *Shodhganga@INFLIBNET: Social Relevance in the Plays of Mahaswetha Devi and Manjula Padmanabhan*, Vishakhapatnam, <https://shodhganga.inflibnet.ac.in/handle/10603/380405>.

AN ANALYTICAL STUDY OF HUMAN RIGHTS OF VULNERABLE PERSON WITH SPECIAL REFERENCE TO WOMEN IN INDIA

-Dr Sadhna D. Dubey

ABSTRACT

Human rights are the basic rights and freedoms that belong to every person in the world, from birth until death. They apply regardless of where you are from, what you believe or how you choose to live your life. They can never be taken away, although they can sometimes be restricted – for example if a person breaks the law, or in the interests of national security. Mainly seven human rights are Freedom from discrimination, Right to equality between men and women, Right to life, Freedom from torture, Freedom from slavery, Right to liberty and security of person, Right to be treated with humanity in detention, Freedom of movement. These basic rights are based on shared values like dignity, fairness, equality, respect and independence. These values are defined and protected by law. They are not granted by any state. These universal rights are inherent to us all, regardless of nationality, sex, national or ethnic origin, color, religion, language, or any other status. There are certain groups of human beings which either by nature or because of deep-rooted custom are weak and vulnerable, such as, children, women, disabled persons, aged persons, migrant workers or persons belonging to a particular race etc. However, they being human beings do possess human rights and fundamental freedoms. But their rights have been violated very frequently by the dominant section of the society. The existence of weaker sections in any society and concerns expressed for ameliorating their plight may be traced back to times immemorial. In our society, while the origin and existence of such sections may have been justified at some point of time in theory and practice, voices have always been expressed against such theories and practices. Enough evidence of such voices is available since at least from the times of Lord Buddha. Reformers like Saint Tukaram, Kabirdas of the middle ages and Rajaram Mohan Roy, Swami Dayanand and several others most explicitly and forcefully denounced all theories and practices that even remotely justified the weaker position and subordination of Dalits and women and suggested the ways and means of improving their situation, So much so that this issue became one of the most prominent planks of our struggle for independence from the British rule.

Key Words : Human right, women , vulnerable group, constitution of India

INTRODUCTION

Human rights are standards that recognize and protect the dignity of all human beings. Human rights govern how individual human beings live in society and with each other, as well as their relationship with the State and the obligations that the State have towards them. Human rights are needed to protect and preserve every individual's humanity, to ensure that every individual can live a life of dignity and a life that is worthy of a human being. Question: Why "should" anyone respect them? Fundamentally, because everyone is a human being and therefore a moral being. At time of making the Constitution for India, in the very beginning of the exercise, framers announced in their Objective Resolution in the Constituent Assembly that while assuring justice, equality and freedom to all people of this kind, it shall be also provided adequate safeguards "for minorities, backward class people and tribal areas, and depressed and other classes". Accordingly, the Constitution as it emerged from the Assembly expressed its special concern for the weaker section of the society from its beginning in the Preamble to the end of the last Schedule. The concern was not confined only to the depressed classes and minorities but was also extended to women and children who were found and considered to be the

vulnerable segments of the society. Looking at the prominence of this concern as expressed in the Constitution, Glanville Austin has drawn his famous conclusion that the Constitution of India constitutes a seamless web of which social justice is one of its three strands. The Constitution cannot be conceived of and operated without social justice. Social justice is its main constituent and lifeline. Realizing the indispensability of social justice for the Indian Republic we have not only retained it as it was conceived of and expressed in the original Constitution, but also further strengthened and expanded it through subsequent amendments in the Constitution. Such amendments have been found consistent with the original design of the Constitution which sustain and strengthen its basic structure.

WOMEN AND HUMAN RIGHTS

The incorporation of women's perspectives and lives into human rights standards and practice forces recognition of the dismal failure of countries worldwide to accord women the human dignity and respect that they deserve simply as human beings. The advancement of women has been also focus of the work of the United Nations since its creation. The Preamble of the Charter of the United Nations sets as a basic goal to reaffirm faith in fundamental human rights, in the dignity and worth of the human person, in the equal rights of men and women. Furthermore, Article 1 of the Charter proclaims that one of the purposes of the United Nations is to achieve international cooperation in promoting and encouraging respect for human rights and fundamental freedoms for the people without distinction as to race, sex, language, or religion.

As early as in 1946 the Commission on the Status of Women was established to deal with women's issues. The Universal Declaration of Human Rights had affirmed the principle of the inadmissibility of discrimination and proclaimed that all human beings are born free and equal in dignity and rights and that everyone is entitled to all the rights and freedoms set forth therein, without distinction of any kind, including distinction based on sex. However, there continued to exist considerable discrimination against women primarily because women and girls face a multitude of constraints imposed by society, not by law. It violated the principle of equality of rights and respect for human rights. During the UN Decade for Women (1976-1985), women from many geographical, racial, religious, cultural, and class backgrounds took up organizing to improve the status of women. The concept of women's human rights has opened the way for women around the world to ask hard questions about the official inattention and general indifference to the widespread discrimination and violence that women experience every day. Whether used in political lobbying, in legal cases, in grass-roots mobilization, or in broad-based educational efforts, the idea of women's human rights has been a rallying point for women across many boundaries and has facilitated the creation of collaborative strategies for promoting and protecting the human rights of women. Women's human rights not only teach women about the range of rights that their governments must honor; it also functions as a kind of gestalt by which to organize analyses of their experiences and plan action for change. The human rights framework creates a space in which the possibility for a different account of women's lives can be developed. What is so useful about this framework is that it provides women with principles by which to develop alternative visions of their lives without suggesting the substance of those visions. The fundamental principles of human rights that accord to each and every person the entitlement to human dignity give women a vocabulary for describing both violations and impediments to the exercise of their human rights. The large body of international covenants, agreements and commitments about human rights gives women political leverage and a tenable point of reference. In other societies, girls are subjected to such traditional practices as circumcision, which leave them maimed and traumatized. In others, they are compelled to marry at an early age, before they are physically, mentally or emotionally matured. Women are victims of incest, rape and domestic

violence that often lead to trauma, physical handicap of death. And rape is still being used as a weapon of war, a strategy used to subjugate and terrify entire communities. The Platform for Action adopted at the fourth world Conference on Women declared that rape in armed conflict is a war crime and could, under certain circumstances, be considered genocide.

VARIOUS ATROCITIES

Violence against women takes a dismaying variety of forms, from domestic abuse and rape to child marriages and female circumcision. All are violations of the most fundamental human rights. Violence at home: Domestic violence against women occurs in developed and developing countries alike. It has long been considered a private matter by bystanders, including neighbors, the community and government, but such private matters have a tendency to become public tragedies. Indeed, domestic violence is the leading cause of injury among women of reproductive age in the United States. Despite governments' promises to guarantee women's equality and full rights under the constitutions of their countries, governments deny women legal freedom to achieve such rights. In many countries statutory restrictions curtailed among other things, women's ability to inherit property, contract marriage, and seek divorce. In South Africa, women married under customary law were still

considered minors and could not enter into any legal contract without the consent of their husbands or guardians. In India, Syria, and Pakistan women were discriminated against in divorce and inheritance laws. Many governments now recognize the importance of protecting victims of domestic abuse and taking action to punish perpetrators. The establishment of structures allowing officials to deal with cases of domestic violence and its consequences is a significant step towards the elimination of violence against women in the family. The Special Rapporteur's report highlights the importance of adopting legislation that provides for prosecution of the offender. It also stresses the importance of specialized training for law enforcement authorities as well as medical and legal professionals, and of the establishment of community support services for victims. In many countries, women fall victim to traditional practices that violate their human rights. The persistence of the problem has much to do with the fact that most of these physically and psychologically harmful customs are deeply rooted in the tradition and culture of society.

FEMALE GENITAL MUTILATION

The World Health Organization (WHO) have reported that 85 million to 115 million girls and women in the population have undergone some form of female genital mutilation and suffer from its adverse health effects. Every year an estimated two million young girls undergo this procedure. Most live in Africa and Asia, but an increasing number can be found among immigrant and refugee families in Western Europe and North America. Indeed, the practice

has been outlawed in some European countries. In France, a Malian was convicted in a criminal court after his baby girl died of a female circumcision-related infection. The procedure had been performed on the infant at home. There is a growing consensus that the best way to eliminate these practices is through educational campaigns that emphasize their dangerous health consequences.

SON PREFERENCE

The consequences of son preference can be anything from foetal or female infanticide to neglect of the girl-child over her brother in terms of such essential needs as nutrition, basic health care and education. In China and India, some women choose to terminate their pregnancies when expecting daughters but carry their pregnancies to term when expecting sons. According to reports from India, genetic testing for sex selection has become a booming

business, especially in the country's northern regions. Indian gender-detection clinics drew protests from women's groups after the appearance of advertisements suggesting that it was better to spend a little now to terminate a female foetus than a huge amount later on her dowry.

DOWRY-RELATED VIOLENCE

In many countries, weddings are preceded by the payment of an agreed-upon dowry by the bride's family. Failure to pay the dowry can lead to violence. In India, an average of five women a day is burned in dowry-related disputes.

EARLY MARRIAGE

Early marriage, especially without the consent of the girl, is another form of human rights violation. Early marriage followed by multiple pregnancies can affect the health of women for life. The report of the Special Rapporteur has documented the destructive effects of marriage of female children under 18 and has urged governments to adopt relevant legislation.

RAPE

Rape occurs in the community, where a woman can fall prey to any abuse. It also occurs in situations of armed conflict and in refugee camps. In the United States, national statistics indicate that a woman is raped every six minutes. In 1995, the case of a Brazilian jogger raped and murdered in New York City's Central Park drew international attention once again to the problem. The incident occurred only a few years after an earlier sensational jogger-assault case in which the victim an American assaulted in the same general area of the park barely survived after her assailants left her for dead. Relations between residents of the Japanese island of Okinawa and American Girls were thrown into turmoil in 1995 after two marines and a sailor allegedly kidnapped and raped a 12-year-old girl. The special Rapporteur's report underlines the importance of education to sensitize the public about the special horrors of rape, and of sensitivity training for the police and hospital staff who work with victims.

SEXUAL HARASSMENT

In many countries sexual assault by a husband on his wife is not considered to be a crime: a wife is expected to submit. It is thus very difficult in practice for a woman to prove that sexual assault has occurred unless she can demonstrate serious injury. The report of the special Rapporteur noted that light sentences in sexual assault cases send the wrong message to perpetrators and to the public at large that female sexual victimization is unimportant. Sexual harassment in the workplace is a growing concern for women. Employers abuse their authority to seek sexual favors from their female coworkers or subordinates, sometimes promising promotions or other forms of career advancement or simply creating an untenable and hostile work environment. Women who refuse to give in to such unwanted sexual advances often run the risk of anything from demotion to dismissal. But in recent years more women have been coming forward to report such practices.

PROBLEM OF PROSTITUTION

Many women are forced into prostitution either by their parents, husband or boyfriends or as a result of the difficult economic and social conditions in which they find themselves. They are also lured into prostitution, sometimes by mail-order bride agencies that promise to find them a husband or a job in a foreign country. As a result, they very often find themselves illegally confined in brothels in slavery-like conditions where they are physically abused and their passports withheld. Most women initially victimized by sexual traffickers have little inkling of what awaits them. They generally get a very small percentage of what the customer pays to the pimp or the brothel owner. Once they are caught up in the system, there is practically no way out, and they find themselves in a very vulnerable situation. Since prostitution is illegal in many countries, it is difficult for prostitutes to come forward and ask for protection if they become victims of rape or want to escape from brothels. Customers, on the other hand, are rarely the object of penal laws. In Thailand, prostitutes who complain to the police are often

arrested and sent back to the brothels upon payment of a fine. The extent of trafficking in women and girl children has reached alarming proportions, especially in Asian countries. Many women and girl children are trafficked across borders, often with the complicity of border guards. In one incident, five young prostitutes were burned to death in a brothel fire because they had been chained to their beds. At the same time, sex tours of developing countries are a well-organized industry in several European and other industrialized countries. The Special Rapporteur has called on governments to take action to protect young girls from being recruited as prostitutes and to closely monitor recruiting agencies.

STATUS OF WOMEN IN INDIA

India has given equal status to women under its Constitution under Article 14 which provides that, “The State shall not deny to any person equality before the law or the equal protection of the laws within the territory of India”. The above provision clearly shows that women in India enjoy right to equality and any discrimination against them shall be violations of equality of right and respect for human dignity. The Constitution also provides under Article 15 that every female citizen has a right to access to shops, public restaurants, hotels and places of public entertainment and no restriction can be imposed on female citizens with regard to the use of wells, tanks, bathing ghats, roads and places of public resort maintained wholly or partly by State funds. Article 16 of the constitution provides that there shall be equality of opportunity for all citizens (including women) in matters relating to employment or appointment to any office under the State. Women in India enjoy right to equality. However, in order to improve their status further, the Constitution provides under Article 15(3) that State may make special provisions for women. Consequently, a member of legal

provisions aimed at securing equal status for and removing discrimination against women have been made. For instance, the Constitution was amended in 1992 to reserve 50 per cent of the seats in their favour in panchayats¹ and municipalities.² The Amendment is regarded as a major step for socioeconomic empowerment of the women in India. The Constitution has also cast the duty on every citizen to renounce practices derogatory to the dignity of women.³ It being a part of Directive Principles of State Policy, is not enforceable in court of law but if the State makes any law to prohibit any act or conduct in violation of this duty, the Court would uphold the law as a reasonable restriction on the fundamental rights. Indian Courts on the basis of above constitutional provisions have regarded a number of rules and regulations as discrimination against women, and consequently, unconstitutional. For instance, in *C.B. Muthamma V. Union of India*,⁴ validity of the Indian foreign Services (Conduct and Discipline) rules of 1961 was challenged which provided that no married women shall be entitled as a right to be appointed to the services and a woman member of the service shall obtain the permission of the Government in writing before the marriage is solemnized and at any time after the marriage a woman member of the service may be required to resign from service, if the government is satisfied that her family and domestic commitments are likely to come in the way of the due and efficient discharge of her duties as a member of the service.

The SC held that the Provisions in Service rules requiring a female employee to obtain the permission of the Government in writing before her marriage is solemnized and denying right to be appointed on ground that the candidate is a married woman are discriminatory against women. The court however held that equality of opportunity in matters relating to employment does not mean that men and women are equal in all occupations and all situations. In *Air India v. Nergesh Meerza*,⁵ and in *Air*

¹ (Article 243D—Inserted by the Constitution {seventy-third Amendment} Act, 1992)

² 23 {Article 243T—Inserted by the Constitution (Seventy-fourth Amendment) Act, 1992}

³ {Article 51-a(e) Inserted by the Constitution (Forty second Amendment) Act, 1976.}

⁴ {(5) A.I.R. SC 1979 p. 1868}

⁵ A.I.R. 1981 SC. P.1829.

Indian Cabin Crew Association v. Yeshwinee Merchant,⁶ the SC. Struck down the provision of the rules which stipulated the condition those services shall be terminated on her pregnancy as unconstitutional. However, restriction on Air hostess not to marry within four years of service was held reasonable. In Maya Devi v. State of Maharashtra,⁷ the requirement that a married woman should obtain her husband's consent before applying for public employment was held invalid and unconstitutional. It was observed that such a requirement is an anachronistic obstacle to women's equality. In Pratibha rani v. Suraj Kumarit, was held by the SC. That it cannot be said that upon entering into matrimony the Stridhan property of the married women has to be placed in the custody of her husband. In Githa Hariharan v. Reserve Bank of India,⁸ the SC while interpreting the word 'after' used in Sec. 6 of the Hindu Minority and Guardianship Act, 1956 held that the mother could be the guardian in absence of the father. In Vishaka and Others v. State of Rajasthan,⁹ a writ petition was filed before the SC. by certain social activists and NGO's with the aim of preventing sexual harassment of working women in all work places through judicial process, to fill the vacuum, in existing legislation. The immediate cause for the filing of the petition was an incident of alleged brutal gang rape of a social worker in a village of Rajasthan. It was observed by the court that there is no domestic law to check the evil of sexual harassment of working women at all work places, and therefore, the contents of International Contentions and norms are significant for providing guarantee of gender equality and right to work with human dignity. International Conventions and norms are to be taken into consideration in the absence of enacted domestic law and when there is no inconsistency between the Court stated that "It is now an accepted rule of judicial construction that regard must be had is no inconsistency between them and there is a void in domestic law."¹⁰

The Court observed that each incident of sexual harassment of women at work place results in violation of fundamental rights of 'Gender Equality' and the 'Right to life and liberty'. Since neither civil nor penal laws in India provide specific protection to women from sexual harassment in work places, the Court laid down the guidelines and norms,¹¹ for effective enforcement of the basic human rights of gender equality and guarantee against sexual harassment and abuse, more particularly against sexual harassment at work places, for due observance at all work places or other institutions, until a legislation is enacted for the purpose.

PROTECTION OF WOMEN FROM DOMESTIC VIOLENCE ACT, 2005

The Beijing Declaration and the Programme of Action had regarded domestic violence as a human right issue and a serious deterrent to development. In order to provide effective protection of the rights of women who are victims of violence of any kind occurring within the family, the Protection of Women from Domestic Violence Act, 2005 was enacted by the Parliament.

Domestic violence has been defined by the Act under section 3 as any act, omission or commission or conduct of the respondent shall constitute domestic violence in case it : (a) harms or injures or endangers the health, safety, life, limb or well being, whether mental or physical, of the aggrieved person or tends to do so and includes causing physical abuse, sexual abuse, verbal and

⁶ A.I.R. 2004 SC. P.187

⁷ ISCR (1986)p. 743

⁸ A.I.R. 1999 SC p. 1149

⁹ A.I.R. 1997 SC. p. 3011

¹⁰ Ibid

¹¹ Ibid

emotional abuse and economic abuse; or (b) harass, harms injures or endangers the aggrieved person with a view to coerce her or any other person related to her to meet any unlawful demand for any dowry or other property or valuable security; or (c) has the effect mentioned in clause harm, whether physical or mental, to the aggrieved person.

CONCLUSION AND SUGGESTIONS

The women are another vulnerable section. Their rights are frequently violated. Advancement of right of women has been the concern of world community since the end of Second World War. several questions relating to the life of women, such as equal access to education at all levels, equal economic rights and opportunities for women; equal pay for equal work and various aspects of family law and property rights. It has made recommendations on these questions which have resulted in the adoption of many resolutions with the aim to promote the status of women and to establish the principle of equality of rights for men and women.

Right to equality, right to freedom, right against exploitation, right to religion, right to education and cultural rights and right to constitutional remedies are guarantee to all citizens without showing any discrimination. The fundamental rights have conferred political and economic rights to women. On the basis of fundamental rights several Acts have been enacted by the Parliament to recognize the rights of women. Minimum wages Act, Maternity benefit Act, Medical Termination of Pregnancy Act are important enactments to recognize the equal rights of women with men who are working in industries and factories. Similarly the Indian women are entitled to get the property from their ancestors. Section 14,15 and 16 of Hindu Succession Act of 1956 have conferred right to property and ownership on the property have been conferred upon the women. Guardian ship and maintenance Act of 1956 has provided right to adoption of children to women. Hindu Marriage Act has guaranteed equal opportunity for women to get separated from their husbands under certain grounds prescribed in Section 13. Women have right to remarry and are eligible to get the property from their deceased husband. They have similar right to receive property from their divorced husbands. Safety and security has been provided to women in the work place. The domestic violence Act of 2005 has provided security against the violence employed on women by their in laws or by their husbands or their relatives. The Indian woman is secure to some extent. But they are subjected to sexual harassment. They have their own right to enjoy a comfortable life with the persons they like.

The women have been provided political reservation in the local bodies. By providing political reservations the society has recognized the political rights of women. All most all states have conferred 50% reservation to the women. But a bill to provide 33% reservation in the Parliament and state legislatures for women is pending before theParliament. If this bill gets passed by the Parliament, the women will get 33% reservation in the highest law making bodies. National commission for women has been conferred constitutional status to safeguard the rights of women. Nirbhaya Act is enacted to protect the women against the sexual harassment. Something is to do for the betterment of women's life. The dowry prohibition Act has failed to provide economic security for women. Under the mask of dowry lacks of rupees are grabbed by the bridegrooms from the bride's families. The poor brides are committing suicides for not getting suitable husbands by this way the right to marriage, right to life are being violated. Instead of holding conferences at A.C. halls, the politicians should look into the matter of dowry problem. Any how the Indian woman is finding her way to get better life and equal opportunities with their compatriots.

On the basis of above studies following sugetoions are presented

1. The term vulnerability has not been properly defined. Some public debates should be held to invite proper terminology from the public to define the term vulnerability.

2. The position of depressed societies at the lowest level should be discussed in a wide manner. At the Parliament and State legislatures level the discussions are made and Acts are passed which are remained as tools in the hands of bureaucrats.
3. India is a signatory of the covenants, protocols framed at International level. But they are not implemented here in India. Simply the programmes are organized to recall the covenants, protocols on the days prescribed by the UN general assembly. For example international women's day, population day, observation of environment day, children's day observation of international literacy day is being celebrated with enthusiasm but no fruitful results are yielded.
4. To safeguard the rights of women at international level the valuable framework has been prepared. Thorough examination of reports from the state parties is done by the UN general assembly and UN general secretary. From time to time several measures have been suggested after the thorough examination of past development. But the position of Muslim women and the position of African women are remaining as it is before. The orthodox Muslim societies are reluctant to confer rights upon the women. They treat women as means of procuring children. The Muslim women are illiterate. The literacy rate among the Muslim women in the gulf countries is about 5%.
5. The Indian women's position is better in compare to the contemporary Muslim and African societies. The casteism is a sevirour bloton Indian society. The dowry problem is a major obstacle in the way of Indian women's life. All the Acts relating to women should be implemented in a strict manner particularly the dowry prohibition Act and protection of women at workplaces. Working women's hostels, rehabilitation homes should be established under the government control.
6. In case of Indian women the caste restrictions, dowry problem and male domination are major hurdles for the economic survival and social development of women. The Parliament should enact another stringent Act to prohibit dowry and take steps to remove caste barriers. Providing political reservations for women do not solve the problem of women amicably.

REFERENCES

1. "Gender Sensitisation for Rural Development Functionaries", Centre for women Development NATIONAL INSTITUTE OF RURAL DEVELOPMENT, Rajendra Nagar: Hyderabad.
2. Goonesekere, Savitri, 1998, Children, Law and Justice – A South Asian Perspective, London: UNICEF and Sage Publications.
3. Dr. S.R. Myneni, Arbitration, Conciliation and Alternative Dispute Resolution Systems, Asia Law House, Published by S.P. Gogia, 1st Edition 2004.
4. Dolly Singh, Child Rights and Social Wrongs, Vol. 3, Kanishka Publishers, Distributors, New Delhi.
5. Dr. Devinder Singh, Human Rights Women & Law, Allahabad Law Agency, 1st Edition 2005.
6. Dr. S.R. Myneni, Human Rights, Asia Law House, Hyderabad.
7. G.B. Reddy's Women and the Law, Gogia Law Agency, Hyderabad, 3rd Edition, 2000.
8. G.C.V. Subbarao, Family Law, Allahabad Law Agency.
9. I.S.A. Baud, Forms of Production and Women's Labour: Gender aspects of industrialization in India and Mexico, Sage Publication, New Delhi.
10. Monika Chowla, Gender Justice: Women and Law, Deep & Deep Publications Pvt. Ltd. 2006.

NEP: OPPORTUNITIES AND CHALLENGES

DIPALEE MAKWANA

RESEARCH SCHOLAR

COMMERCE DEPARTMENT

BHAKTA KAVI NARSINH MEHTA UNIVERSITY, JUNAGADH.

ABSTRACT:

The National Education Policy (NEP) was approved by the Union Cabinet of India on July 28th, 2020. After a gap of 34 years, the Indian government consolidated feedback from 2.5 lakh village-level stakeholders to two national parliamentary-level committees, over more than 50 months of consultations and workshops. However, the extent to which the policy has incorporated recommendations remains unknown.

In the midst of multiple op-eds and commentaries about the NEP, this article attempts to analyze the policy from the lens of practitioners. Researchers examine opportunities and challenges for NEP 2020.

INTRODUCTION:

The National Education Policy 2020 is a welcome and ambitious re-imagining of India's education system into a modern, progressive and equitable one. Successful execution of this policy calls for dramatic simplification of decision-making structures and re-prioritization of budgetary resources in months and years to come. Given that there are around 350 million Indians today in school-going or college-going age groups, the NEP calls for a large-scale implementation of a magnitude never before attempted anywhere in the world. This presents substantial execution challenges, both quantitative and qualitative.

FEATURES

The salient features of NEP 2020 were formulated based on the foundational pillars of Access, Quality, Equity, Affordability and Accountability. The revised policy is aligned with the 2030 Agenda for Sustainable Development. It focuses on remoulding India into a global knowledge superpower by making school education more holistic, multidisciplinary, flexible, suited to 21st-century requirements and aimed at bringing out the individual capabilities of each student. Some of the salient features of NEP 2020 are:

1. Ensuring universal access at all levels of school education

National Education Policy 2020 focuses on ensuring universal access to school education at all levels. Some of the ways to achieve this are:

- Infrastructure support
- Tracking the progress of students and their learning levels
- Facilitating different modes of learning, including both formal and in-formal education modes
- Introduction of counsellors and well-trained social workers into the schooling system.
- Open and Distance Learning (ODL) programmes for classes 3, 5 and 8 through the National Institute of Open Schooling (NIOS) and State Open Schools.
- Secondary education programmes equivalent to classes 10 and 12.
- Vocational education courses/programmes from preschool to Grade 12; promotion of adult literacy and life-enrichment programmes.

2. Attaining Foundational Literacy and Numeracy (FLN)

One of the important salient features of NEP 2020 is recognizing [Foundational Literacy and Numeracy](#) as an urgent and essential prerequisite to learning. NEP 2020 calls for building the National Mission on Foundational Literacy and Numeracy by MHRD. In this mission, the states will prepare an implementation plan to achieve foundational literacy and numeracy in all primary school students until grade 3 by 2025.

3. Reforms in school curricula and pedagogy

The new school curricula and pedagogy aim for the holistic development of students by equipping them with vital 21st-century skills, reducing curricular content to improve essential learning and critical thinking, and emphasizing experiential learning. This will allow students to have increased flexibility and choice of subjects. There will be no hard separations between arts and sciences, between vocational and academic streams, and between curricular and extracurricular activities.

In addition, vocational education will be introduced during Grades 6-8, with internship opportunities offered under a practice-based curriculum designed by NCERT while framing a new National Curriculum Framework for School (NCFSE).

4. Focus on Early Childhood Care and Education (ECCE)

With the focus on [Early Childhood Care and Education](#), the old 10+2 structure is replaced by a new 5+3+3+4 model to be in tune with the ages 3-8, 8-11, 11-14, and 14-18 years. This is one of the main salient features of NEP 2020, which will bring the formerly uncovered age group of three-six years under formal school curriculum guidelines. This is because the age group of 3-8 years has been recognized globally as a critical time for the development of the mental abilities of a child.

OPPORTUNITIES AND CHALLENGES:

1. Early Childhood Care and Education (ECCE)

Hits:

Extends the Right to Education eligibility window from 6-14 years to 3-18 years. With a goal of having 100 percent of children 'school-ready' by 2030, the policy pushes for the universalization of ECCE.

Investment in infrastructure such as play equipment and child-friendly buildings, as well as continuous professional development (CPD) of ECCE teachers and Anganwadi workers through a six-month certification program, including some online components.

Misses:

Maintaining the status quo of having curriculum under one ministry and implementation with three different ministries. Till the date, this strategy has led to poor integration of ECCE with elementary education. The NEP's recommendation of a 'joint task force' doesn't seem like an adequate measure to address this well-known gap.

Lack of clarity around whether every Anganwadi or pre-primary learning center will be equipped with a high-quality teacher and a worker (*sevika*).

2. Foundational Literacy and Numeracy (FLN)**Hits:**

A three-month preparatory course for students, access to digital content through energized (ETB-DIKSHA), student-led peer learning, and community tutoring are recommended as some of the means to achieve 100 percent foundational level (up to Grade 3) learning by 2025.

Teacher vacancies are to be filled in a time-bound manner, with a priority on disadvantaged areas and sections of society.

Misses:

No definition of what a basic text is, against which literacy will be measured.

A National Book Promotion Policy is mentioned. However, more than a policy on books, it is important to prioritize access to relevant, age-appropriate reading materials across different languages for students, which is already an ongoing focus of government programs such as Samagra Shiksha.

3. Universal access to education at all levels**Hits:**

A commitment to achieving a 100 percent Gross Enrolment Ratio (GER) across all levels by 2030.

Investment in resources such as infrastructure and teachers for students till Grade 12; as well as ensuring social workers and counsellors are made available to students, so they can address factors contributing to dropout rates.

Rigorous tracking of 100 percent of children, through a technology-based platform, to ensure no one is left behind.

Encouraging different public-private partnership school models to curtail the number of dropouts and out-of-school children.

Misses:

No clarity on the ratio of social workers or counsellors to children, and at what level they will be appointed (for instance, school or cluster level), or whether they will be sourced from existing personnel of other ministries.

No clear mention of legal violations (including child marriage and child labor), which contribute to school dropouts.

No clarity about the social and professional (economic) value of the open learning courses made available to children who are unable to access schooling.

4. Curriculum and pedagogy in schools

Hits:

The policy encourages local languages to be the medium of instruction at least up to Grade 5; promotes bi-lingual education and textbooks for learning; as well as multiple languages at middle and secondary levels.

The suggested 5+3+3+4 class system focuses on defining learning levels at each critical juncture, taking a multi-disciplinary approach, and reducing content by targeting core learning competencies.

New age subjects such as coding and computational thinking (among others) introduced at a middle school level.

Students can now choose subject courses in secondary school (primarily in arts, physical, and vocational education).

Misses:

There is no definitive decision or guideline around the language of instruction. For example, the policy says to use local languages ‘*wherever possible*’, which leaves a lot of room for the status quo—which is the existing three language formula—to continue, especially in the case of the high-performing government run school systems such as Kendriya Vidyalayas (KVs).

The policy includes a seemingly exhaustive list of pedagogies, values, skills, and methods, which are all ‘good to have’. Many of these are already present in the National Curriculum Framework of 2005, and there are challenges that have been documented in translating them into teacher practices or student behaviors.

The issue of children’s ‘mother tongue’ and home language is different from the local language used for instruction in schools, especially in the case of migrant and Adivasi families, has not been addressed.

The policy asks educators to integrate ‘Indian knowledge systems’ covering subjects like yoga, Indian philosophy, and Adivasi/indigenous ways of learning, in the syllabus. However, upskilling educators, who presently struggle even to teach the basic syllabus, to integrate these complex ideas in a secular and inclusive manner, is definitely a challenge.

Unintended consequences:

National textbooks, which have been proposed, could be interpreted as an effort to over-centralise education.

Teachers could become confused about prescribed classroom practices, due to the lengthy list of approaches that have been listed. This could also lead to a lack of focus as well as limited success in any single approach.

5. Testing and assessments

Hits:

Focus on measurable learning outcomes at all levels of the newly proposed schooling system, with testing at 3rd, 5th, and 8th grade levels.

Promoting formative assessments (those that are conducted on an ongoing basis covering smaller portions of the syllabus), peer assessment, and holistic progress reports, to measure the ongoing academic progress of the children.

Student choice to be incorporated in the 10th and 12th grade board exams. The policy suggests doing so by offering freedom of subject choice, allowing best of two attempts, and choice of difficulty (standard and higher level).

Misses:

The policy suggests formation of two new agencies: PARAKH and NTA—Performance Assessment Review Analysis of Knowledge for Holistic Development and National Testing Agency, respectively. These new agencies could lead to over-centralisation, and potentially, over-testing of children at national and state levels.

Overlap between importance given to 12th standard board exams, as well as common university entrance examinations after 12th standard.

Funding linked to performance of states may actually result in low-income and low-performing states being strapped for central funding in the future, leading to further stratification.

The policy suggests the development of a holistic progress report card for students and parents, that can be accessed through an AI based software for periodically tracking their growth. However, it does not clarify how the existing glaring digital divide will be bridged.

The policy language mentions the focus on ‘gifted students’ to increase admission into IITs/NITs via promoting Olympiads and other competitive testing. Poorer families cannot afford preparation and exam fees for Olympiads, and if premier institutes include them in their admissions criteria, as suggested by the policy, it would deepen existing social inequities in higher education.

6. Teachers and teacher education**Hits:**

The policy proposes the minimum teacher education degree requirement to change from the current two year D.El.Ed/B.Ed. degree to a four year B.Ed. undergraduate programme, by 2030.

Excessive teacher transfers to be halted, in principle, leading to better continuity with students, as also provision for local residence.

Policy strongly suggests promotion based on merit, rather than on seniority and teaching level (elementary/primary/secondary). There are also options for vertical mobility of teachers, where high-performing teachers can be promoted to work at a district or state level.

Promotion of blended learning teacher training programmes (MOOCs) for CPD of teachers and school principals, with at least 50 hours of CPD mandated per year.

Misses:

Missed opportunity to improve effectiveness of in-service teacher training by linking it to credits aligned with seniority. (A global best practice is to have ‘credits’ allocated to successful completion

of each teacher training programme; where the accumulation of credits within a 10-year period can be linked to qualification for increments, and/or form the basis of some weightage for promotions.)

There is no strong commitment to improving support for special education. The policy talks about a step-up course for current special educators, but that's not adequate unless the number of special educators are increased in appropriate ratio with students.

Unintended consequences:

Graduate teachers with four years of university education could find the INR 4,000 average salary in low-cost private schools (making up more than 70 percent of the private school sector) to be untenable, causing a stir in the sector, or raising the overall cost of operations of those schools, making it not so 'low-cost' in the long run.

Confusion around how to lift the professional qualification of existing teachers to the level of the future four-year trained teachers. Distinct factions forming within teacher unions and professional communities is also a possibility. Alternatively, an immensely resource intensive and challenging, or potentially contested, process of upskilling will have to be undertaken.

The policy has some allusions to performance-based pay/incentives to teachers, mentioning robust benchmarks, including peer reviews. However, global level pitfalls have been documented in cases where the performance-based incentive system is not done collaboratively.

7. Equitable and inclusive education

Hits:

The 'Gender Inclusion Fund' supports female and transgender students by driving state-level inclusion activities, developing sufficient infrastructure for safety, and targeted boarding.

Special Education Zones (SEZs) and Kasturba Gandhi Balika Vidyalyayas (KGBVs)/KVs to be set up in aspirational districts, with targeted focus on improving the quantity and quality of learning

Misses:

There are no action points or time-bound goals on bridging the gap among social categories or for children with special needs; only 'verbal acknowledgement' that inequities exist.

Mention of 'culture of inclusion' at school level, but no details on how one would make that happen.

Given the deteriorating educational outcomes of certain religious minorities, especially Muslims, there could have been better acknowledgement and support stated in the policy.

The issue of female student safety and sexual abuse is not addressed either at the boarding school level or in the Gender Inclusion Fund.

There is no clarity on role, appointment, budgets, ratios, and so on, of the social workers, special educators, and counsellors who are required to bridge various developmental and social inclusion gaps.

8. School complexes

Hits:

Re-organising smaller schools with very low enrolment into a 'school complex' structure, which connects 10-15 such small schools into one administrative unit, will help reduce school isolation, efficiently use teaching learning resources, and increase governance and accountability, especially in rural/Adivasi parts of India.

Providing autonomy to plan and implement the initiative locally is a good idea in principle. School Complex Management Committee (SCMC) and public representation at a school complex level will encourage decentralised implementation as well as higher engagement of parents.

Misses:

Safe and affordable mobility of students and parents is assumed, especially while accessing shared resources like libraries, *Balbhavans*, laboratories, *Samajik kendras*, and so on. This mobility is currently absent, and is what necessitated opening of small schools within 1 km radius in the first place.

9. Standard setting and school accreditation

Hits:

A strong push to bring in transparency and accountability across schools by setting standards through a dedicated agency (State Schools Standards Authority, or SSSA), which incorporates learning related indicators as well as student feedback into school ratings.

Development, performance, and accountability to be three key pillars of supporting officers and teachers in the system, promoting greater alignment and clarity in job roles, periodic performance measurement structures, and timely feedback mechanisms.

Misses:

With oversight frameworks like School Quality Assessment and Accreditation Framework (SQAAF), standards by SSSA, monitoring by department of education, and regular testing by SSC Board, there is an impression of too much oversight on the school functioning.

The policy mentions that public schools should become the most attractive option for parents while simultaneously loosening the criteria to set up private schools.

Unintended consequences:

Multiple monitoring and overseeing frameworks by different institutions might lead to over-bureaucratisation and redundancy in the regulation of the education system.

Public disclosure of learning outcomes on the school websites or SSSA website, while interesting in principle, will cause high pressure by the schools on the students to perform, or teachers to show high test scores, leading to high-stakes testing culture, thus negating the point made earlier around testing being more for development and support rather than anything else.

Loosening of criteria for setting up private schools will mostly be adopted by low-cost private schools, resulting in stratification of students' educational experience and an attitude of 'low-cost is good enough for the poor'.

All in all, while the policy is not legally bound to any action, it definitely makes clear the government's vision to usher in some landmark changes to the education sector. As with any other policy, a lot will depend on transparent and swift implementation.

CONCLUSION:

NEP2020 is an advanced regime that will facilitate value-based education and scientific learning. It will replace the older system of 'curriculum' which is rigid and unamenable to change with changing time due to the unwieldy bureaucratic system to change it. The NEP 2020 lays emphasis on making the education system holistic, flexible and aligned to the needs of 21st-century education. However, in order to accomplish all these goals, we must overcome all the execution challenges in a sustained manner for years to come. The drafting committee of NEP 2020 has made a comprehensive attempt to design a policy that considers diverse viewpoints, global best practices in education, field experiences and stakeholders' feedback. The mission is aspirational but the implementation roadmap will decide if this will truly foster an all-inclusive education that makes learners industry and future ready.

REFERENCES:

1. <https://www.questjournals.org/jrhss/papers/vol10-issue2/Ser-2/B10020609.pdf>
2. <https://leadschool.in/blog/salient-features-of-nep-2020-key-highlights-at-a-glance/>

3. <https://idronline.org/nep-2020-hits-and-misses/>

4. <https://ruralindiaonline.org/en/library/resource/national-education-policy-2020/>

EMERGING FINTECH: A BOON OR BANE FOR DIGITAL INDIA

Authors:

Priyanka Joshi

Aum Savjani

Abstract:

India with its Massive Population can potentially become A Global FinTech Superpower¹² in the coming years. The Digitization initiatives taken by the Government of India and the Vision of Our Hon'ble Prime Minister to make the Indian Economy a Digital Economy will surely contribute to this Mission. This paper shall focus on the recent developments and trends in the FinTech Sector of the Nation with respect to the last five years. The paper shall analyze the efficiency of current FinTech tools and the plan for the FinTech Revolution ahead. This paper shall seek to find an answer to whether FinTech is and will prove to be a Boon or Bane for the Nation. The paper shall be a Non-Doctrinal research paper with an Analytical approach. The findings of this paper will put an emphasis on seeking whether FinTech will have a positive or negative impact in the long run on the Nation and its citizens. important for all Finance enthusiasts all over the world. The latest Evolution of FinTech will be led by Startups and the Challenge has to be faced by all now and in the coming times for making India a Global FinTech Superpower. We shall ensure balancing the potential benefits of Innovation with the possible risk of New Approaches in the Finance Sector. FinTech has changed Traditional Financial Institutions and provided a JumpStart and also paved the way ahead for a Bright Future of India.

Keywords: India, Digital, FinTech, Development, Economy.

1. Introduction:

The Government of India's (GoI's) prime initiative, Digital India, has the motto to transform

¹² INVESTINDIA, <https://www.investindia.gov.in/sector/bfsi-fintech-financial-services#:text=India%20is%20amongst%20the%20fastest,%24150%20Bn%20by%202025> (last visited Feb. 21, 2023).

India into a knowledge-driven community and industry. The Government's primary Information and Communication Technology efforts include visionary missions like FinTech drive for all Indian citizens and the E-banking revolution which are primarily concerned with the creation of information systems.

The GoI has given the promotion of digital payments the highest priority in order to make digital payment services available to all societal segments in the nation. The goal is to make digital payment options accessible to all residents in a way that is straightforward, inexpensive, rapid, and secure.

This project on 'Promotion of Digital Transactions including Digital Payments' is being led by the Ministry of Electronics & Information Technology (MeitY), Digital Economy & Digital Payment Division. For the promotion of digital payments across the nation, MeitY is working with a variety of stakeholders, including Banks, Payment Service Providers, Central Ministries/Departments, and States/UTs.

The above table highlights the consistency in the progress towards the achievement of the visionary mission of the FinTech drive and the E-banking revolution propounded by the GoI and headed by the Ministry of Electronics & Information Technology (MeitY).

The rising demand for United Payments Interface (UPI) and the pace at which it is becoming PAN (Presence Across Nation) India is evident in the project 'Promotion of Digital Transactions including Digital Payments.' is necessary for India to soon become the No.1 Economy of the world.

The various aspects covered by this paper will be an attempt to provide the respective users of this information and paper with a bird's eye view of the FinTech drive and the E-banking revolution. The paper will try to answer through a holistic approach whether Emerging FinTech is a boon or bane for Digital India. The Indian Economy is developing at such a fast pace that measuring the development is tough but this is a humble, unbiased attempt to analyze, summarize and find an answer to the question of whether Emerging FinTech is a boon or bane for Digital India.

The paper is solely for research and publication purposes only and is written with a bona fide intention and in good faith without indication to the Government or any other person.

2. Review of Literature:

Thomas Puschmann (2017) has investigated the stages of fintech advancement in several economies throughout the globe. The lessons discovered from project proposals relating to fintech have been examined by Itai Goldstein, Wei Jiang, and G. Andrew Karolyi (2020), who have chosen to publish them in this special edition. The study made a number of observations to help direct future research in the constantly developing FinTech industry. Thomas Philippon (2016) evaluates the anticipated influence of FinTech on the financial sector with an emphasis on access to services and financial stability. The Study keeps putting the spotlight on financial services by claiming that they are unusually pricey, which has led to the rise of new rivals. FinTech, on the other hand, has the potential to significantly transform and potentially pose significantly important regulatory challenges, according to the poll. In 2016, W. Erner, J. Barberist, and R. Buckley investigated the most recent advancements in FinTech driven by startups. FinTech is entering a new phase right now, especially in wealthy nations like India.

3. Methodology:

The researcher used an exploratory research design by utilizing a variety of secondary data available from secondary data sources because the research report is conceptual and reviewable in nature. The researcher has reported on several new trends, problems, and concerns in digital India based on secondary data and review. Research reports, journal articles, and news items by renowned authors have been examined.

4. Data Analysis:

a. Evolution of FinTech in India

Traditional financial institutions, including banks, thrived on fintech in the 1990s and before the internet age. the number of branches of Commercial Banks has increased from about 13,500 in 1950 to more than 83,000 in 2008 as per the Federal Deposit Insurance Corporation. Online fintech companies like PayPal emerged in the late 1990s and early 2000s, but only around 2008 the financial crisis started to threaten the established infrastructure. While millennials embrace online for free, financial Services During this period, many consumers lost faith in traditional banking.

b. Types of FinTech in India

One of the most common types of FinTech can be found in mobile wallets and payment apps. People can easily transfer money to each other, the Businesses, no matter small, medium or large scale enterprises can accept payments from their customers using services

such as Paytm, PhonePe and Google Pay. Crowdfunding platforms such as Kickstarter and GoFundMe by allowing consumers to invest money in companies, products and people have threatened and changed traditional fundraising methods. Some of the most famous and well-studied examples of fintech are cryptocurrencies and blockchain technology. Users can buy and sell cryptocurrencies on cryptocurrency exchanges such as Coinbase. Blockchain technology also has the potential to eliminate fraud in industries other than banking. Robo-advisors use algorithm-based portfolio management and recommendations to reduce costs and increase productivity. Investors love stock trading apps because they can trade stocks from anywhere using their mobile device instead of going to or even calling a stockbroker. Robinhood and Acorn are growing in popularity and innovation.

c. Opportunities in the FinTech sector in India

The Indian fintech firms have the ability to transform these three facets of the financial services industry:

- i.) Fintech start-ups have the potential to reduce spending and raise the standard of financial services. The Benefit of a lean operating model is that the users are not constrained by expensive physical networks, outdated operations, or Information Technology systems.
- ii.) The FinTech division provides original and cutting-edge risk assessment techniques. expansion of Indian financial services increases by underwriting loans using big data, machine learning and alternative data.
- iii.) Fintech creates a more diverse, safer and more stable financial services environment. compared to conventional banks, FinTech companies are less homogenous and provide excellent learning examples for expanding skills and culture. Fintech companies can learn from and apply best practices that have proven successful in most Indian banks and financial services providers in the areas of risk and internal controls, operational excellence, compliance culture and human resources engagement.

d. Challenges and Solutions for the FinTech sector in India

However, the fintech sector constantly faces many more significant challenges such as:

- i.) **Cybersecurity:** In the Internet world, mobile banking, payment apps, Fintech in general. As you know, the traditional banking system relies on security guards, video surveillance,

vaults and heavy machinery. Bulletproof doors to keep your data safe. But things are not that simple when we think about virtual security. Vulnerabilities are much less visible and can have a greater impact on users as they put not only their money but their own as well as personal data. at risk.

Solution: With the support of fintech app development companies, one can create highly secure apps. To increase security, an app can include the elements such as Two-factor authorization and Biometric authentication.

ii.) **Legal regulations and compliance:** The slowdown of fintech startups in India's financial sector is inevitably conditional according to a number of rules. These rules are hard to follow, making it harder for fintech companies to join the Indian FinTech market. Compliance regulations are created as a strict regulatory framework to combat fraud.

Solution: Before using the software or developing any application, please ensure that the software complies with the law. Moreover, if necessary, one can hire legal counsel to guide him through all the basic policies and guidelines. Make sure that the persons are legal and the staff is aware of the latest government regulations before going to market so they can make the necessary changes appropriately over there.

e. Future of FinTech in India

Progressive development makes it possible to build more effective financial services and boost economic growth. In India, there are over 2,100 fintech companies in India, of which more than 67% of these were established in the last five years. The year 2021 saw \$8 billion+ investment in various stages of FinTech. India's financial sector has also experienced exponential growth at a compound annual growth rate (CAGR) of 20%, The value of fintech deals is expected to grow from \$66 billion in 2019 to \$138 billion in 2023. India as of June 2020 has witnessed significant growth in digital payments with monthly transaction volume (total digital transactions) surpassing 5.7 billion transactions. The total transaction value is approximately \$2 trillion. There are currently 187 unicorn companies in the global fintech sector, 21 of which are in India. the names of these companies Acko, Bharat Pe, Bill Desk, Chargebee, Paytm, PhonePe, Google Pay and many such other companies. To monetize their data and user base, most of these platforms are now adopting rebundling of financial services by Combining multiple services under one roof. These companies offer cross-selling of various financial services and products. For example,

formerly a payment gateway company, Pine Labs has expanded into credit, rewards, and loyalty program for merchants, Value-added services for consumer finance, neo-banking and retailers. Similar to Yono, which was originally a digital banking platform but now also offers pre-approved consumer credit, insurance and online shopping.

5. **Results & Conclusion:**

Together with putting in place technological precautions, democratizing FinTech and defending against cyberattacks will also benefit consumer awareness and training. An efficient regulatory framework would enhance the FinTech industry over time and enable the Indian economy to flourish at its maximum rate by igniting the economic growth engine. A more proactive strategy is required to acknowledge the contribution that FinTechs to make India's financial inclusion programme a grand success and to establish financial goals that do away with existing ambiguity while giving FinTechs enough latitude to develop novel ideas. The Ministries of Corporate Affairs and Electronics and Information Technology might collaborate to provide the regulatory framework for FinTech companies to manage their data. The government should impose requirements on FinTech firms to guarantee that customer data will only be used to further the interests of those who provided it. The achievement of the visionary mission of a FinTech drive will surely be accomplished taking into account the above discussed points.

6. **References:**

1. **Anne-Laure Mention (2020)** The Future of Fintech, Research-Technology Management, 62:4, 59-63.
2. **Ryan, Indra, Betty (2020)**, Challenges and Trends of Financial Technology (Fintech): A Systematic Literature Review.
3. **Itay Goldstein, Wei Jiang, G Andrew Karolyi (2019)**. To finTech and Beyond. The Review of Financial Studies, Volume 32, Issue 5, Pages 1647–1661.
4. **Shri Shaktikanta Das**, Governor, Reserve Bank of India, Keynote Address delivered at the NITI Aayog's FinTech Conclave, Delhi on **March 25, 2019**.
5. **Thomas Puschmann (2017)** FinTech. Business & information systems engineering 59, 69- 76.
6. **Thomas Philippon (2016)** FinTech opportunities, working paper 22476.
7. **Accenture. (2016)** Fintech and the Evolving Landscape: Landing

Points for the Industry. ISSN: 2455-2631 January 2021 IJSDR | Volume 6 Issue 1
IJSDR2101044 International Journal of Scientific Development and Research (IJSDR)
www.ijedr.org 276.

8. **Strange, A., and Rampell, A. (2016)** Using “infection points” to overcome fintech startup distribution challenges. Andreessen Horowitz.
9. **W. Arner, J.Barberist and R.Buckley(2016),** The evolution of FinTech: A new post-crisis paradigm.
10. **Arner D et al (2015)** The evolution of fintech: a new post-crisis paradigm. The University of New South Wales (UNSW) and the University of Hong Kong, UNSW Law Research Paper No. 2016-62, Hong Kong, Sydney.
11. **Alt R, Sachse S (2012)** Banking Innovation. In: Gramlich L, Gluchowski P, Horsch A et al (eds) Gabler Bank-Lexikon, 14th edn. Springer Gabler, Wiesbaden, pp 161–162.
12. **Bower JL, Christensen CM (1995)** Disruptive technologies: catching the wave. Harv Bus Rev 73:43–53.
13. **C.R. Kothari (2008),** “Research methodology”, Himalaya Publication house, third edition, New Delhi.
14. <https://m.rbi.org.in/home.aspx>
15. <https://shodhganga.inflibnet.ac.in/>
16. <https://scholar.google.com/>
17. <https://www.researchgate.net/about>

A study on Impact of Ind AS on Reporting of financial performance of Tata Motors

Prepared By (Author):

Raghuvirsinh Bharatsinh Jadeja

Research Scholar – Bhakta Kavi Narsinh Mehta University, Junagadh

Government Polytechnic Campus,

Bhakta Kavi Narsinh Mehta University Road, Khadia -

Guided By (Co- Author):

Dr. Bhavsinh M. Dodia

Associate Professor& Head (Department of Commerce and Management)

Bhakta Kavi Narsinh Mehta University, Junagadh

Government Polytechnic Campus,

Abstract:

New product launches in recent time are more aligned with customer requirement specifically in the Automobile Industry. The industry is booming after removing the restrictions. The automobile industry is largest consumer of steel, aluminium, zinc alloys, rubber and plastic. Automobile industry becomes the back bone to the economy which employs 13 million individuals. Best performer we can say at Global level is Tata Motors which is one of the Multinational Company who are performance oriented. Honesty revels from every aspects by this company so for the study of impact measurement due to changing reporting requirement this is best company for research as compare to other automobile company. 2016 was the year when company need to change the reporting format so here in this study we had cover total ten years of period. Five year before the implementation of Ind AS and five years after the implementation of Ind AS considers for this study. Ind AS is required for the standardization as well as for harmonization of accounting policies. Convergence toward IFRS through the implementation of Ind AS is the best way to reach at global level during this competitive era. Time will prove that Ind AS is the qualitative way of Accounting. Ind AS Framework is relevant, honest and faithful representation of financial statements. The qualitative characteristics are expected to enhance the value of financial statements. Profitability will show the impact of changes in reporting requirement from AS to Ind AS other thing might not much affected in this scenario.

Key words: Automobile Industry, IFRS, Ind AS, AS, Financial Performance,

Introduction:

Automobile industry is one of the largest industries in the world. Indian automobile industry followed western trends in initial stages. New product launches in recent time are more aligned with customer requirement. One of the giant among the automobile industry is TATA Motors. TATA Motors is a MNC having headquarter at Mumbai. This company operating almost in all the segment. Last reported revenue of TATA Motors are Rs. 301,144 crore and working employee under this company are 50,837 as per latest report. TATA Motors has following subsidiary company jaguar land rover, Tata Hispano, Tata Hitachi, Tata construction machinery, passenger electric etc. due to availability in multinational countries the reporting requirement also need to be taken care. As per requirement of law Tata Motors limited already follows Ind AS as reporting requirement of MCA since 2016. Initially company need to prepared Financial Statement as per AS as well as as per Ind AS. So as per guideline one can full fill all the requirement. Here briefing also provided with regard to reporting requirement are changes from time to time. Whether this changes are impacted to any manner to company is the most important question. So here we had try to clarify through some of the measure that how much actually impacted the changes in reporting requirement.

Meaning of Certain Terminology:**GAAP:**

GAAP Stand to generally accepted accounting principles which is common set of accepted accounting principles, standards and procedures that business reporting must follow in the preparation and presentation of financial statement.

Accounting Principles:

Accounting principles are a body of doctrines commonly associated with the theory and procedures of accounting. Accounting principles should be based on real assumptions, followed consistently, Reflect future predictions, Informational to users.

Accounting Standard:

Accounting standards are written documents, policy documents issued by expert accounting body or by government or other regulatory body covering the aspects of recognition, measurement, treatment, presentation and disclosure of accounting transactions in the financial statements.

IFRS:

International Financial Reporting Standards is a set of accounting standards developed by an Independent, not for profit organization called the International Accounting Standards Board.

Ind AS:

Ind AS stand to INDIAN ACCOUNTING STANDARDS are IFRS converged standard issued by the central government of India under the supervision of accounting standard Board (ASB) of ICAI and in consultation of NFRA.

Review of Literature:

(Dr. Ramesha V; 2016) has attained study on convergence of Ind AS with IFRS, in that particular study found that changes from the one accounting system to another accounting system is not easy task. It require lot of time to use through of that system which are newly introduce. Other resources also need to consume from that part. Research broadly categorise toward IFRS implementation and challenges and systematic steps to implement IND AS.

(Sharma & Gupta; 2018) conducted research for conference research paper on challenges in implementation of Ind AS in India and identified challenges in implementation of Ind AS in India also has put some solution to face the same challenges. Broadly, author has given some basic solution to face such challenges on reporting issue. There are major challenges like fair value measurement, conversion cost, and complexity in understanding various term etc. for such challenges researcher come with the solution training programme and seminar and various conference or one can go for expert talk. Author has also site the reference of MCA and ICAI specially.

(Kaur, Balwinder & Madhavbhattacharya; 2019), has conducted research on “Comparative analysis of GAAP, IFRS and Ind AS” in that study provided comparison of Indian GAAP, IFRS and Ind AS also mention that there is no big challenges in adoption of IFRS and provide detail about IFRS that IFRS is nothing but a accounting language which common for globally for all corporate giant. Author has also concluded that Ind AS is converged form of IFRS and most of provision of IFRS is adopted in Ind AS. There is major difference between Indian GAAP and IFRS.

(N.Sharadha, V.Manickavasagam; 2018); in the study of “Ind AS – India’s accounting standards converged with the IFRS (Ind AS adoption and applicability)” try to intended to identify the need of Ind AS and challenges for the same. Also describe that Ind AS has more disclosure requirement and other new concept in financial reporting. End of study author has concluded that there is set of financial statement for the purpose of reporting as per Ind AS which is describe in the paper. Accounting activity cannot be work in isolation it is integrated, coordinated activity with primary activity in the business.

(MinoutiJani and SonalGogri; 2018) has done the study on “Impact of Ind AS on corporate governance” and has try to find out growth of Indian capital market due to having convergence with international financial reporting standard to Accounting standard which ultimately known as Ind AS. Due to growth in international capital market and cross border transaction like merger and acquisition standardization and harmonization is become very essential in that respect to take in confidence to global investor. They also describe various benefit due to implementation of Ind AS in this paper. They also mention the successful implementation of Ind AS lead to true and fair view of accounting.

Which is more relevant in today's financial reporting practice and more focus of this study is on corporate governance.

(Dr. B. Shekhar ;2013) has done study on “**Relevance of International financial reporting standard in the globalised economy: empirical study**” in his research found that IFRS removes puzzlement from the minds of investor because it gives accurate, translucent single accounting statements, which in fact gives true and fair vision of state of matters of an organization. The basic problem which address in this study is when firm operate in different country than how can anyone understand different standard which again required modification in the existing standard. National accounting standard are available to India is GAAP which again need to from as comparable to International standard. In this study also mention applicability of accounting standard applicable to various firm and industries. There is numerous benefit also find in this study.

Need of the Study:

Here from the above literature review it has been observed that majority of the research work done in the field of accounting was on the IFRS, impact of the same, implication of the same and many more relevant area has been covered, at the same time adoption of IFRS done through Ind AS it has been implemented also in the Indian corporate but specific impact measurement was not there in the study.

Till the date no study has been done on the Ind AS impact of financial performance of individual company so here in this research provide “A study on Impact of Ind AS on Reporting of financial performance of Tata Motors”

Objective of the study:

Following are the main objective of the study:

- ✚To understand the impact of Ind AS on financial performance of Tata Motors.
- ✚To compare the financial performance of Tata Motors through implication of AS and Ind AS.

Hypotheses of the Study:

To achieve the objective of the study following hypotheses has been considered;

Null hypothesis (H_0)

1. There is no significance difference in profitability of Tata Motors before and after implementation of Ind AS.
2. There is no significance difference in Financial Leverage of Tata Motors before and after implementation of Ind AS
3. There is no significance difference in Efficiency of Tata Motors before and after implementation of Ind AS
4. There is no significance difference in Liquidity of Tata Motors before and after

implementation of Ind AS

Alternative Hypothesis (H₁)

1. There is significance difference in profitability of Tata Motors before and after implementation of Ind AS
2. There is significance difference in Financial Leverage of Tata Motors before and after implementation of Ind AS
3. There is significance difference in Efficiency of Tata Motors before and after implementation of Ind AS
4. There is significance difference in Liquidity of Tata Motors before and after implementation of Ind AS

Research Methodology:

Types of research:

This research is empirical in nature because we need to get conclusion based on available evidence which can be direct or indirect.

Period of study:

To conduct this study, I have consider Ten financial years, viz.2011-12, 2012-13, 2013-14, 2014-15, 2015-16,2016-17, 2017-18, 2018-19, 2019-20 and 2020-21.

Collection of data:

Data has been be collected from the annual report of the selected companies. Annual report was collected from the official website of selected companies. Other formal source for data collection has been used in the study are Money control.

Data analysis and statistical tools:

The data collected from the above stated methods, has been analysed by using various statistical tools like percentage, Average, Standard Deviation, T-test etc.

t- test

A t-test is an analysis framework used to determine the difference between two sample means from two normally distributed population with unknown variance. T-test used when samples are small size i.e., 30 and population variance are not known.

A t-test compares the difference between two means of different groups to determine whether that difference is statistically significant or not. Student t-test for different purpose like-‘t’ test for one sample’s’ test for unpaired two sample and‘t’ test for paired two sample.

Limitations of the Study:

- ✓ The study covers only 10 years.
- ✓ Results of this research are confined and limited to one company.
- ✓ The statistical techniques used by researcher have their own limitations.
- ✓ The research will be completely based on secondary data and secondary bias cannot be avoided.

Data Collection:

Profitability Ratio													
		AS						Ind AS					
Ratios		2011 - 2012	2012 - 2013	2013 - 2014	2014 - 2015	2015 - 2016	Avg. of AS	2016 - 2017	2017 - 2018	2018 - 2019	2019 - 2020	2020 - 2021	Avg. of IND AS
T A T A M O T O R S	PBDIT Margin	8.74	8.48	8.52	1.77	10.1 5	7.532	5.84	8.27	10.8 2	1.66	4.96	6.31
	PBIT Margin	5.79	4.42	2.48	-5.39	4.71	2.402	-1	2.99	6.35	-6.01	-2.86	-0.106
	PBT Margin	2.46	0.39	-2.99	- 10.9 5	0.36	-2.146	-5.31	-1.6	3.46	- 16.2 2	-4.91	-4.916
	Net Profit Margin	2.28	0.67	0.97	- 13.0 5	-0.14	-1.854	-5.48	-1.75	2.91	- 16.5 9	-5.09	-5.2
	Return on Networth / Equity	6.33	1.57	1.74	- 31.9 3	-0.26	-4.51	- 11.4 8	-5.13	9.11	- 39.6 4	- 12.5 7	- 11.942
	Return on Capital Employe d	3.84	0.97	2.75	- 16.0 2	5.31	-0.63	-1.19	5.04	11.5 7	-7.18	-3.46	0.956
	Return on Assets	2.27	0.57	0.67	-9.48	-0.1	-1.214	-4.12	-1.74	3.31	- 11.6 4	-3.68	-3.574

Financial Leverage Ratio													
		AS						Ind AS					
Ratios		2011 - 2012	2012 - 2013	2013 - 2014	2014 - 2015	2015 - 2016	Avg. of AS	2016 - 2017	2017 - 2018	2018 - 2019	2019 - 2020	2020 - 2021	Avg. of IND

													AS
T A T A M O T O R S	Interest Coverage ratio	2.58	1.42	0.64	-1.21	1.26	0.938	-0.28	1.011	2.45	-1.33	-0.57	0.2562
	Proprietary ratio	35.99	36.66	38.55	29.75	41.04	36.398	41.94	34.06	36.38	29.38	29.28	34.208
	Total Debt/Equity	0.56	0.75	0.76	1.35	0.61	0.806	0.89	0.81	0.79	1.14	0.99	0.924
	Capital Gearing Ratio	2.45	2.37	1.96	1.2	2.19	2.034	1.54	1.53	1.59	1.18	1.16	1.4

Efficiency Ratio													
		AS						Ind AS					
Ratios		2011-2012	2012-2013	2013-2014	2014-2015	2015-2016	Avg. of AS	2016-2017	2017-2018	2018-2019	2019-2020	2020-2021	Avg. of IND AS
T A T A M O T O R S	Inventory Turnover Ratio	11.84	10.05	8.88	7.56	8.37	9.34	7.98	10.38	14.84	11.46	10.33	10.998
	Account receivable ratio	0.05	0.04	0.035	0.031	0.048	0.0408	0.049	0.06	0.047	0.0454	0.0448	0.0492
	Account Payable ratio	0.161	0.19	0.285	0.249	0.121	0.2012	0.163	0.163	0.151	0.186	0.174	0.1674
	Asset Turnover Ratio	99.6	85.78	68.94	72.67	75.59	80.516	75.26	99.35	113.61	70.18	72.28	86.136

Liquidity Ratio													
		AS						Ind AS					
Ratios		2011-2012	2012-2013	2013-2014	2014-2015	2015-2016	Avg. of AS	2016-2017	2017-2018	2018-2019	2019-2020	2020-2021	Avg. of IND AS
T A T A M	Current Ratio	0.62	0.48	0.36	0.42	0.63	0.502	0.59	0.62	0.58	0.53	0.6	0.584
	Quick Ratio	0.41	0.27	0.15	0.19	0.36	0.276	0.33	0.38	0.37	0.38	0.43	0.378
	Dividend Pay-out	103.09	213.77	193.87	0	0	102.146	0	0	0	0	0	0

O T O R S	Ratio												
	Dividend Pay-out Ratio	44.9 5	30.4 4	26.9 6	0	0	20.47	0	0	0	0	0	0
	Earnings Retention Ratio	-3.09	- 113. 77	- 93.8 7	0	0	- 42.146	0	0	0	0	0	0
	Cash Earnings Retention Ratio	55.0 5	69.5 6	73.0 4	0	0	39.53	0	0	0	0	0	0

Above data has been done average of AS and Ind AS for the purpose of application of paired t-test.

Analysis and Discussion:

Profitability:

H₀: There is no significance difference in profitability of Tata Motors before and after implementation of Ind AS.

H_a: There is significance difference in profitability of Tata Motors before and after implementation of Ind AS.

t-Test: Paired Two Sample for Means		
	<i>Average of AS</i>	<i>Average of Ind AS</i>
Mean	-0.06	-2.63886
Variance	15.45480933	33.09803
Observations	7	7
Pearson Correlation	0.913399164	
Hypothesized Mean Difference	0	
Df	6	
t Stat	2.536394183	
P(T<=t) two-tail	0.044295837	
t Critical two-tail	2.446911851	

Interpretation:

From the above table we can see that P value is 0.044 which is lower than that of 0.05 significance level hence here null hypothesis will be not accepted which means There is significance difference in profitability of Tata Motors before and after implementation of Ind AS.

Financial Leverage:

H₀: There is no significance difference in Financial Leverage of Tata Motors before and after implementation of Ind AS.

H_a: There is significance difference in Financial Leverage of Tata Motors before and after implementation of Ind AS.

t-Test: Paired Two Sample for Means		
	<i>Average of AS</i>	<i>Average of Ind AS</i>
Mean	10.044	9.19705
Variance	308.9844	278.2412545
Observations	4	4
Pearson Correlation	0.999777	
Hypothesized Mean Difference	0	
df	3	
t Stat	1.750999	
P(T<=t) one-tail	0.089123	
t Critical one-tail	2.353363	
P(T<=t) two-tail	0.178246	
t Critical two-tail	3.182446	

Interpretation:

From the above table we can see that P value is 0.178 which is higher than that of 0.05 significance level hence here null hypothesis will be accepted which means There is no significance difference in Financial Leverage of Tata Motors before and after implementation of Ind AS.

Efficiency Ratios:

H₀: There is no significance difference in Efficiency of Tata Motors before and after implementation of Ind AS.

H_a: There is significance difference in Efficiency of Tata Motors before and after implementation of Ind AS.

t-Test: Paired Two Sample for Means		
	<i>Average of AS</i>	<i>Average of Ind AS</i>
Mean	22.5245	24.33766
Variance	1513.563867	1723.70339

Observations	4	4
Pearson Correlation	0.999927593	
Hypothesized Mean Difference	0	
df	3	
t Stat	-1.36464241	
P(T<=t) one-tail	0.132853898	
t Critical one-tail	2.353363435	
P(T<=t) two-tail	0.265707796	
t Critical two-tail	3.182446305	

Interpretation:

From the above table we can see that P value is 0.266 which is higher than that of 0.05 significance level hence here null hypothesis will be accepted which means There is no significance difference in Efficiency of Tata Motors before and after implementation of Ind AS.

Liquidity Ratio:

H₀: There is no significance difference in Liquidity of Tata Motors before and after implementation of Ind AS.

H_a: There is significance difference in Liquidity of Tata Motors before and after implementation of Ind AS.

t-Test: Paired Two Sample for Means		
	<i>Average of AS</i>	<i>Average of Ind AS</i>
Mean	20.12966667	0.160333333
Variance	2352.167946	0.065939867
Observations	6	6
Pearson Correlation	-0.304597276	
Hypothesized Mean Difference	0	
df	5	
t Stat	1.006930929	
P(T<=t) one-tail	0.180091421	
t Critical one-tail	2.015048373	

P(T<=t) two-tail	0.360182842	
t Critical two-tail	2.570581836	

Interpretation:

From the above table we can see that P value is 0.360 which is higher than that of 0.05 significance level hence here null hypothesis will be accepted which means There is no significance difference in Liquidity of Tata Motors before and after implementation of Ind AS.

Conclusion:**Summary table for significant findings:**

Company	Ratio	P Value	Null Hypo.(H0)	Alt. Hypo (H1)
TATA Motors	Profitability	0.044	Rejected	Accepted
	Financial Leverage	0.178	Accepted	-
	Efficiency	0.266	Accepted	-
	Liquidity	0.360	Accepted	-

Significant finding from this study is majority cases null hypothesis is accepted which shows there are no significant impact on the reporting of financial statement on liquidity, efficiency and financial leverage but only profitability ratio shows that there are significant difference as there is null hypothesis is rejected and alternate hypothesis is accepted.

Above study need further research for identification of reason that why it is so happen that only profitability has significance impact and other measure like financial leverage, efficiency and liquidity are not impacted significantly. Here we can conclude that profitability of TATA Motors are impacted due to change in financial reporting format from AS to Ind AS which might affect decision of users of Financial Statement.

References:

- I. Ramesha, V. (2016), "Convergence of Indian Accounting Standards with IFRS – Prospects & Challenges", National Seminar on "IND-AS: A Road Map for IFRS in India", ISBN:978-93-5254-333-5.
- II. Madhubalasharma, Dr. Pratik gupta (2018); "A study on challenges in implementation of IND AS in India". International Journal of Research in Engineering, IT and Social Sciences, ISSN 2250-0588.
- III. Kaur, P., Singh, B., & Madhav Bhattacharya, A. (2019). *Comparative Analysis of Indian GAAP, IFRS AND IND AS*. 21(3), 55–68. <https://doi.org/10.9790/487X-2103035568>

IV.Sharadha, N., & Manickavasagam, P. V. (2018). IND AS: India's Accounting Standards Converged with the IFRS - IND AS Adoption and Applicability for Indian Companies. In *International Journal of Trend in Scientific Research and Development: Vol. Volume-2* (Issue Issue-2, pp. 628–632). <https://doi.org/10.31142/ijtsrd9428>

V.Gogri, S. (2018). Original Research Paper Management. *Journal of Applied Research, Volume-8*,(July), 2018–2021.

VI.Shekhar, B. (n.d.). *Relevance of International Financial Reporting Standards in the Globalized Economy-an Empirical Study*. 2(8), 186–196.

VII.www.icai.org

VIII.www.icsi.org

IX.www.mca.in

Bibliography:

1. Dr.D.S.Rawat,(2019),“Students guide to IND AS’s with converged IFRS”; Taxman publication, ISBN 9789389546286
2. CA Praveen Sharma, CA Kalpeshwar Bhalla,(2019), “Hand book on IND AS for CA final students and other professional examination”;pooja law publishing company, ISBN 9789384467913, 938446791X.

A Study on Performance Analysis of Selected Nationalized Banks

Ms Parmar Viveka J.

(Main Author)

P.G. Student (Masters of Commerce)

Department of Commerce and Management

Bhakta Kavi Narsinh Mehta University

Under the Guidance of

Shri. Vinitkumar J. Varma

Assitant Professor

Department of Commerce and Management

Bhakta Kavi Narsinh Mehta University

1.ABSTRACT

Purpose: The purpose of this research project is to investigate and evaluate each of India's nationalized banks' operations separately and to identify the banks that are performing the best. The Indian banking sector as a whole has made significant commitments to enhancing the economy and achieving economic growth. Due to the banks' contributions to the economy through effective capital arrangements, sound lending, and country advancement, they require even closer oversight. In India, banks are arguably the world's finest performers. Recently, the banking sector has seen enormous seriousness, growth, productivity, benefit, and sufficiency. Today, ensuring stability and making sure they are internally sound and reasonable is the primary goal of banks. So, it is crucial to gauge sufficiency across all of the nation's banks, identify the more vulnerable regions of the banking sector, develop appropriate procedures and strategies to strengthen these sectors, and ultimately create an environment that encourages sound institutions and prevents instability. The banks contribute to the country's improvement through feasible lending and successful capital arrangements, they should be supported even more forcefully. India's banks are arguably the world's finest performers, with the banking sector recently experiencing unprecedented levels of seriousness, growth, productivity, benefit, and sufficiency. Researcher in this paper would try to analysis the past performance of selected banks using various statistical tools.

Key Words: *Decision Making Unit, Constant Return to Scale, Variable Return to Scale, Performance, and Data Envelopment Analysis*

2.INTRODUCTION

The essential task of any business is to keep an eye on its effectiveness. There are several approaches based on the traditional approach or using IT to assess a system's efficiency in the

current situation. The three primary kinds of efficiency measurement techniques are ratio indicators, parametric approaches, and nonparametric techniques. One can place the greatest emphasis on the inputs and outputs of a company when choosing indicators to measure efficiency.

The phrase "productive unit" often refers to a unit that uses specific inputs to produce specific outputs. To effectively increase the performance of any such unit in a competitive environment, the efficiency of production units must be assessed, and the causes of their inefficiency must be identified.

Branch locations of banks are also called manufacturing units. They carry out comparable tasks as homogenous units in general. Even though some inputs and outputs are comparatively thought to be more or less important to each other, all have an impact on how well such units operate.

The Bank of Hindustan, which was founded in the year 1770, marked the beginning of modern banking during the colonial era. A number of actions were taken by the Indian government after independence to advance the nation's economic growth, and one of the most significant was the establishment of RBI in April 1935. They provided notice to nationalise the banks later in 1948 in accordance with the stipulations of the RBI Act, and they did so in 1949.

Banking current affairs -2022

The Reserve Bank of India, the country's main regulator, began overseeing the banking industry after Independence. At this point, the State Bank of India was the only significant government-owned bank. The others were privately held. Throughout the years 1969 and 1980, banks were nationalized to help the Indian economy.

What is nationalized bank?

The nationalized banks are those that were formerly owned by private parties but whose ownership was transferred to the government as a result of financial or socioeconomic pressures. Technically speaking, nationalized banks have an ownership structure in which the government holds a majority stake, or more than 50%.

3.Selected Indian nationalized bank

- 1.Bank of India
- 2.Bank of Maharashtra
- 3.Punjab & Sind Bank

1.Bank of India :

Bank of India is an Indian public sector bank headquartered in Bandra Kurla Complex, Mumbai. Founded in 1906, it has been government-owned since nationalization in 1969. BoI is a founder member of SWIFT, which facilitates provision of cost-effective financial processing and communication services. [Founded : 7 September 1906,] Mumbai.

2.Bank of Maharashtra :

Bank of Maharashtra is an Indian public sector bank headquartered in Pune. The bank had 29 million customers across the country with 2022 branches as of March 2022. It has the largest network of branches of any nationalized bank in the state of Maharashtra.[Founded: 16 September 1935]

3.Punjab &Sind bank :

Punjab and Sind Bank is emerging as a techno-savvy public sector bank of India. It was founded in 1908.... As of 31 March 2020, the bank has 1526 branches which are widely spread across India out of which 635 branches are in the state of Punjab and 25 zonal offices located all over India.

4.Literature Review :

1.(Pervez, Bansal, & Arshad khan, 2022)This study uses robust regression analysis to examine how bank performance factors affect bank performance. For this, robust regression between return on assets and net interest margin with bank performance variables. Has been used to analysis the association ,Because robust regression lessens the impact of outliers and influential data, it provides a better and more realistic analysis and is advised for results that are more accurate.

2. (Gordon & Natrajan, 2022) In bank rates have an impact on long-term interest rates, pricing, market's short-term interest rate rises when the bank rate is hiked, but the long-term interest more alluring. However, because long-term securities pay a low rate of interest, their value decreases. Therefore, the owners of long-term interest rates consequently increase. The level of investment is influenced by the marginal effectiveness of capital and interest. The changes Investment likelihood that entrepreneurs will hold fixed capital is impacted.

3.(Alam, Chowdhury, & Razak, 2021) The results showed an increase in academic publications recently. Efficiency assessment, the impact of corporate governance, and the effect on economic growth are the three key themes that are frequently identified. Additionally, DEA and GMM, the two analysis methods most frequently employed in earlier studies, are represented in the content analysis. In order to get a better understanding of banking performance, the study's findings will be helpful to bank owners and management. While this is going on, academic researchers and students may discover the results and suggestions to further study the banking industry.

The performance of the banking industry has been viewed as a key driver of economic expansion. Banks obtain deposits from surpluses and extend loans to the investors who fuel overall economic expansion. The banking sector has recently made developments that allow for direct participation in economic activity and the channeling of funds

4. (Gordon & Nataraj, 2022)Banks are institutions that perform a public service by handling the public's money. Banks receive a significant proportion of their operating capital in the form of deposits from the general public, as opposed to joint stock businesses, which must raise their necessary capital from the shareholders. Therefore, it is necessary to create a separate Act to control how banks operate in the benefit of the country.

5. (Saini D. m., 2022),This industry had already had a number of ups and downs prior to independence, but nationalization offered the current sector some stability and a boost,

which accelerated the economic process, especially following reforms in 1991. The public sector banks began adopting an economic-oriented model rather than the social approach that had been used for many years due to the increased competition and emphasis on profitability. Restructuring of public sector banks led to the creation of the newest private sector banks, which further boosted the professionalism of the banking industry and the presence of private banks.

5.Statement of problem :

In is researcher want to find performance on

'A Study on Performance Analysis of Selected Nationalized Banks .

6.Objective :

To evaluate the effectiveness of the selected nationalized bank.

Selected ratio evaluations of a selected nationalized bank's performance.

presenting research and recommendations to improve the financial performance of nationalized banks

7.Research Methodology :

• **Data collection :**

The data used in this study is secondary data. Articles, journals, news, published and unpublished materials of nationalized bank website are use as a source of data.

•**Period of the study :**

In this study tried to analyze the efficiency of nationalized bank by covering the time period from three year . [20220,2021 and 2022.]

•**Sample size :**

In this study in 3 banks which is Bank of India , Bank of Maharashtra, Punjab & sind bank are tacken as a sample size.

• **Research design :**

In this study, descriptive research design is used to performance analysis of Financial inclusion through nationalized bank.

8.Limitation of study :

In this study, the researcher has only used Three banks Bank of India , Bank of maharashtra , Punjab & sind bank . Yet there are numerous banks in India. Checking the performance of each bank profit margin, total assets etc....so it is the study's primary flaw.

9.Signification of the study :

The government made the decision to nationalize banks in order to support enterprises and better meet the demands of the national economy. As a result of the nationalization of banks having been

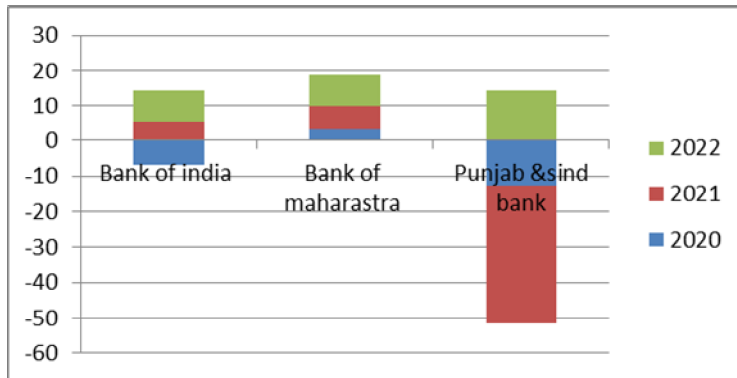
successful for 53 years, It is essential to emphasizes the importance of the banks to the nation. In this study analyzed that bank of Maharashtra given effective performance of key performance of profit margin . Then valuation ratio of Ev per sales for bank of India is highest in every year . also highest bank of India in interest income for branch ratio .

10.Data analyses and Interpretation of the data :

- **Data analyses :**

Figure 1 :

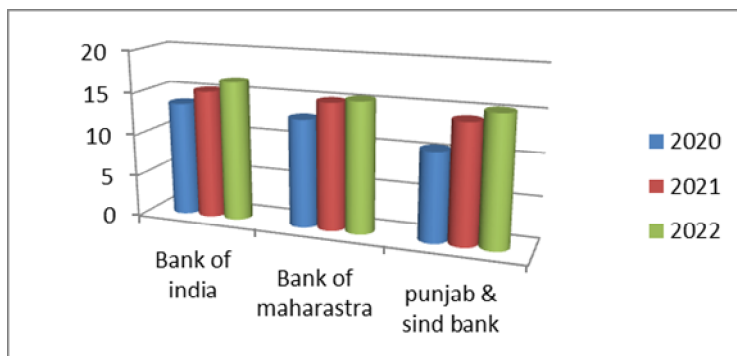
Key performance of profit margin

In Above chart shows that in 2020 highest profit margin ratio of bank of Maharashtra figure is 3.38. In 2021 highest profit margin ratio is 6.63 of bank of Maharashtra. In 2022 highest one profit margin ratio is 14.46 of Punjab & sind bank.

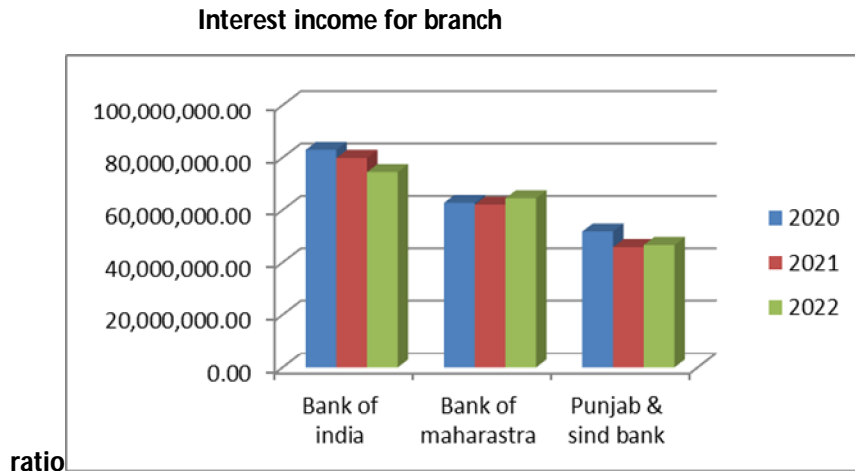
Figure 2 :

Valuation ratio of EV per sales

In Above chart show that in 2020 highest EV per sales of 13.1of bank of India .Then in 2021 figure of EV per sales 15.3 of bank of India is highest . And then last bank of India figure with 16.63 in 2022 highest .That means above 3 year bank of India is highest.

Figure 3 :

In this analysis concluded that 2020,2021 or 2022 this 3 year bank of India is highest in interest income for branch ratio respectively 82931793.22, 79857274.78 , or 74585359.26 . That's means effective performance of bank of India in selected bank .

11.Conclusion :

In this study, we discovered that three years, 2020 2021 2022, were written. Of these three years, three banks, Bank of India, Bank of Maharashtra, Punjab, and Sing Bank, were chosen. Out of these three banks, Bank of Maharashtra's main performance profit margin was the best. Above that, the analysis of the study in EV per sales of the bank of India's actual performance is the 3 year in bank of India is the highest grow, the interest income for each branch is examined for the bank of India's best overall performance. That indicates that the Bank of India has overall had the best performance of the three banks that were chosen, in selected bank of nationalized banks .

13.References :

Alam, S. S., Chowdhury, M. A., & Razak, D. B. (2021). Research evolution in banking performance. *Alam et al. Future Business Journal* .

Gordon, P. E., & Nataraj, D. K(2022). *Banking Theory , Law AND practice*.

kamath, G. (2007). The intellectual capital performance of the India banking sector. *journal of intellectual capital*, Kamath, G. B. (2007). *The intellectual capital performance of the Indian banking sector. Journal of intellectual capital*.

Mariappan, P., Lakshmi, S., & Sreearthi, G. (2013). Astudy on performance efficiency of Nationalized bank of India A DEA Approach . *Financial and management outlook* .

- Pervez, A., Bansal, R., & Arshad khan, M. (2022). Analysis Approach. (S. c. Gherghina, Ed.) *journal* .
- pundir, A. (2021). A Systematics Review on non performing Assest in bank in india . *Turkish journal of computer and mathematics Education* .
- saini, D. k. (2022). PERFORMANCE ANNALYSIS OF BANKS : COMPARATIVE STUDY . *Intrnational journal of Advanced* .
- saini, D. m. (n.d.). PERFORMANCE ANNALYSIS OF BANKS : COMPARATIVE STUDY. *International journal of Advanced Research in commerce , management & Social science* .
- sodha, D. (2018). Comparative study of performance of nationalized bank and private bank in india . *UGC approved journal* .
- Prishylam, N., & Sharma, D. R. (2021, january and february). Review for performance of indian nationalized bank. *Turki journal of computer and mathemetics education* .
- Sumathy, S., & Venkatachalam, S. (2019). Financial parameters of selected nationalized bank in india . *International journal of Technology Engineering* .
- Sumathy, S., & Venkatachalam, S. (2019). Financial parameters of selected nationalized bank in india . *Ineternation journal of Technology and exploring engineering* .
- THE RESERVE BANK OF INDIA . (1969, JULY).

Link :

<https://www.moneycontrol.com/financials/punjabindbank/ratiosVI/PSB>

<https://www.moneycontrol.com/financials/bankindia/ratiosVI/BOI>

<https://www.moneycontrol.com/financials/bankmaharashtra/ratiosVI/BM05>

<https://currentaffairs.adda247.com/nationalization-of-banks-list-2022/>

<https://www.zeebiz.com/india/news-nationalisation-of-banks-in-india-history-effect-19-july-1969-bank-list-how-many-banks-are-nationalised-upsc-trending-indian-economy->

किन्नर के प्रति समाज का द्रष्टिकोण

नाम : परमार उषाबेन खिमजीभाई

शोध-पत्र का सारांश :

सालों से उपेक्षित एवं वर्जित रहनेवाला किन्नर वर्ग समाज की मुख्य- धारा के हाशिये पर है, क्योंकि हमारे विचारों के अनुसार समाज में दो ही वर्ग है स्त्री और पुरुष। किन्नर जिसे हम हिजड़ा, नपुंसक, खोजवा, मौसी, पावैया, तृतीय लिंगी आदि नामों से जानते हैं, वह न पूर्ण पुरुष होते हैं और नही पूर्ण स्त्री। भारतीय समाज में इनको लेकर विभिन्न मत एवं पूर्वाग्रह है, जो भारतीय द्रष्टिकोण का द्योतक है। सामान्यतः किसी भी वस्तु या व्यक्ति के प्रति हम दो प्रकार के द्रष्टिकोण से ग्रसित होते हैं - नकारात्मक और सकारात्मक। प्राचीन काल से वर्तमान काल तक किन्नर की समाज में नकारात्मक रूप से स्थिति बदली हैं। उनकी वर्तमान परिस्थिति जहाँ एक ओर समाज में रहते लोगों की द्रष्टिकोण का परिणाम है तो दूसरी ओर किन्नर समाज में प्रचलित जड़ता भी इनके लिए जिम्मेदार है। दूसरी ओर भारतीय समाज का अल्प - वर्ग उन्हें वापिस अपनी प्राचीन गरिमा दिलाने के लिए सक्रिय हुए है ,जिसमें स्वयं किन्नर भी अपनी महत्वपूर्ण भूमिका अदा कर रहा है। अगर भारतीय समाज का द्रष्टिकोण इसी प्रकार सकारात्मक रहा तो भविष्य में इन्हें भी समाज के एक व्यक्ति द्वारा वहन किये जाने वाले सारे अधिकार, दायित्व और सम्मान प्राप्त होना तय हैं। इसके लिए हमें भी अपना द्रष्टिकोण सकारात्मक रखकर इनके लिए कार्य करना हैं।

प्रपत्र :

“स्त्री और पुरुष के अतिरिक्त मानव समाज में एक और लिंग व्यवस्था सदियों से चली आ रही है जिसे अन्य लिंगी मनुष्य कहा जाता है अर्थात जो न स्त्री हैं और न पुरुष¹³ जिसे सभ्य समाज किन्नर कहता है। किन्नर जिसे हम हिजड़ा भी कहते हैं। ये कभी- कभी एक अजीब सी दुनिया से आए हुए प्राणी की तरह हमारे घर, पड़ोस या मुहल्ले में शादी ,विवाह या बच्चे के जन्म के समय नेग मांगते हुए दिखाई देते हैं। वर्तमान में ये हमें ट्रेनों, बस स्टेशनों, ट्राफिक सिग्नलों आदि पर भी मांगते हुए दिखाई देते हैं। जिसे देखने की अजीब उत्सुकता और एक अलग सा डर भी हमारे मन में जाग जाता है। पर क्या हमने कभी सोचा

¹³हिंदीकथा -साहित्यमेंकिन्नरस्वर डॉ.एम.वेंकटेश्वर(अंक: 153, अप्रैलप्रथम, 2020 मेंप्रकाशित)

है? कि हमें ऐसा क्यों होता है। मैंने अपने शोध पत्र में इन्हीं प्रश्नों के जवाब खोजने का प्रयत्न किया है।

प्राचीन भारत में किन्नर हमारी ही तरह समाज में बिना किसी भेद - भाव के रहते थे, जिसके प्रमाण ह महाभारत, रामायण, महाभागवत पुराण, शिव पुराण, वात्स्ययन के कामसूत्र, विष्णुपुराण आदि ग्रंथों से प्राप्त होता है। इसके बाद मुस्लिम शासन के समय रक्षक के रूप में सम्मानीय पद पर सेवारत थे, किन्तु ब्रिटिश शासन के दौर से ही इनकी आर्थिक, सामाजिक, पारिवारिक आदि परिस्थितियाँ बिगड़ती गयी जिसमें अभी तक कोई भी ठोस सुधार नहीं हो पाया है। जिसके परिणाम स्वरूप किन्नर समाज मुख्यधारा के हाशिये पर जीने के लिए मजबूर हो गया है। तत्कालीन समय में किन्नर जिस समस्याओं का सामना कर रहा है इसका कारण हमारा उनके प्रति का द्रष्टिकोण है। वर्तमान की स्थिति को ध्यान में रखते हुए मैंने किन्नरों के प्रति जो भारतीय द्रष्टिकोण देखा है उसे मैंने दो भागों में विभाजित कर समझने का प्रयत्न किया है-

प्रथम द्रष्टिकोण - (नकारात्मक द्रष्टिकोण)

वर्तमान में एक ओर हम प्राचीन मान्यता और रीति-रिवाज का सम्मान करते हुए किन्नरों का शुभ प्रसंगों पर आदर -सत्कार करते हुए बधाई का नेग देते हैं तो वहीं दूसरी ओर अगर ये लॉग शिक्षा, रोजगार, सामाजिक स्वीकृति, समानता आदि का हक मांगते हैं तो इन्हें हम दुत्कारते हैं। इससे हमें किन्नरों के प्रति भारत के लोगों का नकारात्मक द्रष्टिकोण देखने को मिलता है। इसका प्रमुख कारण हमारा पूर्वग्रह ग्रसित नकारात्मक द्रष्टिकोण है।

किन्नरों के प्रति ऐसे द्रष्टिकोण का जिम्मेदार कारण ब्रिटिश सरकार द्वारा पारित सन् १८७१ का अपराधी जनजातीय अधिनियम (जरायम पेशा जनजाति) है, जिसने इन्हें अपराधी घोषित कर दिया था। इस अधिनियम को भारत की स्वतंत्रता पश्चात ही सन् १९५१ में निरसित कर दिया गया था। किन्तु इतने वर्षों तक लगाए गए अपराधी और सेक्स वर्कर के आरोप वर्तमान समय तक लोगों के मन में बने रहे हैं। जिसके कारण ही किन्नरों के प्रति अधिकतर भारतीय द्रष्टिकोण नकारात्मक रहा जिसे मैंने अपने शोध से खोज निकाला है। कहीं न कहीं हमारा समाज सिर्फ स्त्री और पुरुष को ही प्राधान्य देकर इन्हें ही पूर्ण समाज मान बैठा है शायद इसी लिए ही किन्नर के प्रति भारतीयों का उपेक्षित भाव रहा है। वर्तमान में इतनी आधुनिकता के बावजूद भी माता - पिता अधिकतर किन्नर बच्चों से कोई संबंध नहीं रखना चाहते। माता- पिता अगर बच्चे को अपनाते हैं, तो समाज और स्कूल में पता

चलते ही उस बच्चे का जीवन अपमान और प्रताड़ना से दुष्कर बना देते हैं। परिणामतः किन्नर शिक्षा, परिवार, स्नेह, रोजगार, सम्मान आदि से वंचित रहते हैं।

सामाजिक एवं शैक्षणिक पिछड़ेपन के कारण इन्हें बधाई, नेग, भीख आदि मांगने पर ये मजबूर होते हैं जिसके जिम्मेदार यही भारतीय द्रष्टिकोण है, जो एक ओर इन्हें मंगलमुखी मानकर देवी बना देते हैं तो वहीं दूसरी ओर इंसान की श्रेणी से ही बाहर निकालकर हाशिये पर दिया दिया हैं।

इसके अतिरिक्त गौर करने वाली बात यह है कि "स्त्रीलिंग और पुल्लिंग इन दोनों को सामाजिक सामाजिक संरचना का आधार माना गया है। ये दोनों मिलकर ही जीवन का सृजन करते हैं जिससे जीवन की शृंखला पीढ़ियों का निर्माण करती है। जननेन्द्रिय के बिना मनुष्य की प्रजनन शक्ति का हास सुनिश्चित है। संतानोत्पत्ति स्त्री-पुरुष के वैवाहिक जीवन का महत्वपूर्ण सामाजिक प्रदेय है। लिंगविहीन या नपुंसक मनुष्य इस अधिकार से वंचित हो जाता है जिससे समाज में इस श्रेणी के मनुष्यों को असामाजिक और अवांछित माना जाता है। इस समुदाय के प्रति सभ्य समाज की यह मानसिकता मानवोचित नहीं है।"¹⁴

परंपरागत भारतीय परिवार में किन्नर बच्चे के जन्म के समय परिवार जनों का बच्चे के प्रति अपनाये जाने वाले रवैये से ही हम भारतीय समाज के द्रष्टिकोणों से परिचित हो सकते हैं। इस द्रष्टिकोण से संबधित नकारात्मक तथ्य यह है कि - बच्चे के लिंग के बारे में पता चलते ही परिवार में अवसाद एवं संकट की छाया छा जाना, जन्म लेते ही ऐसे बच्चे को कहीं छिपाने की युक्ति करनी, जिसके लिए उसे कहीं पर (अधिकतर किन्नर डेरे में) छोड़ देना या जान से मार देना, माँ-बाप अगर उसे अपने पास रखे तो समाज में इसकी वास्तविकता का पता चलते ही उसे हर क्षण अपमानित और बेइज्जत करना, ऐसे बच्चे के प्रति माता -पिता द्वारा अपने दायित्वों का पूर्ण वहन नहीं किया जाना, अपने मूल अधिकारों से वंचित एवं वर्जित रहना, समाज की विचारधारा के कारण हर क्षण विस्थापन और रोजगारी जैसी समस्याओं से संधर्षरत रहना, समाज की हेय द्रष्टि एवं घृणा आदि का हर वक्त शिकार होना, अकेलेपन के कारण मानसिक तनाव में रहना, हमारे गलत द्रष्टिकोण के कारण मजबूरन उन्हें भिक्षावृत्ति या देह- व्यापार जैसे काम करने पड़ते हैं।

¹⁴हिंदीकथा-साहित्यमेंकिन्नरस्वर डॉ.एम.वेंकटेश्वर(अंक: 153, अप्रैलप्रथम, 2020 मेंप्रकाशित)

१९ जुलाई २०१६ में माननीय प्रधानमंत्री की अध्यक्षता में ट्रांसजेंडर पर्संस (प्रोटैक्शन ऑफ राइट्स) २०१६ को पारित किया गया था। जबकि २० फरवरी को 'सामाजिक न्याय दिवस' मनाया जाता है। फिर भी किन्नर समुदाय अपने अस्तित्व एवं सामाजिक समानता हेतु संघर्षरत है, जो शोचनीय है। इस स्थिति को बदलने के लिए हमें हमारे भारतीय नकारात्मक द्रष्टिकोणों से ऊपर उठना पड़ेगा।

इसके अतिरिक्त स्वयं किन्नर समाज भी अपनी जड़ भारतीय मानसिकता को नहीं छोड़ना चाहता और नाही अपने पेशे को। और " गुरु हिजड़ा अन्य कम उम्र के हिजड़ों को शिक्षित भी नहीं करना चाहता। आधुनिक युग में इतने साधन उपलब्ध है कि यदि हिजड़े चाहें तो वे अपने आपको शिक्षित कर अपने असम्माननीय व्यवसाय को बदलकर जीवन के प्रत्येक क्षेत्र में अपनी भूमिका निभा सकते हैं इसलिए हाशिये का जीवन-यापन करने के लिए वे स्वयं भी जिम्मेदार हैं।¹⁵

द्वितीय द्रष्टिकोण- (सकारात्मक द्रष्टिकोण)

विश्व के कई देशों में किन्नर एक सामान्य नागरिक की तरह जीवनयापन करते हैं। वर्तमान समय में भारतीय समाज का कुछ हिस्सा किन्नरों के प्रति सकारात्मक द्रष्टिकोण रखता है, जो सराहनीय कदम है। प्रथमतः वे इन्हें ब्रह्मा की छाया मानकर पूजनीय मानते हैं, जो हमारे प्राचीन भारतीय द्रष्टिकोण का उदघोषक है। इसके अतिरिक्त वर्तमान में भारतीय आधुनिक द्रष्टिकोण अपना कर इन्हें भी इंसान मानकर सभी अधिकारों का हकदार माना है। इसके लिए भारत के विभिन्न क्षेत्रों में से गैरसरकारी संस्थाएं, साहित्यकार, सरकारी संस्थाएँ, सामाजिक कार्यकर्ताओं आदि ने आगे आकर इन्हें मुख्यधारा में लाने का प्रयत्न कर रहे हैं, जो भी सराहनीय है।

किन्नरों का प्राचीन इतिहास तथा उसकी संस्कृति अति वैभवपूर्ण है। प्राचीन काल में किन्नर हमारी ही तरह समाज में रहकर सामान्य जीवन व्यतीत करते थे। इसके लिए हम महाभारत के श्रीखंडी का प्रसंग, अर्जुन के बृहन्नला बनने की घटना, रामायण का राम और किन्नरों से संबंधी प्रसंग, राजा इल की कथा, इरावन की कहानी आदि से प्राचीन भारतीय सकारात्मक द्रष्टिकोण का मुझे बोध होता है। इसके अतिरिक्त 'मनुस्मृति', कौटिल्य के 'अर्थशास्त्र', पाणिनी कृत 'अष्टाध्यायी' और 'कामसूत्र' जैसे प्राचीन ग्रंथों में इनको लेकर विस्तृत चर्चा की गयी है।

वर्तमान समय में भी किन्नरों को सभी मानवाधिकार एवं सम्मानपूर्ण जीवन देने हेतु समाज का हर वर्ग एवं समूह अपने क्षेत्रों में कार्य कर रहा हैं, जो भी हमारे बदलते भारतीय द्रष्टिकोण का परिणाम है। अब माता- पिता किन्नर बच्चे के जन्म को कलंक न मानकर उसे सहज रूप से अपनाने लगे हैं और उसके अच्छे भविष्य के लिए अपनी ओर से हर संभव प्रयत्न कर रहे हैं। इसके अतिरिक्त सामाजिक माध्यम के द्वारा समाज में किन्नरों को लेकर जागरूकता लाने का प्रयास चल रहे हैं, जिसके लिए इस विषय की चर्चा सभी मंचों पर हो रही है फिर भले ही वह साहित्यिक मंच हो या राजनीतिक।

उभयलिंगी/किन्नर व्यक्तियों के अधिकारों का संरक्षण और उनके कल्याण का उपबंध करने तथा उनसे संबद्ध तथा आनुषंगिक विषयों का उपबंध करने हेतु संसद द्वारा ट्रांसजेन्डर व्यक्ति (अधिकारों का संरक्षण) विधेयक, २०१६ पास किया गया है। इस विधेयक में इनके हितों को लेकर बहुत से उपबंध किये गये हैं। जिसका समाज तथा देश के अच्छे नागरिक के तौर पर इसका पालन कर किन्नर की सामाजिक, आर्थिक, पारिवारिक स्थिति को सुधारने का प्रयत्न करना चाहिए।

२१ वीं सदी विमर्शों का युग माना गया है। वर्तमान समय में सिनेमा में किन्नर पात्रों को सही न्याय देने का प्रयास चल रहा है, जहाँ पहले किन्नर पात्र की भूमिका हास्य उत्पन्न करने की थी वहीं अब यहीं पात्र समाज का प्रतिनिधित्व करते हैं। साहित्य की बात करे तो साहित्य की सभी विधाओं में वर्तमान में किन्नर आधारित लेखन- कार्य हो रहा है जो उल्लेखनीय है। इसके अतिरिक्त सरकारी, अर्ध सरकारी, निजी क्षेत्र में इन्हें नौकरी देने हेतु पहल की जा रही है, राजनीति एवं शिक्षा संस्थाओं में भी इनके प्रतिनिधि उभरकर आ रहे हैं। इसके अतिरिक्त भी बहुत से सराहनीय कार्य हुए हैं, जिसका कारण हमारा बदलता भारतीय द्रष्टिकोण है। ऐसे सफल किन्नरों के कुछ उदाहरण इस प्रकार हैं- लक्ष्मीनारायण त्रिपाठी (लक्ष्मी) किन्नर अखाड़े की महामंडलेश्वर, टीवी कलाकार, भरतनाट्यम नर्तिका और सामाजिक कार्यकर्ता है। वे पहली ट्रांसजेन्डर व्यक्ति थी जिन्होंने सन् २००८ में संयुक्त राष्ट्र में एशिया प्रशांत का प्रतिनिधित्व किया था। जोड़ता मंडल जोकि देश की प्रथम किन्नर/ ट्रांसजेन्डर न्यायाधीश है, शबनम मौसी देश की प्रथम किन्नर विधायक बनी, कमला जान, आशा देवी महापौर बनी थी, प्रिंसिपल बनी मानबी बंदोपाध्याय, बिशेष हुइरेम जिन्होंने थाईलैंड में हुई इन्टरनेशनल क्वीर ब्यूटी प्रतियोगिता में हिस्सा लिया था। ऐसे तो बहुत से उदाहरण हैं, जो हमें समाज में इनके प्रति सकारात्मक द्रष्टिकोण का परिचय देते हैं।

अब समाज का कुछ वर्ग किन्नर को देखकर अजीब सा बर्ताव नहीं करते, उनके साथ भी अन्य सामान्य लोगों की तरह सामान्य व्यवहार किया जाता है, स्कूल के सत्ताधिश अब ऐसे बच्चे को पढ़ाने से मना नहीं करते, परिवार उनकी पसंद-नापसंद पर प्रश्न नहीं उठाते इत्यादि.... यह सब संभव हुआ द्रष्टिकोण के बदलने से। तथा भविष्य में इन्हें भी समाज के अन्य व्यक्ति की तरह ही सभी अधिकार और कर्तव्य प्राप्त होंगे जिसके लिए इन्हें भी तैयार रहना होगा क्योंकि हमारा भारतीय द्रष्टिकोण हमें लोगों को साथ लेकर आगे बढ़ाना सिखाता है अकेला चलना नहीं। अब तो सरकार ने भी इन्हें मुख्यधारा में जोड़ने हेतु विश्वविद्यालय बनाने की पहल की है, क्योंकि हम शिक्षा के माध्यम से ही किसी भी समाज या वर्ग को आगे बढ़ा सकते हैं।

निष्कर्ष :

संसार में सभी वस्तु, पदार्थ, विचार या द्रष्टिकोण के दो पहलू होते हैं एक सकारात्मक और दूसरा नकारात्मक। किन्नरों को लेकर भी समाजके द्रष्टिकोणों के भी दो पहलू हैं। जहाँ एक ओर समाज में इनको लेकर बहुत से पूर्वाग्रह, अफवाएं, ब्रिटिश काल की परिस्थिति, किन्नरों का स्वयं का स्वभाव आदि के कारण समाज इन्हें अपने से अलग रखकर हाशिये पर न सिर्फ उपेक्षित बल्कि वर्जित जीवन व्यतीत करवाना चाहती है तो वहीं दूसरी ओर समाज का अल्प वर्ग इनके वैभवशाली एवं गौरवपूर्ण इतिहास को वापिस लाकर इन्हें समाज में समानता का अधिकार देना चाहती है । सिर्फ इतना ही नहीं यह उन्हें सभी क्षेत्र में अपने वर्ग का प्रतिनिधित्व करने को प्रोत्साहित करता है। भविष्य में यह वर्ग हमारी ही तरह समाज में रहे, शिक्षा आदि ग्रहण करे, नागरिक के सभी अधिकारों और दायित्वों का वहन करे तो उसमें आश्चर्य नहीं होगा क्योंकि किसी भी समाज का द्रष्टिकोण परिवर्तनशील होता है।

संदर्भ-सूची

१. किन्नर विमर्श दशा और दिशा, डॉ. विनय कुमार पाठक
२. लेख-२१वीं सदी की कहानियों में किन्नर विमर्श, डॉ. सचिन गपाट
३. थर्ड जेंडर अतीत और वर्तमान, सं. डॉ. एम. फीरोज खान
४. किन्नर हाशिये का जीवन, डॉ. आशीष कुमार गुप्ता, डॉ. चन्द्र प्रकाश, डॉ. बृजेश कुमार गुप्ता 'मेवादेव'

**Construction and Effectiveness of Programmed Learning on
Achievements of Economics of Standard 11th**

By

Nikunj R. Vagadia

M.Com., M.Ed., U.G.C. – N.E.T. & G.S.L.E.T. (Education)

Ph.D. Scholar, Education Department, K.S.K.V. Kachchh University, Bhuj

E – Mail : nikunjs525@gmail.com

Dr. Dipakkumar R. Pandya

M.A., M.Ed., Ph.D., U.G.C. – N.E.T. (Education)

Assistant Professor,

S.D. Shethia College of Education, Mundra, Kachchh

Abstract

In the present research, the researcher aimed to assess the effectiveness of the 'Programmed Learning Method' compare to the 'Conventional Method' of Teaching for the subject of Economics of Standard 11 for a unit namely: Demand with reference to the academic achievements of the students.

The population of the sample were the 25 Grant – In – Aid Gujarati Medium Higher Secondary School of Rural area of the Rajkot District. The researcher selected one higher secondary school purposively; from which he formed two groups randomly. From which one group was treated as the controlled group and the another group was treated as an experimental group. To form equal group, the researcher used academic achievements of student's SSC exam marks of Mathematics subject. After forming the groups, he applied Programmed Learning Method on the experimental group; whereas the controlled group was taught by the Conventional Method of Teaching. After the treatment, he applied the post – test constructed by him, to measure the

academic achievement of the students. Effectiveness of both the method was known by using t – test as well as SPSS.

Key Words:

Programmed Learning, Educational Technology, Achievements, Economic

Construction and Effectiveness of Programmed Learning on Achievements of Economics of Standard 11th

1.Introduction:

Naturalism believes that education should be according to the nature of child. According to naturalists, the teacher's place is "*behind the scene.*" He is a spectator or an observer of the child's development rather than a giver of information, ideal ideas, and will power or a modular of character. It advocates the creation of conditions in which the natural development of child can take place in a natural way. Programmed learning method is a technique of learning which gives full freedom to the child to learn by his own way and speed. It's a play way method which also provides creativity to the learning.

2. Objectives of the Study:

- I. To construct the Programmed Learning material for the Economics of standard 11th for a single unit namely: 'Demand.'
- II. To study the effectiveness of Programmed Learning Method, compare to the Conventional Method of Teaching on the academic achievements of the students.

3.Operational Definition:

- **Programmed Learning:**

It is a student centric approach of learning as well as method of individualized instruction, where each individual learns by himself at his own rate and pace.

- **Effectiveness:**

It is such a strategy for the teaching of academic concepts, where the students develop inductive reasoning and achieves pre - decided learning objectives having thought positive and negative attributes of examples.

- **Economics:**

Economics is one of the academic subjects, taught to the students of Commerce and Arts stream, which is related of managing the limited resources around us.

- **Conventional Method of Teaching:**

Conventional method is known as the traditional method of teaching, where a teacher explains academic concepts through verbal skills following the black board work in the classroom.

- **Experimental Group:**

The group of students which was taught by the Programmed Learning material is called experimental group.

- **Controlled Group:**

The group of students which taught by the Conventional Method of teaching is called controlled group.

- **Academic Achievements:**

The marks obtained by the students on the teacher made test of 25 marks only, on a unit namely: 'Demand' of standard 11th

4. Hypothesis of Research:

The difference between the academic achievements of conventional groups' students and experimental groups' students will be significant.

5. Variable of the Research:

- **Independent Variable:**

Method of teaching (1) Teaching through Programmed Learning Method (2) Teaching through Conventional Method of Teaching.

- **Dependent Variable:**

In current research academic achievements of the students is the dependent variable.

- **Controlled Variable:**

In this research controlled variables were; (1) Subject (2) Medium of Instructions (3) Standard and (4) Unit.

- **Core Variable:**

In this study core variable were, (1) Individual differences, (2) Inter personal differences.

6. Method of Research:

In this research study experimental research method was applied.

7. Research Tool:

In this study the data was collected by teacher made test. It was of 25 marks only.

8. Sample of the Research:

In the current research the school was selected purposively, which was the Fieldmarshal High School, Shapar (Vraval), Rajkot Taluka for the experiment. The school has one class of 11th from which two equal groups were formed using lottery method. From which one group was treated as the experimental group and the another was treated as the controlled group. The experimental group was taught by the programmed learning method, where the controlled group was taught by the conventional method of teaching. The treatment was applied for the 10 days.

9.Data Analysis and Interpretation:

The data collected from teacher made test was analyzed through t – test.

10.Result and Conclusion of the study:

Result of experiments and Revision of the experiments are as per the following table

Result of experiments

Group	Number	Mean	SD	t-value
Experimental	30	14.32	4.371	3.50
Controlled	30	15.21	4.531	

t- value is 3.50 which is greater less than 1.96. So it rejects the null hypothesis.

Result of Revision

Group	Number	Mean	SD	t-value
Experimental	30	16.78	3.451	2.37
Controlled	30	16.22	4.678	

t- value is 3.50 which is greater less than 1.96. So it rejects the null hypothesis. Here, it can be concluded that, the programmed learning method found quiet effective than the conventional method of teaching.

11.Result and Conclusion of the study:

- The result of the experiment shows that, the programmed learning method found quiet effective than the conventional method of teaching for the unit Demand of the Economics at the Standard 11h.
- The students were found more active using this method than the conventional method of teaching.
- The retention of programmed learning method was also effective than the conventional method of teaching.

Reference:

- Agrawal, Y. P. (1988). **Better Sampling: Concepts, Techniques and Evaluation**. New Delhi: Sterling Publishers Private Ltd.
- Buch, M. B. (Ed.) (1974). **A Survey of Research in Education**. Baroda: CASE
- Champion, W. G. (1969). **Forms and Style in Thesis Writing**. New York: Macmillars Publishing Co. Inc.
- Coulson, John E. (Ed.), **Programmed Learning and Computer Based Instruction**, New York: John Wiley and sons, 1962
- Uchat, D.A. (1988). **Sanshodhan nu Sandohan**. Rajkot: Department of Education, Saurashtra University.
- Uchat, D.A. and other (1998). **Sanshodhan Ahevalnu Lekhan Kevirite Karsho?** Rajkot Nijjan Psycho Centre.

The Portrayal of Covid-19 Pandemic in *Can't Quarantine Our Love* by Sudeep Nagarkar

By

Mr. Ashish K. Sondarva
Research Scholar,
Department of Language (English)
Bhakta Kavi Narsinh Mehta University - Junagadh
aksondarva61@gmail.com
Mo.: 9978729330

And

Prof. (Dr) Chetan N. Trivedi
(I/c) Vice - Chancellor
Bhakta Kavi Narsinh Mehta University - Junagadh
cntrivedi@gmail.com
Mo. 9725251424

Abstract:

The outbreak of the Covid-19 pandemic has had a profound impact on various aspects of human life, including mental health and well-being. In the world and most definitely in literature, Pandemic is not new. Today, world is facing the hazardous consequences of Pandemic. For the last few years, the entire world has succumbed to the Social, Economic and Political degradation due to the drastic effect of Pandemic. This research paper aims to explore the psychological impact of Covid-19 by analyzing the novel "Can't Quarantine Our Love" written by Sudeep Nagarkar. By examining the characters' experiences and emotions depicted in the novel, this study seeks to understand the psychological challenges faced by people. The research findings contribute to the existing literature on the psychological effects of the pandemic and provide insights into the ways individuals navigate and adapt to challenging circumstances. The paper analyzes the author's depiction of the pandemic's impact on relationships, mental health, and society at large. By examining the characters' experiences, emotions, and personal growth throughout the novel, we gain insight into the challenges faced during the pandemic and the resilience of human connections. By analyzing the characters' experiences and emotions depicted in the novel, we seek to gain valuable insights into the complexities of human psychology during such challenging times. Through this analysis, we can gain a greater understanding of the universal themes of hope, love, and the human spirit's capacity to persevere in difficult times.

Keywords: Pandemic, Covid-19, Psychological Impact, Pandemic Literature, Quarantine.

Introduction:

The Covid-19 pandemic is having an enormous effect on countries around the world, with its serious health impacts accompanied by a wide range of mental effects. People are struggling with feelings of solitude, fear and sorrow, and art and literature are proving to be effective means of depicting and comprehending such emotions. Sudeep Nagarkar's novel, "Can't Quarantine Our Love" explores the psychological consequences of the outbreak, presenting a story of love, connections, and sentiments against a backdrop of a society dealing with a pandemic. This research paper sets out to analyze Sudeep Nagarkar's novel, "Can't Quarantine Our Love," in order to gain insights into the psychological impact of the Covid-19

pandemic. Through this research study, we aim to contribute to the growing body of literature on the psychological effects of the Covid-19 pandemic. By understanding the characters' struggles and triumphs in "Can't Quarantine Our Love," we can draw parallels to real-life experiences and provide a deeper understanding of the psychological toll of a global crisis.

The pandemic had forced us to quarantine a lot of things in our daily life. But one thing that can never be quarantined is our feelings, especially those of love, affection, and intimacy. Additionally, this study seeks to highlight the role of literature as a powerful tool for fostering empathy, encouraging discussions on mental health, and promoting resilience during challenging times. Also, despite the title featuring "Quarantine" there was no mention of pandemic (real and fictional).

"Can't quarantine our love" by Sudeep Nagarkar surprised me in a good way. The story revolves around two college students Avni and Siddharth who turned from enemies to lovers to life partners in a short span of time. The flow of their relationship is so natural and realistic that not for once it felt overdone. As a researcher I was reading the book, I found how the author firmly established each of the characters with their own set of individuality and if the plot ever got twisted it won't sound unoriginal.

Pandemics have forced humans to break with the past and imagine their world anew. This one is no different. It is a portal, a gateway between one world and the next. We can choose to walk through it, dragging the carcasses of our prejudice and hatred, our avarice, our data banks and dead ideas, our dead rivers and smoky skies behind us. Or we can walk through lightly, with little luggage, ready to imagine another world. And ready to fight for it. – (Roy)

The novel "Can't Quarantine Our Love" by Sudeep Nagarkar delves into the ramification of the Covid-19 pandemic on life around the globe; it maps out the psychological and emotional difficulties and tribulations faced by those affected, including how society dynamics affected individual relationships and evolution.

•The Covid-19 Pandemic and its Global Impact:

The Covid-19 pandemic, caused by the novel coronavirus SARS-CoV-2, emerged in late 2019 and quickly spread across the globe, leading to an unprecedented public health crisis. The Covid-19 pandemic has had a profound global impact across various domains, including public health, economics, and social dynamics. It led to widespread illness, strained healthcare systems, and loss of lives. Lockdowns and travel restrictions were implemented to curb the spread, impacting economies and causing job losses. Rapid vaccine development was crucial for managing the crisis. The pandemic also highlights the importance of digitalization, remote work, and telemedicine. As countries struggled to contain the virus, implement preventive measures, and manage healthcare systems, the pandemic had far-reaching effects on all aspects of society, including the world of literature.

•Lockdowns and Social Distancing:

Lockdowns and social distancing measures emerged as critical strategies to curb the spread of the Covid-19 virus. These measures, while necessary for public health, also introduced a unique set of challenges and experiences that authors worldwide began to incorporate into their literary works. This section delves into how lockdowns and social distancing have been depicted and explored in literature, providing insights into the human psyche, relationships, and societal dynamics during the pandemic. Governments worldwide implemented

lockdowns and social distancing measures to contain the virus's spread. These restrictions profoundly affected daily life, disrupting routines, and limiting human interactions.

●**Healthcare Overwhelm:**

The Covid-19 pandemic presented an unprecedented challenge to healthcare systems worldwide, straining resources, exhausting medical professionals, and revealing critical shortcomings. Literature became a powerful medium to capture the overwhelming experiences faced by healthcare systems, professionals, and patients during this crisis. This section examines how the overwhelm of healthcare systems has been depicted and explored in literary works specifically focused on the Covid-19 pandemic.

●**Literature as a medium to reflect and understand societal challenges:**

Lockdowns and social distancing measures emerged as critical strategies to curb the spread of the Covid-19 virus. These measures, while necessary for public health, also introduced a unique set of challenges and experiences that authors worldwide began to incorporate into their literary works. This section delves into how lockdowns and social distancing have been depicted and explored in literature, providing insights into the human psyche, relationships, and societal dynamics during the pandemic.

Objectives:

- To study the psychological impact of Covid-19 pandemic on literature and writers.
- To analyze contemporary literary text written during the Covid-19 pandemic.
- To explore the situation of litterateur in the time of Covid-19 Pandemic.
- To understand the psychology of human behavior and psyche in the time of Covid-19 pandemic.
- To portrayal the real need and mentality during pandemic.

Hypotheses:

- The impact of covid-19 pandemic creates anxiety, sorrow and depression in writer of the novel.
- Writer chooses love relationship and separation because of pandemic crisis.
- In quarantine, writer may feel lonely and depressed.

Research Methodology:

The researcher selects a method to be used for the solution of a selected problem. The method of the research largely depends upon the objectives of the research study. Different methods are employed according to the nature of research and the nature of the research problem.

- The research is primarily based on a qualitative approach. It focuses on the general critical analysis of the studies of Impact of Covid-19 pandemic in selected literary text.
- Descriptive and Analytical research method will be employed for the proposed research.
- the primary source is the "Can't Quarantine Our Love" by Sudeep Nagarkar

In the following sections, we will delve into the methodology used to analyze the novel, the key findings of our investigation, and a comprehensive discussion of the psychological themes portrayed in "Can't Quarantine Our Love." Ultimately, this research aims to offer valuable insights into the human psyche amidst a pandemic, fostering a deeper appreciation for the resilience and strength displayed by individuals in the face of adversity. Moreover, it

will provide an important contribution to the field of literature and psychology, highlighting the potential of art to mirror and illuminate the human experience during times of crisis.

Depiction of Relationships:

In the novel "Can't Quarantine Our Love" by Sudeep Nagarkar, the Covid-19 pandemic serves as the backdrop for exploring the profound impact of lockdowns and physical distancing on relationships. The novel delves into how these unprecedented circumstances challenge, transform, and sometimes strengthen the bonds between characters. This section analyzes the ways in which the novel portrays the effects of lockdowns and physical distancing on various types of relationships.

•Impact of lockdowns and physical distancing on relationships:

The novel likely depicts how lockdowns and physical distancing can lead to challenges in maintaining long-distance relationships. Siddharth and Avni both may struggle with the inability to see their partners, causing feelings of loneliness, insecurity, and frustration.

“All healthy relationships go through their fair share of ups and downs.

You need to have disagreements in order to know that your love is strong, that it can survive. Siddharth and Avni’s love had not only survived but strengthened with every passing moment.” (Nagarkar, 161)

Somehow, Pandemic creates a significant role the relationship during that time. Siddharth and Avni face many problems just like any other relationship during pandemic. Eventually, Writer of the novel also portrait the same circumstances also. In short, in "Can't Quarantine Our Love", Sudeep Nagarkar likely portrays how lockdowns and physical distancing impact various relationship, showcasing the complexities, struggles, and transformations they undergo. Through the characters’ experiences, the novel likely explores the different ways individuals navigate challenges while striving to maintain and strengthen their connections. By examining the impact of three circumstances on relationships, the novel offers readers a relatable and empathetic perspective on the unique challenges posed by the Covid-19 pandemic.

•Exploring love and emotional connections in a restricted environment

In "Can't Quarantine Our Love" by Sudeep Nagarkar, the Covid-19 pandemic and the resulting lockdown create a unique backdrop for exploring the complexities of love and emotional connections in a restricted environment. The novel likely delves into how characters navigate challenges, deepen their bonds, and discover the resilience of love amidst the constraints imposed by the pandemic.

“Miss you already. I hope things are fine at home. Your mom can be really scary at times.” (Nagarkar, 149)

Emotional intricacies of relationships during restricted times, the novel provides readers with a relatable and empathetic depictions of how love can flourish even amidst adversity.

•Overcoming challenges and discovering the strength of relationships

"Can't Quarantine Our Love" by Sudeep Nagarkar is a story that focuses on overcoming challenges and exploring the depth of relationship, even in the face of difficult circumstances like quarantine where two lovers were divided by the situation just same as Covid-19 pandemic divided any other relationship in the time of pandemic.

“I still remember the first day I saw you. Can you believe we’re in third year now? I was such nerd before I met you, and how I have changed in all this time...” (Nagarkar, 161)

The characters navigate their way through obstacles, showcasing the resilience of their love and the strength that emerges from their connections. The book delves into how love can endure the even flourish amidst adversity, underscoring the idea that genuine bonds are not easily weakened by external challenges.

Mental Health and Emotional Well-being:

"Can't Quarantine Our Love" by Sudeep Nagarkar is a romance novel in the time of Covid-19 pandemic that focuses on themes of love and relationship. While I don't have specific information about every aspect of the book, it's likely that author touches in mental health and emotional well-being as they relate to the characters' experiences and challenges.

“No storm lasts forever.” (Nagarkar, 115)

All over we can find the real charm and perfect atmosphere during time of Covid-19.

•Psychological implications of the pandemic

The psychological implications in the book may include feelings and isolation, uncertainty, anxiety, and the challenge of maintaining connections during lockdowns. It could also touch on personal growth, reevaluation of priorities, and adapting to new way of communication.

“I was devastated when Avni came to know about my condition. I thought she would not be able to bear the news. But today she is my biggest strength and support.” (Nagarkar, 187)

The characters might undergo emotional ups and downs as they navigate these challenges. Keep in mind that the book is a work of fiction but still it portrays the real aspects and circumstances of the time of Pandemic.

•Isolation, anxiety, and coping mechanisms

"Can't Quarantine Our Love" by Sudeep Nagar is novel that explores themes of isolation, anxiety, and coping mechanisms during quarantine. The story likely delves into how the characters navigate their emotions, relationships, and personal struggles while being separated. It's common for such narratives to depict various coping strategies, personal growth, and challenges faced by the characters.

“I feel emotionless, blank, hopeless, directionless.” (Nagarkar, 101)

•Themes of hope and personal growth

As Characters navigate challenges while maintaining their relationship in the novel "Can't Quarantine Our Love" by Sudeep Nagar. The story likely emphasizes how love can endure even in difficult times, showcasing the strength of human connecting and the potential for personal development in the face of adversity. Somehow writer wants to mention the real condition of Covid-19 pandemic threw this novel. Hope and personal growth are main themes in "Can't Quarantine Our Love".

Significance of "Can't Quarantine Our Love"

Famously said by Albert Camus in his work *The Plague* “Loveless world is a dead world.” (Camus, 2022) This phrase emphasizes the importance of love, empathy and understanding for a vibrant and thriving world, and suggests that without these qualities, individuals and societies may struggle to find purpose and connection. "Can't Quarantine Our Love" by Sudeep Nagar explores the enduring power of love in the face of challenges and obstacles. It delves into the idea that love cannot be contained or restricted, even in difficult times. It is a poignant reflection on the power and strength of human connection.

•Contribution to pandemic literature

Sudeep Nagarkar explores the theme of love amidst the challenges of the pandemic in his novel "Can't Quarantine Our Love". The author's perspective and storytelling style could offer unique insights and reflection on the impact of the pandemic on love and human connections. It's always fascinating to see how literature captures and interprets real-world experiences.

"If history illustrates the effect of pandemics on whole communities, then literature gives us a more intimate view. When we consider the changes, both short and long term, that the coronavirus may bring for us, we should remember that the world we know today was shaped by the pandemics of the past." (Stovall, 2021)

The following novel by Sudeep Nagarkar is not a work of fiction or pandemic literature in a scholarly sense. While it might reflect the challenges faced by individuals during pandemic, it's not a scientific or academic contribution to the understanding of pandemics but writer wrote about this novel during Covid-19 period so however the impact of pandemic reflected in the mindset of the writer. Therefore, the writer of the novel creates an imaginary work of art as form of "Can't Quarantine Our Love" and he puts his idea, sorrow, pain, depression, anxiety, relationship conflict and other factors in the form of this beautiful and phenomenal work of art. When we read this novel after Covid-19 pandemic we feel the pain and idea at that time of pandemic.

•Empathy and emotional resonance for readers

In "Can't Quarantine Our Love" by Sudeep Nagarkar, the author likely uses related characters, vivid descriptions, and related situations to evoke empathy and emotional resonance in readers. This helps readers connect with characters' feeling and experience, making the story more engaging and impactful. Emotion, sorrow, pain and sympathy are the most prominent aspects of the novel which makes this novel too much exciting and very heart touching at the same time.

•Reflections on the strength of human connections

"Can't Quarantine Our Love" by Sudeep Nagarkar beautifully portrays the strength of human connections. Through the challenges of the pandemics, the books highlight how love can endure and thrive, even in the face of adversity. Here in the novel writer wants to enhance the reflections of strength of human connections and also try to find some human values from the novel as well.

Conclusion:

The Covid-19 pandemic's global impact has been profound, touching every corner of society. Literature, as a reflection of human experiences, has responded to this unprecedented crisis by providing readers with a means of escape, understanding, and reflection. Through literature, individuals have found solace, empathy, and a deeper understanding of the human condition during this time of uncertainty. As the world continues to navigate the pandemic's aftermath, literature will undoubtedly continue to play a significant role in shaping our collective memory of this historic event. Sudeep Nagarkar's novel, "Can't Quarantine Our Love," offers a poignant portrayal of the Covid-19 pandemic and its impact on relationships, mental health, and society. Through his well-developed characters and their personal journeys, Nagarkar captures the emotions, struggles, and triumphs experienced by individuals during this challenging time. The novel not only serves as a source of entertainment but also provides readers with a relatable perspective on the pandemic's effects, fostering empathy and

understanding. As we navigate through the aftermath of the pandemic, literature such as "Can't Quarantine Our Love" serves as a valuable tool for reflection, healing, and appreciating the resilience of the human spirit.

References:

Camus, Albert, and Laura Marris. *The Plague*. Vintage Books, a Division of Penguin Random House LLC, 2022.

"Anne Frank: 10 Beautiful Quotes from The Diary of a Young Girl." *The Guardian*, Guardian News and Media, 27 Jan. 2015, www.theguardian.com/childrens-books-site/2015/jan/27/the-greatest-anne-frank-quotes-ever.

Nagarkar, Sudeep. *Can't Quarantine Our Love*. India Penguin Metro Reads, 2021.

Roy, Arundhati. "Arundhati Roy: 'The Pandemic Is a Portal.'" *Financial Times*, 3 Apr. 2020, www.ft.com/content/10d8f5e8-74eb-11ea-95fe-fcd274e920ca.

"How Literature Can Capture the Essence of Life in a Pandemic." *The Humanities Institute iCal*, thi.ucsc.edu/how-literature-can-capture-the-essence-of-life-in-a-pandemic/#:~:text=If%20history%20illustrates%20the%20effect,the%20pandemics%20of%20the%20past. Accessed 16 Aug. 2023.

Conflict of State and Inner State of Mind:A study of *Purple Hibiscus*

Parmar Urvashee Laxmanbhai

Ph.D. Research Scholar

Central University of Gujarat

Abstract: -

Many states have grappled with a variety of conflicts, including social, political, ethnic, and religious tensions. These conflicts often arise due to factors such as ineffective governance, state breakdown, inter-ethnic rivalries, economic downturns, and the unequal distribution of resources, among other causes. African writers portray the conflict of Africa through their narration, just like Chinua Achebe and Adichie even other native writers. Adichie described the reality fictionalized in her novels. This paper tried to analyze conflict in Adichie's debuted novel *Purple Hibiscus* (2003) through the lens of conflict, domestic violence, and its effect on the character's inner state of mind. Also, studied how she described the political and ethnic conflict in Nigeria through her novel's characters. And how those conflicts lead to violence and riots. Furthermore, the writer tries to portray internal and external two kinds of conflicts that suffered most from all of these characters. This Research looked at how the impact of the conflict was highlighted and interconnected with Igbo people. Additionally, what was the Main reason for the conflict and conflictive circumstances? Moreover, it studies how the character faces both physical and mental violence we can say that domestic violence changes the condition of one family.

Keywords: - Conflict, Domestic Violence, Freedom, and Inner State of Mind.

Introduction: -

Chimamanda Ngozi Adichie's novel *Purple Hibiscus* is set in Nigeria's background during the post-1990s. The novel is deeply affected by the Nigerian Civil War or Biafra from 6th July 1967 – 15th January 1970 and portrays the condition of the political instability of postcolonial Nigeria. The Biafra war's effect is portrayed in Adichie's written document through her fictional characters. This conflict known as the Nigerian Civil War took place between the Nigerian government and the region of Biafra. Africa is rich in its variety of

ethnic groups, cultures, and languages. Nigeria boasted a population of 60 million individuals, comprising over 250 distinct ethnic groups. These ethnic groups speak 250 different languages and the main Nigerian ethnic groups are Igbo and Hausa-Fulani. The Hausa group was Muslim and had a system of government that was relatively feudal. On the other side, the Igbo people were mainly Christian and had a more democratic society. And their different cultures, this differentiation creates ethnic conflict in Nigeria.

We know the key reason for ethnic conflict is intolerance and the inadequate relationship between the religions within the state or country which turned into a war like as Nigerian Civil War/Biafra War. So, this study analyzes how the Biafra War's effect on Adichie's novel '*Purple Hibiscus*'. Also, look at how a conflict of state directly affects the writer's mind and its portrait through characters. Because it is common the conflicting environment, violence, and regulation also outcome directly or indirectly any person and state. The following paragraph highlights the main reason, theme, and coediting of characters with their exterior and interior state of mind.

Purple Hibiscus: -

This novel is about the coming age 15 years' protagonist **Kambili Achike**, her brother Jaja (Chukwuka Achike), her mother Beatrice Achike, and her dominant, controlling, violent father **Eugene Achike**, who imposes rules and regulations on his whole family and violently abused his family. But on the other side, his sister and aunt of Kambili, Ifeoma brought her children single-handedly, and independently and gave them freedom. So, through this writer showcases the dominance and freedom, violence and lovingly. Also, compared to her brother she provided a good environment for her children.

In the authoritative, violent, patriarchal environment Kambili became shy and rarely spoke. But when Kambili and Jaja lived in her aunt's house a totally contrasting environment from her family, they both understood the freedom of speech. Both understand how they suffered in their family and she began to give her opinion. Also, she met a young priest Father Amadi, and fell in love with him. So, how the environment changes the character is clearly showcased through Kambili's character.

The story turns changes when her mother poisons her husband and Jaja takes the blame for the murder. It represents the conflict in her inner mind; she is no longer able to take domestic violence. After Three years of punishment, Jaja is about to be free from jail. But her

mother became silent and seemed to continue to deteriorate mentally. Jaja and Kambili will be the hope of a new life of freedom and hope for improvement in Mama Beatrice's health. Ifeoma lost his job because of the wrong accusation of supporting riot students. So, through how the clash within the countries affected someone's life is clearly portrayed in this novel. She settled in America with her family. The main theme of this novel is conflict and domestic violence but first, it is significant to understand what is a conflict of state and inner state of mind and how it is portrayed in the novel.

We said that Conflict means a disagreement or clash. And how these clashes' main reasons were ethnic differences and political instability. Then in this novel writer portrays the impact of colonialism on Nigerian people through characters. Nigeria colonizes by Britain in 1945 and the colonial effect we saw in this novel. By characters' behavior and political situations are reflected in the colonies' language and culture.

Moreover, conflict sometimes converts into violence, and it disturbs a human being. Violence and conflict both physical and nonphysical affect the human's inner self. In the novel State was in a conflicting condition as well as the family of Eugene also felt the same circumstances. So, **external conflict is showcased by state conditions and internal by Eugene's family members**. Not only the inner self is affected but also the external as physically which is portrayed by the victim of domestic violence. Eugene is represented as an extremely violent figure who enforces their own rules and tyranny over his family members.

But at a similar time, he becomes a victim of '**foreign culture**'. He used British culture and language moreover ignored his own culture and mother tongue. Furthermore, he receives Western culture under which he submerges his native culture. Because of colonization, some Nigerians from the West didn't pay much attention to the people in the North. For this reason, ethnic tension rises between them, and this leads to ethnic conflict. Like Eugene and his father suffered.

This work describes the supremacy of the English language, by behaving as a civilized people and the colonial effect through the character of Eugene. His daughter Kambili described his father as: "He hardly spoke Igbo, and although Jaja and I spoke it with Mama at home, he did not like us to speak it in public." It represented colonial environments where the colonial language dominated the native languages. Correspondingly, Eugene imposed his colonial regulations on his family. Also added that "We had to sound civilized in public, he told us; we had to speak English." According to Eugene English is the language of civilized

people. “Papa’s sister, Aunty Ifeoma, said once that Papa was too much of a colonial product.” (Adichie 10) And his sister clearly said that he was a colonial person.

In the turbulent time, the writer showcases the traditional and modern ideology of the characters of Eugene vs Father Amadi and his own father. Eugene is a strict traditionalist who follows the catholic church on the other side Father Amadi is a modernist character. And his father follows his religious roots. When his father dies, he does not even visit his father’s funeral ceremony.

Also, it portrays Kambili’s relation to his father and her inner conflict which is portrayed as **timid nature, shy, not laughing, and rarely voicing her opinion**. In the opposite character of Eugene who **fearlessly wrote against the current military government through the newspaper**. But contradicting his character he plays the role of a dictator to his family members Therefore, he is a traditionalist, misrepresented in front of white people, a colonial, dictator, violent and orthodox figure who follows Western materials like Tv. And music.

Moreover, describes the colonial condition of their country. Audrey Peters points out Suzan Z. Andrade’s view on the conflict and according to him, this novel represents “a politics of the family while quietly but telling stories of the nation.” (Peters). So, it clearly shows that, this novel mirrored the conflicting situations on going in Africa. How nation also suffered from the outcome of colonial rule on people as they clashed between two English and their native languages.

Correspondingly He forces his views of religions on his family and is forced to follow them. If they do not obey, he beats them. He beats Kambili so severely, that she is hospitalized in critical condition. When we talk about domestic violence, we see some injury, stress, fear nervousness depression and terror are common. It reflects how the conflict in the family and violation affected her, Jaja, and her mother. Jaja disobeyed his father by not taking part in communion on Palm Sunday. It is an important religious holiday. How it represents more control turns into rebellious behavior. As mama takes a big step for her children’s benefit, which converts into crime.

We saw this rebellious characteristic in Jaja, Beatrice, and Kambili. Eugene’s dominating behavior creates domestic violence. He beats Beatrice when she is ill because she does not want to visit Father Benedict. For this small issue he beats her so, she miscarries. Furthermore, He poured boiling water on Kambili and Jaja’s feet for the reason that they

share a home with his heathen father. Due to, He believed they committed a sin. Kambili got kicked and had to go to the hospital because she had a painting of Papa-Nnukwu. (Conflict)

Furthermore, When Beatrice tells Kambili about her pregnancy, she mentions that she miscarried many times. Describe Beatrice losing two pregnancies at Eugene's hands. The other miscarriages have been reasoned to beat her. He dominates his whole family and while doing domestic violence he tries to force them to obey his decisions, strict catholic rules, and regulations. This all-domestic violence represented Eugene's sick mentality and he tried to put on his preferences on his family members.

Physical, political, economic, and cultural violence is the main violence we saw in this novel. According to the article 'Analyzing Conflict And Violence' "Violence as doing harm to others in the pursuit of one's own preferences". (Kent) Eugene's character portrays how fulfilling his own preferences he harms his own family members.

Religious differences also a caused for created religious battles like in Nigeria. Christianity and Igbo cultural differences were the main reasons for the fight in the Purple Hibiscus novel. Like Eugene and his father, man vs man conflict, man vs religion, mass vs state, etc... All these are clearly visible through this narrative description of this work. Religious conflicts or fights are not new; they happen all around the world. Disputes between two cultures and languages lead to conflict and this converted into violence and riots.

Adichie portrays the conflicting repression of Kambili's patriarchal home. Where she is commanded by her father to follow a strict schedule. These novel expresses '**Violence**' as an important theme to express the condition of the Nigerian situation. Adichie purposely expresses the catholic upbringing of the Kambili and her brother Jaja, in contrast to their aunt's strong Igbo traditional customs. The conflicting situation of the family reflected the '**silence**' as important for all members rather than Eugene in the house. It represents how they are under control and their inner self is also controlled by his father and religious power. All members' opinion toward the world is based on Eugene's strict rules and catholic religious rules and regulations.

The main character grows up during the country's political strife additionally her own personal life's struggle. Her father Eugene obsessed with '**control**' and '**power**' equally wants to remain the autocrat in his family. This domestic violence creates a dispute in this family and leads to a crime when Beatrice kills her husband, Eugene. Her inner soul is also affected by domestic violence.

Adichie also defines how Political instability after post-colonization was a reason for conflict in Nigeria in the same way House of Eugene. It was a difficult time in Nigeria's political history, the idea that there was a vacuum in power, and the references to oil shortages.

Lack of enough resources is a major cause of conflicts. Primarily Adichie tries to portray political conflict through the main character of Kambili, her family, and the government.

Karl Marx said in his conflict theory "society is in a state of continuous conflict for the reason that of competition for the limited availability of resources. It holds that social order is maintained by domination and power, rather than consensus and conformity." (Conflict Theory) In this theory point of view who have the power, they use resources, and the poor are struggling for that. This inequality creates conflict, Power is the main dominant form of conflict.

Socially inequality creates a clash between different classes in social conflict theory. According to this theory, rich people were in power and poor people were suffering for resources. This unequal distribution among working or poor people leads to rebellion. We saw in the Biafra war that conflicts can arise because of resources, like the fight over oil. Nigerian people cannot get fresh water, light, or petrol. Kambili describes the painful incident in the market, where the military force was inflicting violence upon the citizens. As Adichie describes in this novel as "Market women were shouting, and hands placed on their heads, in the way that people do to show despair or shock. A woman lay in the dirt.....laughing." (Adichie 24)

Unequal distribution and shortage of resources build a conflict in Adichie's novel like oil, shortages produce a riot, strikes, and violence in the university, and fuel shortages are described by Ifeoma's character. Ifeoma said that "We have not had fuel for three months in Nsukka." This represents the critical condition of that state. Also, said that "I spent the night in the petrol station last week, waiting for fuel." Correspondingly, it along represents the characters' difficulties in life during that situation. The writer narrated the character's experience that in the end, the fuel didn't arrive. Some folks had to leave their cars at the gas station because they didn't have enough fuel to get home. You wouldn't believe how many mosquitoes bit me that night. The bumps on my skin were as big as cashew nuts. (Adichie 39)

Politics and power are always interlinked with **corruption**. Corruption is easily destroying the political system. Like a Police officer openly takes a bribe “We do not talk about the huge checks we have written, for bribes to judges and policemen and prison guards.” (Adichie 140) Strick’s of technicians and medical workers, the lecturer has not paid a salary, roadblocks, high of food price, Power, water supply was shut off frequently, unelected leader and corrupt police officers even whole government system. All these describe the political instability and corruption in the state.

How people offer a bribe to Eugene for not publishing his articles against the government in his newspaper ‘The Standard’ and rebellious works. This is best described in this quote “It was that evening, before dinner, that the government agents came, the men in black who yanked hibiscuses off as they left” also added that Jaja said that some men had come to offer Papa a lot of money in exchange for something, and Papa told them to leave our house. (Adichie 97)

Ifeoma, a university professor in Nsukka confronted problems. Professors were not paid for nearly two months, and because of that, some people migrated to America. The situation was not good so as we saw above, she plans to migrate. The writer talks about a situation where they had to end a strike, even though the lecturers hadn't been paid. They were told that the Federal Government didn't have any money. Aunty Ifeoma laughed a bit, but it wasn't a happy laugh. “Ifukwa, people are leaving the country. Phillipa left two months ago. You remember my friend Phillipa?” (Adichie 39)

Man v/s society this conflict describes Ade Coker’s editors and government. Ade Coker the editor of the Standard in Eugene’s newspaper. He openly speaks out against the corrupt government, and Eugene supports him. Ade Coker was arrested for the newspaper had some publication that was against the Head of State. Ade Coker is free with the help of Eugene. Eugene wanted to run his newspaper underground to make his staff safe. When Ade Coker is murdered by this government with a letter bomb it showcases when someone raised his voice against this corrupted system so, he would be destroyed. It also describes the sovereignty and political instability affected common people’s lives.

In the story, there's a powerful government figure called the "Big Oga," which means Head of State. The book doesn't provide many details about the government, but politics have a big impact on the characters' lives. There are worker strikes that cause power and water shortages, the police demand bribes at random roadblocks, and a journalist named Ade

Coker, based on a real person who's named **Dele Giwa**, is killed with a bomb hidden in a letter. "We see everything through a young adult's point of view, but a political one by showing the tragic personal results of the legacy of colonialism, dictatorship, and corruption." (Colonialism)

Because of that Ade Coker becomes a political target. And he is killed by a letter bomb. Adichie used **real incidents and situations** in her story. **Ada Coker represents Dele Giwa**, He was a Nigerian Journalist, editor, and founder of the magazine called '**Newswatch**.' Who was also killed by a 'Mail bomb explosion' as Adichie describes in her novel. Adichie **revisits history as well as fictionalizes history** with colonial effects. She used the real history of Dele Giwa and create political conflict and violence in this novel.

To stop any kind of violence, it's important to first understand what's the main cause of it and how it works. Kambili lives in fear, which makes it hard for her to find her own identity. Because of that, she feels an Internal conflict of man v/s self, especially her inner state of mind. She was always silent in novels and unable to express herself. She also, describes her inferior self and violence by her father. Violence and very stubborn, unresolvable conflicts are likely to continue being a significant and sad part of human life. (Jeong 17)

Conclusion: -

Conflict can arise from misunderstandings, differences, poor communication, personality clashes, resource control, and religious or land disputes. Eugene is a religious zealot and rules over his family by imposing his authority. He mentally and physically abused his family. He is really a communist person. When we saw Eugene as a negative character. We also feel his moral dilemma. This describes the physiological conflict in his character's life as well as the inner space of mind. He's from Nigeria, but he thinks that white people do things better. So, he wants everything in his life to be like Western and modern. Just like he used a British accent when talking to white people, and avoids the native Igbo language. Adichie revisits history and describes the political and ethnic conflict in Nigeria through this novel's characters. Furthermore, the violence of the state and its rebellion by characters such as Jaja and her mother Beatrice. Additionally, state riot describes internal and external conflict plus inner soul's conflict. Like the internal conflict of Eugene, Jaja, and Kambili's characters. The external conflict of man/Society by Ade Coker's editorials against the government. The external conflict of man vs. man, like Jaja against Papa and Papa against

Papa-Nnukwu. Moreover, Eugene's domestic violence with his family members. And it converted crime, riot, and rebel and crime.

Works Cited

Adichie, Chimamanda Ngozi. *Purple Hibiscus*. London: Harper Perennial, 2003.

"Colonialism and Nigerian Politics." n.d. LitCharts. 11 April 2019.

<https://www.litcharts.com/lit/purple-hibiscus/themes/violence>.

Conflict. n.d. <https://www.gradesaver.com>.

"Conflict Theory." 2018. Investopedia. April 2019. <https://www.investopedia.com>.

Jeong, Ho-Won. *Understanding Conflict and Conflict Analysis*. Singapore, 2008.

Kent, George. *Analyzing Conflict and Violence*. 28 October 2017.

<https://www.researchgate.com/publication/227764073>.

Manieson, Gladys Denkyi-. "Purple Hibiscus: A Literary Analysis." *ResearchGate* (2016): 1-34. 4 December 2021.

https://www.researchgate.com/publication/312316078_Purple_Hibiscus_A_Literary_Analysis.

Peters, Audrey. "Issues of Personal and National Identity in Adichie's *Purple Hibiscus*." 40.1 (2012). <https://doi.org/10.21061/alan.v4O1.a.3>.

आदिवासी समाज की मान्यताएँ, दृष्टिकोण एवं परम्पराएँ

संशोधन कर्ता :

पंचाल विपुलकुमार प्रविणकुमार

panchalvipul78@gmail.com

9157576060

:: सारांश ::

आदिवासी समाज की अनेक विशेषताएँ हैं। उनकी शारीरिक संरचना, निवास, भोजन, वेशभूषा, शिल्प कौशल, संगठन, धर्म, खेल आदि उनकी जीवनशैली पर निर्भर करते हैं। मानव जीवन के विभिन्न संस्कारों जैसे जन्म, विवाह, मृत्यु आदि से संबंधित सामाजिक रीति-रिवाज और धार्मिक गतिविधियों में उपयोग की जाने वाली वस्तुएँ भी भौगोलिक संपत्तियों के अनुकूल हैं। प्रस्तुत शोध अध्ययन "आदिवासी समाज की मान्यताएँ, दृष्टिकोण एवं परम्पराएँ" विषय पर किया गया है। इस शोध अध्ययन का मुख्य उद्देश्य आदिवासी संस्कृति का सिंहावलोकन करना है। प्रस्तुत शोध का मुख्य उद्देश्य आदिवासी समाज की सामाजिक-सांस्कृतिक मान्यताओं, दृष्टिकोण एवं परंपराओं का अध्ययन करना है। वर्तमान शोध अध्ययन के लिए जानकारी द्वितीयक डेटा स्रोतों के माध्यम से एकत्र की गई है।

१. प्रस्तावना :

दुनिया के सभी समाजों को, छोटे से छोटे जनजातीय समूहों को छोड़कर, प्रकृति की रचनात्मक और विनाशकारी शक्तियों के साथ सामंजस्य बनाकर या उनके संघर्ष में जीवित रहना होगा। उनका जीवन आधुनिक औद्योगिक समाजों की तुलना में प्रकृति पर अधिक निर्भर है। उन्होंने जंगल में रहने वाले जंगली जानवरों और पक्षियों के साथ सहिष्णु संबंध बनाए रखा है। वे इष्टदेव का नाम लेकर शिकार करने जाते हैं और इस प्रकार एक प्रकार का संयम बनाए रखते हैं। उनकी सबसे बड़ी विशेषता यह है कि उन्होंने प्रकृति की शक्तियों पर हावी होने का सबसे कम प्रयास किया है। इसलिए आदिवासी क्षेत्रों में पर्यावरण का संतुलन बना हुआ है। वे सांसारिक धन को बर्बाद करके लापरवाही से जीने का पागलपन नहीं देखते हैं। भारत और गुजरात का आदिवासी समाज पाषाण युग, धातु युग, पशुपालन और कृषि आदि चरणों से गुजरकर आज औद्योगिक और परमाणु युग की दहलीज पर खड़ा है। भारतीय संविधान के आरक्षण प्रावधान और विकासात्मक नीतियों ने उनमें शिक्षा और प्रशिक्षण के साथ-साथ सामाजिक चेतना और राजनीतिक रुझान को भी जन्म दिया है। उनकी नई पीढ़ी भारत के अन्य विकासशील एवं विकसित समाजों के प्रवाह में एकता एवं समानता प्राप्त कर रही है।

२. हेतुएँ :

वर्तमान शोध का मुख्य उद्देश्य है, "गुजरात राज्य के आदिवासी जाति समूह की मान्यताओं, दृष्टिकोण और परंपराओं को जानना"।

३. संशोधन पद्धति :

वर्तमान शोध अध्ययन गुजरात राज्य के जनजातीय समूहों की मान्यताओं, दृष्टिकोण और परंपराओं को जानने के लिए किया गया है। इसके लिए द्वितीयक डेटा स्रोतों के माध्यम से सूचना संग्रहण किया गया है। प्राप्त आँकड़ों का वर्णनात्मक शोध विधि से विश्लेषण किया गया है।

४. शोध विवरण :

४.१ गुजरात में जाति आधारित जनजातियों की जनसंख्या :

गुजरात राज्य में आदिवासियों की कुल जनसंख्या 89.17 लाख (14.75%) है। वे राज्य के कुल क्षेत्रफल के 18% भौगोलिक क्षेत्र पर कब्जा करते हैं। 2011 की जनगणना के अनुसार, गुजरात की प्रमुख आदिवासी जातियों में, भील 42.7 लाख (47.89%), हलपति 6.43 लाख (7.21%), धोडिया 6.36 लाख (7.13%), राठवा 6.42 लाख (7.2%), नायकदा 4.6 लाख हैं। (5.16%), गेमीट 3.78 लाख (4.25%), कोंकणा 3.62 लाख (3.62%), चौधरी 3.03 लाख (3.4%), वर्ली 3.28 लाख (3.68%), ढाक 2.81 लाख (3.15%), पटेलिया 1.14 लाख (1.28%) % अन्य 2.89 लाख (3.23%) देखे जा सकते हैं।

४.२ गुजरात के आदिवासियों में साक्षरता दर :

गुजरात के आदिवासियों के बीच शिक्षा की कोई निश्चित व्यवस्था नहीं थी। हालाँकि, आज़ादी से पहले वडोदरा राज्य के अंतर्गत सोनगढ़ में एक 'धोडिया छात्रालय' खोला गया था, जहाँ कुछ आदिवासियों को शिक्षा दी गई थी। इसके अलावा डांग का अहवा में एक राजकुमार छात्रावास है, जो डांग के राजाओं के बच्चों को शिक्षा देने के उद्देश्य से चलाया जाता था। इसके अलावा आदिवासियों की शिक्षा को लेकर कुछ नहीं किया गया। आजादी से पहले गांधीवादी विचारों से प्रेरित होकर ठक्कर बापा ने पंचमहल में आदिवासियों के लिए काम करने के उद्देश्य से 1920-21 में दाहोद में 'भील सेवा मंडल' के माध्यम से और जुगतारामभाई दवे ने सूरत जिले के वेदची में 'रानीपराज सेवा सभा' के माध्यम से समाज सेवा कार्य शुरू किया। बाद में कई शाखाएँ आश्रमशालाओं में विकसित हुईं और आदिवासी बच्चों ने कई स्वायत्त संस्थानों में शिक्षा प्राप्त की। 2011 की जनगणना के अनुसार, गुजरात के आदिवासियों में 62.5% साक्षरता दर देखी गई है। जिसमें पुरुष साक्षरता दर 71.7% और महिला साक्षरता दर 53.2% है।

४.३ वंश समूह एवं विवाह प्रणाली :

गुजरात के आदिवासियों में पितृसत्तात्मक परिवार व्यवस्था पाई जाती है। दक्षिण गुजरात की धोडिया, कोंकणा, वारली, चौधरी, गमीत, भील, नायक, हलपति आदि जनजातियाँ विभिन्न कुलों में विभाजित पाई जाती हैं। जबकि उत्तरी गुजरात के साथ-साथ पंचमहल की भील, पटेलिया, गरसिया, राठवा आदि जनजातियों के उपनाम अलग-अलग हैं। इनमें आमतौर पर गोत्र या गोत्रभ्रलग्न प्रथा देखी जाती है। कुछ स्थानों पर ग्राम्य विवाह की प्रथा भी देखने को मिलती है। दूसरी ओर, डांग की कुनबी, भील, वारली, गमीत, कथोडी आदि जातियाँ, सौराष्ट्र की मेर, काठी, रबारी और कई जातियों में सगाई की गांठ की 'पुनरावृत्ति' पर विशेष जोर दिया जाता है। दक्षिण भारत में मामाफोई के बच्चों के बीच विवाह की प्रथा का स्वागत किया जाता है। गुजरात के आदिवासियों में प्रचलित विवाह के प्रकारों में माता-पिता और दुल्हन की सहमति से विवाह को सर्वोच्च प्राथमिकता दी जाती है। इसके अलावा 'पलायन विवाह', 'अपहरण विवाह', 'हटलग्न' भी देखे जाते हैं। वारली, खंधडिया/घरजामई विवाह प्रकार के बीच 'अखतरा विवाह' धोडिया, चौधरी, हलपति, वारली, गमीत आदि आदिवासी जातियों में पाया जाता है। बहुपत्नी विवाह विशेष रूप से भील, गमीत, वारली, कुकना आदि में आम है। दक्षिण गुजरात के आदिवासियों में, घरजामई, जिसे खंडहाड़ कहा जाता है, की सामाजिक-आर्थिक स्थिति निम्न है।

४.४ आर्थिक प्रणाली :

गुजरात के आदिवासियों का मुख्य व्यवसाय कृषि है। वह पूरक व्यवसायों के रूप में कृषि श्रम, मछली पकड़ना, वन श्रम, शिकार आदि भी करता है। आजादी से पहले, डांग के भील और डांगिया 'दाजिउ' जैसी प्राथमिक कृषि करते थे यानी पेड़ों और पत्तियों को जलाकर बीज छिड़कते थे और फसल उगाते थे।

आजकल आदिवासियों का एक अच्छा अनुपात प्रोफेसर, शिक्षक, सेना, डॉक्टर, वकील, इंजीनियरिंग जैसे विभिन्न व्यवसायों में भी देखा जाता है।

४. पहनावा और साधन संपत्ति :

पहनावे के मामले में, नर्मदा नदी के उत्तर की आदिवासी जनजातियों में, चानियो महिलाओं की मुख्य पोशाक है, जबकि दक्षिणी जनजातियों में चानियो नहीं है, केवल साड़ी ही मुख्य पोशाक है। उत्तर पूर्वी गुजरात के भील, राठवा, पटेलिया, नायकदास आदि में महिलाएं बहुत बड़ी घेर चाणियो पहनती हैं। उत्तरी गुजरात में ऊपरी भाग पर आभूषण पहने जाते हैं। विवाहित महिलाएं एक कपड़ा पहनती हैं। पंचमहल महिला काछो मारी पहनती है, रंगीन परिधान पहनती है, शादी का कपड़ा पहनती है। उत्तरी गुजरात के भील धोती, खामी, फली पहनते हैं। पंचमहल में काली बंडी और लुंगी जैसा मोटा कपड़ा का ऊंचा कोट पहनते हैं। वडोदरा के राठवा पुरुष एक लंगोटी, ऊपर एक खामिस और सिर पर एक हुजूरियो पहनते हैं। महिलाएं घेर रंग का बड़ा चनिया कट पहनती हैं, जो रंगीन खपन और ओढनी से ढका होता है। पुराने उत्तरी गुजरात की भील महिलाएं अपनी बांहों में कलाई से टखने तक बलैया और पैरों में पीतल की पायल पहनती थीं। अब धीरे-धीरे यह लुप्त होता जा रहा है। पंचमहल में महिलाएं कांसे, चांदी या चांदी के कंगन, कलाई से टखने तक चूड़ियां और चूड़ियां और पायल तक पीतल या चांदी के आभूषण पहनती हैं। इसका वजन करीब चार-पांच किलो है। यह हो जाएगा।

दक्षिण गुजरात के आदिवासियों में चौधरी, गमीत, ढोडिया, कुकना पुरुष धोती या चट्टी या लंहगा पहनते हैं, ऊपर खामी, सिर पर फैंटो या टोपी पहनते हैं। महिलाएं कट वाली बड़ी ग्रे या रंगीन साड़ियां पहनती हैं। ओवर वियर कब्ज़ा। ग्रामीण महिलाएं गले में पत्थर के आभूषण पहनती हैं। इस क्षेत्र में उत्तरी गुजरात की महिलाओं की तरह कोई पोशाक या भारी आभूषण नहीं हैं।

उत्तर-पूर्वी गुजरात के भील हमेशा अपने हथियार के रूप में एक तरकश या बंदूक या स्लेज-हथौड़ा अपने साथ रखते हैं, जबकि दक्षिण गुजरात के पुरुषों के पास ऐसा कोई हथियार नहीं होता है। वे उत्तरी गुजरात के पुरुषों की तुलना में स्वभाव से नरम हैं।

उत्तर-पूर्वी गुजरात के आदिवासी मुख्यतः मक्का, ऐड, तुवर, मूंग खाते हैं। दक्षिण गुजरात में चावल, ज्वार, तुवर, बाल, मछली आदि मुख्य भोजन हैं।

४.६ आवास एवं समूह व्यवस्था :

सभी आदिवासी जाति समूहों की अपनी अलग जाति समितियाँ हैं। ये जाति समितियाँ अपने समाज के प्रबंधन, विनियमन, रीति-रिवाजों, प्रथाओं, विवाह, तलाक, पुनर्विवाह, दहेज आदि को समय-समय पर बदलने या संशोधित करने का कार्य करती हैं। साबरकांठा के भीलों, पंचमहल के भीलों और दक्षिण गुजरात के पटेलिया, चौधरी, दुबला, धोडिया, नायकदास, कुकना, कुनबी आदि के जाति संविधान आज मुद्रित रूप में हैं। आजादी से पहले डांग क्षेत्र में 14 भील राजाओं का शासन था। स्वतंत्रता के बाद लोकतांत्रिक राज्य, पंचायत राज्य, दलीय राजनीति, चुनाव आदि के आगमन से उन लोगों में काफी जागरूकता आई है। परंपरागत जाति आयोगों का काम सीमित और कमजोर हो गया है। राज्य में आदिवासी विधायक और मंत्री हैं। 1989 में गुजरात के मुख्यमंत्री भी आदिवासी थे।

विभिन्न आदिवासी जातियों के बीच, उनके सामाजिक-आर्थिक विवादों का निपटारा मुख्य रूप से पारंपरिक पंचों के माध्यम से किया जाता है। ऐसा पंच आम तौर पर पलिया या गांव के स्तर पर, एक क्षेत्रीय क्षेत्र के स्तर पर, जिसमें एक क्षेत्र के कुछ गांव शामिल होते हैं, और पूरे जाति निवास, जिले या उससे भी बड़े स्तर पर काम करते हुए पाया जाता है। दक्षिण गुजरात में धोडिया, चौधरी, गमीत, कोकना आदि

जनजातियों के बीच क्षेत्रीय पंच को 'चौरापंच' के नाम से जाना जाता है, जिसे उत्तरी गुजरात में गरासिया जैसी आदिवासी जनजातियों के बीच 'पेटापंच' या 'पटपंच' के नाम से जाना जाता है। कुछ प्रजातियों में समूहन में क्षेत्रीय भिन्नता होती है। भील, राठवा, गमित, कुकना और वारली में गोत्र प्रणाली है। भीलों में - भील, सांगला, गरासिया, डूंगरी गरासिया, भील गरासिया, रावलभील, तड़वी, पावराभील, वासवभील आदि उपजाति समूह जो क्षेत्रानुसार हैं। चौधरी जाति में छोटे और बलवी चौधरी उपसमूह हैं। गेमीट में मावची, काववी के उप-विभाग हैं। डूबला में वोरा, खारचा, पारसी, राठौड़ जैसे मतभेद हैं। नायकदा के भी चार भेद हैं। प्रत्येक जाति के भीतर उपसमूहों के बीच उल्लेखनीय भिन्नता होती है।

४.७ बोली और भाषा :

आदिवासी जातियों की, मुख्यतः उस जाति के नाम पर विशिष्ट भाषाएँ; जैसे भीलों का भीली, ढोडियाओं का ढोडिया, चौधरियों का चौधरी, गमितों का गमीत, गरासिया का गरासिया आदि।

४.८ संस्कृति :

आदिवासी लोक संगीत, लोक नृत्य, लोक कला और लोककथाओं की समृद्ध विरासत के संरक्षक हैं। यह परंपरा बिना किसी अपवाद के सभी आदिवासी जातियों में संरक्षित है। डांग की आदिवासी जनजातियों की थाली, चौधरीओं का तड़पू, राठवाओं का पावा या उत्तरी गुजरात के गरासियाओं का पारंपरिक वाद्ययंत्र, इसके अलावा ढोल जो एक संदेशवाहक के रूप में भी काम करता है, ने कई विशेषज्ञों का ध्यान आकर्षित किया है। जनजातीय कला के कुछ तत्व कई चीजों में छिपे हुए हैं जैसे उत्तरी गुजरात के गरासियों के गोत्रज या राठवाओं के पिथोरा या दक्षिण गुजरात के वारली के भित्ति चित्र।

४.९ धर्म और अलौकिक विश्वास :

गुजरात के आदिवासी जंगली धार्मिक हैं। परंपरागत रूप से वे पहाड़ों, पेड़ों, गुफाओं, नदियों, झरनों आदि की पूजा करते हैं। उनके मंदिर खुले स्थानों पर हैं। वहां कोई निर्मित मंदिर नहीं हैं। उनका धार्मिक जीवन विभिन्न देवी-देवताओं, भूत-प्रेत, पूर्वज पूजा, भगत-भुव और कुछ धार्मिक मान्यताओं पर आधारित है। मौत का डर उन्हें लगातार सताता रहता है। वे अपने पूर्वजों को गुप्त शक्तियाँ बताते हैं और मानते हैं कि बीमारी, विपत्ति, परेशानी आदि उनकी नाखुशी के कारण हैं, इसलिए वे विभिन्न अवसरों पर उनकी पूजा करके उन्हें खुश रखने की कोशिश करते हैं। मंदिरों में प्रतीक के रूप में मिट्टी के घोड़े, हाथी, ऊँट, बाघ आदि भी रखे जाते हैं। इस प्रकार, आदिवासियों के पारंपरिक देवी-देवताओं में गोत्र या वंश के देवताओं के अलावा वन, वनस्पति, प्रकृति और जीव-जंतुओं के देवताओं का विशेष स्थान है। इस प्रकार पारंपरिक आदिवासी धार्मिक मान्यताओं में 'वाघदेव', 'डूंगरदेव' या 'शूर' जैसी गोत्रदेवियों को विशेष स्थान प्राप्त है। अधिकांश आदिवासियों में पिता की संरक्षक-धर्मकी रखी जाती है।

उनके धार्मिक जगत में भगत-भू का बहुत महत्व है। एक भुवो दुनिया और उसके बाद के बीच की कड़ी है, जीवन के सभी मामलों में एक मार्गदर्शक, एक चिकित्सक और बीमारी में दवा देने वाला, देवताओं, धार्मिक त्योहारों और उनकी पूजा का आयोजक, देवी-देवताओं से पहले लोगों का एक प्रतिनिधि है। और लोगों के सामने देवी-देवताओं का एक प्रतिनिधि। वह मंत्र तंत्र का ज्ञाता है और सांप, बिच्छू, भूत-प्रेत, पशु रोग आदि के निवारण में सहायक है। इसलिए उन्हें अत्यधिक सम्मानित, भरोसेमंद और प्रभावी प्रभावशाली निःस्वार्थ सेवक माना जाता है।

५ समीक्षा :

आदिवासियों में महिलाओं को पुरुषों के समान कई अधिकार प्राप्त हैं। दक्षिण गुजरात के आदिवासियों को भूमि, पशुधन और निजी संपत्ति अर्जित करने, धारण करने, विरासत में देने का अधिकार है। इसे 'धामिनो'

कहा जाता है। प्रस्तुत शोध के आधार पर यह कहा जा सकता है कि आदिवासियों का जीवन विभिन्न मान्यताओं, दृष्टिकोणों और परंपराओं से भरा हुआ है। उनके बारे में लिखित रूप में बहुत कम जानकारी मिलती है। वे अपनी परंपराओं और संस्कृति को मुख्यतः मौखिक रूप में आगे बढ़ा रहे हैं। फिलहाल सरकार द्वारा उठाए गए विभिन्न कदमों से इनका रुतबा बढ़ सकता है।

६ संदर्भ :

- ई. प्रा. देसाई; अनुवादक: दीपक चौधरी; दक्षिण गुजरात में जनजातीय स्वायत्तता का सूत्र (समाजशास्त्रीय अवलोकन); क्षेत्रीय विकास अध्ययन केंद्र, सूरत
- चंद्रकांत जी. ब्रह्मभट्ट; जनजातीय पहचान के आयाम और चुनौतियाँ; आईजेआरएसएमएल; आईएसएसएन: २३२१-५८५३; वॉल्यूम १; अंक २; मई २०१३
- दोशी पारुल; ऐतिहासिक परिप्रेक्ष्य में आदिवासी आंदोलन (गुजरात के संदर्भ में); सौराष्ट्र विश्वविद्यालय; पीएचडी महाशोध निबंध; २०१०
- डॉ। भगवानदास पटेल; सूचना निदेशक, गुजरात राज्य, गांधीनगर; मुद्रण: सरकारी फोटो लिथो प्रेस, अहमदाबाद; २०२०-२१

Websites

- <https://tribal.gujarat.gov.in/culture-and-festival?lang=Gujarati>
- <https://census.of.india.gov/2011>
- <https://gu.wikipedia.org/wiki/%E0%AA%86%E0%AA%A6%E0%AA%BF%E0%AA%B5%E0%AA%BE%E0%AA%B8%E0%AB%80>
- <https://gujaratmitra.in/if-you-know-urban-culture-society-and-art-now-you-know-tribal-culture-society-and-art/>
- <https://www.gvgublog.org/post/%E0%AA%AA-%E0%AA%B0-%E0%AA%B5%E0%AA%95-%E0%AA%B2-%E0%AA%A8-%E0%AA%86%E0%AA%A6-%E0%AA%B5-%E0%AA%B8-%E0%AA%B8-%E0%AA%B8-%E0%AA%95-%E0%AA%A4>

ગ્રીન ફાઇનાન્સ અને ભારત

રાખી મજેઠીયા,
અર્થશાસ્ત્ર વિભાગ,
શ્રી વાણી વિનાયક આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ,
ભયાઉ(કચ્છ)

પરચિય

સમગ્ર વિશ્વની સરકારોને આબોહવા પરિવર્તનને વધુ બગડતી રોકવા માટે બોલાવવામાં આવી રહી છે. જેમાં ૧૯૦ થી પણ વધારે દેશોએ વૈશ્વિક તાપમાનમાં વધારો મર્યાદિત કરવા માટે પ્રતિબંધતા દર્શાવવા માટે પેરિસક્લાઇમેટ એગ્રીમેન્ટ ઉપર હસ્તાક્ષર કર્યા છે. જેમાં ૩૩થી વધારે દેશો અને EU દેશોએ નેટ શૂન્ય ઉત્સર્જન સુધી પહોંચવાના લક્ષ્ય હાથ ધર્યા છે. જેમાં ભારતે ૨૦૭૦ વર્ષ સુધીમાં નેટ શૂન્ય ઉત્સર્જન કરતું રાષ્ટ્ર બનવાનું લક્ષ્ય પણ જાહેર કર્યું છે.

વર્લ્ડ ઇકોનોમિક ફોરમના એક અહેવાલ મુજબ વૈશ્વિક અર્થતંત્રને ચોખ્ખી શૂન્ય ઉત્સર્જનમાં સંક્રમણ કરવા તથા વૈશ્વિક વધતા તાપમાનને ટાળવા માટે ૨૦૫૦ સુધીમાં અંદાજિત USD ૫૦ ટ્રિલિયન ઇન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર ઇન્વેસ્ટમેન્ટની જરૂરિયાત છે. તેમજ ૨૦૧૭ સુધીમાં ભારતને તેના માટે USD ૧૦ ટ્રિલિયનથી પણ વધારે બજેટની જરૂરિયાત છે. જેમાં માત્ર પાવર સેક્ટર માટે USD ૮.૪૯થી પણ વધારે રોકાણની જરૂર છે. જેના કારણે રોકાણ અને ધિરાણની તકો વધી રહી છે તેમાંથી એક ગ્રીન ફાઇનાન્સ છે.

ગ્રીનફાઇનાન્સ

ગ્રીનફાઇનાન્સ એ મૂળભૂત રીતે એક નાણાકીય વ્યવસ્થા છે. જે પર્યાવરણની દૃષ્ટિએ ટકાઉ અને આબોહવા-યોગ્યપ્રોજેક્ટ્સમાં રોકાણ માટે આવક પેદા કરે છે. પર્યાવરણીય રીતે ટકાઉ પ્રોજેક્ટ્સમાં સોલાર, પવન, બાયોગેસ, ગ્રીનબિલ્ડિંગ, રિસાયક્લિંગ, કાર્યક્ષમ નિકાલ અને ઊર્જામાં રૂપાંતર વગેરે જેવા નવીનીકરણીય સ્ત્રોતોમાંથી ઊર્જાના ઉત્પાદનનો સમાવેશ થાય છે.

ગ્રીનફાઇનાન્સ આબોહવા પરિવર્તનના ઘટાડા સાથે પર્યાવરણને અનુકૂળ ટેકનોલોજીની ખેતી માટે પણ નાણાં પૂરાં પાડે છે. આ પ્રકારના પ્રોજેક્ટ્સની નાણાકીય જરૂરિયાતોને પહોંચી વળવા માટે, નવા નાણાકીય સાધનો જેમકે ગ્રીનબોન્ડ; કાર્બન બજારના સાધનો (દા.ત. કાર્બનટેક્સ); અને નવી નાણાકીય સંસ્થાઓ (દા.ત. ગ્રીનબેંકો અને ગ્રીનફંડ્સ) ની સ્થાપના

કરવામાં આવી રહી છે - સાથે મળીને તેઓ ગ્રીન ફાઇનાન્સની રચના કરે છે. તેમની પર્યાવરણીય ટકાઉપણાની જરૂરિયાતોને લીધે, ગ્રીનબોન્ડ્સ નિયમિત બોન્ડની તુલનામાં મૂડીની પ્રમાણમાં ઓછી કિંમત ધરાવે છે અને બોન્ડ્સ વધારવાની પ્રક્રિયા સાથે સંકળાયેલ વિશ્વસનીયતા અને પ્રતિબદ્ધતાઓ જરૂરી છે.

ભારતનું પ્રથમ સાર્વભૌમ ગ્રીન બોન્ડ ફેમવર્ક

ભારતના સૌપ્રથમ ગ્રીન બોન્ડ્સ સૌરઊર્જા પ્રોજેક્ટ્સને ભંડોળ પૂરું પાડવા પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવા માટે તૈયાર છે. સાર્વભૌમ ગ્રીનબોન્ડ્સ જારી કરવાથી અર્થતંત્રની કાર્બન તીવ્રતા ઘટાડવાના હેતુથી જાહેરક્ષેત્રના પ્રોજેક્ટ્સમાં જમાવટ માટે સંભવિત રોકાણકારો પાસેથી જરૂરી નાણાં મેળવવામાં ભારત સરકારને મદદ મળશે. આ માળખું ગ્રીન બોન્ડ્સ ઇશ્યુઅર તરીકે ભારત સરકારની જવાબદારીઓને સુયોજિત કરે છે.

નાણામંત્રાલયે માહિતી આપી છે કે ગ્રીનબોન્ડ્સ માંથી મળેલી આવકનો ઉપયોગ પરમાણુ પ્રોજેક્ટ્સ, ૨૫ મેગાવોટથી વધુના હાઇડ્રોપાવર પ્લાન્ટ્સ અને સંરક્ષિત વિસ્તારોમાંથી ઉદ્ભવતા બાયોમાસ સાથેના કોઈ પણ બાયોમાસ આધારિત વીજઉત્પાદન માટે કરવામાં આવશે નહીં.

મંત્રાલયે સંબંધિત લાઇન મંત્રાલયોના પ્રતિનિધિત્વ સાથે અને મુખ્ય આર્થિકસલાહકારની અધ્યક્ષતા સાથે "ગ્રીન ફાઇનાન્સ વર્કિંગ કમિટી" (GFWC) ની વધુ રચના કરી છે. GFWC વર્ષમાં ઓછામાં ઓછા બે વાર નાણા મંત્રાલયને પ્રોજેક્ટ્સની પસંદગી અને મૂલ્યાંકન અને ફેમ વર્ક સંબંધિત તથા અન્ય સંબંધિત કામમાં ટેકો આપવા માટે મળશે. આ સમિતિની પેનલ વધુ સુનિશ્ચિત કરશે કે બોન્ડ્સમાંથી આવક ઇશ્યુ થયાની તારીખથી ૨૪ મહિનાની અંદર ફાળવવામાં આવે.

ગ્રીનબોન્ડ્સ ફાઇનાન્સ જારી કરતી વખતે આવી શકે તેવા વિવિધ પડકારોને પહોંચી વળવા માટે એક સંચાલક મંડળની જરૂર છે. મુખ્ય પડકારો ઊંચા ઉધાર ખર્ચ, પર્યાવરણીય અનુપાલનનાં ખોટા દાવાઓ, ગ્રીન લોન વ્યાખ્યાઓની બહુમતી અને લાંબા ગાળાના લીલા રોકાણો અને રોકાણકારોના પ્રમાણમાં ટૂંકાગાળા નાહિ તો વચ્ચે પાકતી મુદતની અસંગતતા હોઈ શકે છે. આવી વિસંગતતાઓને રોકવા માટે, સરકારે તમામ માર્ગદર્શિકાઓની આપલે કરવા માટે સારી માહિતી બ્લોક ધરાવતા તમામ રોકાણકારો માટે ગ્રીન ઇન્વેસ્ટમેન્ટ ટર્મિનોલોજીનું માનકીકરણ સુનિશ્ચિત કરવું જોઈએ.

વસ્તીધરાવતો, ઉષ્ણકટિબંધીય વિકાસશીલ દેશ હોવાને કારણે, ભારતને આબોહવા પરિવર્તનના પરિણામોનો સામનો કરવામાં અન્ય દેશો કરતાં મોટા પડકારનો સામનો કરવો પડે છે. ગ્રીનફાઇનાન્સિંગ માટેની દેશની નીતિઓ ભારતની આબોહવા ક્રિયાના પાંચ

અમૃતતત્વો (પંચામૃત)ની તર્જ પર ઘડવામાં આવી છે, જે નવેમ્બર ૨૦૨૧માં ઝ્લાસગો ખાતે COP૨૬ માં PM મોદીએ જાહેર કરી હતી;

- ૨૦૩૦ સુધીમાં ૫૦૦ GW બિન-અશ્મિભૂત ઊર્જા ક્ષમતા સુધી પહોંચો.
- ૨૦૩૦ સુધીમાં રિન્યુએબલ એનર્જીમાંથી તેની ઊર્જાની ૫૦ ટકા જરૂરિયાતો.
- અત્યારથી ૨૦૩૦ સુધીમાં કુલઅંદાજિત કાર્બનઉત્સર્જનમાં એક અબજ ટનનો ઘટાડો.
- ૨૦૦૫ ના સ્તરકરતાં ૨૦૩૦ સુધીમાં અર્થતંત્રની કાર્બનની તીવ્રતામાં ૪૫ ટકાનો ઘટાડો.
- ૨૦૭૦ સુધીમાં ચોખ્ખાશૂન્યઉત્સર્જનનું લક્ષ્ય હાંસલ કરવું.

આ પડકારોને ઝીણવટપૂર્વક પાર પાડવાની વચ્ચે, ભારતનું ગ્રીન અથવા ક્લાઈમેટ ફાઇનાન્સનું આગામી જારી વિવિધ આબોહવા પરિવર્તનના પગલાં સાથે ભારતના વિકાસને સંરેખિત કરવા માટે એક આકર્ષક નાણાકીય સાધન સાબિત થશે.

શા માટે ગ્રીન ફાઇનાન્સિંગ ?

ગ્રીન ફાઇનાન્સ દરેકને આર્થિક અને પર્યાવરણીય લાભો પહોંચાડે છે. તે વ્યક્તિઓ અને સાહસો માટે પર્યાવરણને અનુકૂળ માલસામાન અને સેવાઓની એક્સેસને વિસ્તૃત કરે છે, ઓછા કાર્બન સમાજમાં સંક્રમણને સમાન બનાવે છે, પરિણામે વધુ સામાજિક કરી તે સમાવેશક વૃદ્ધિ થાય છે. આના પરિણામે 'ગ્રેટ ગ્રીન મલ્ટીપ્લાયર' અસર થાય છે. જેમાં અર્થતંત્ર અને પર્યાવરણ બંનેને ફાયદો થાય છે, જે દરેક માટે જીવનની સ્થિતિ બનાવે છે.

ગ્રીન ફાઇનાન્સિંગના પ્રકાર

૧. ગ્રીન મોર્ગેજ

તેઓ ધિરાણકર્તાઓને ઉચ્ચ પર્યાવરણીય ટકાઉપણું રેટિંગ સાથે પ્રોપર્ટીના ઘર ખરીદનારાઓને વધુ સારી શરતો પ્રદાન કરવાની મંજૂરી આપે છે અથવા જો ખરીદનાર મિલકતના પર્યાવરણીય પ્રદર્શનને વધારવા માટે રોકાણ કરવા માટે સંમત થાય છે.

૨. ગ્રીન લોન

આ લોન છે જેનો ઉપયોગ પર્યાવરણીય પહેલ જેમકે ઘરગથ્થુ સોલાર પેનલ્સ, ઇલેક્ટ્રિક ઓટોમોબાઈલ, ઊર્જાકાર્યક્ષમતા પ્રોજેક્ટ્સ અને વધુને ટેકો આપવા માટે થાય છે.

૩. ગ્રીન ક્રેડિટ કાર્ડ્સ

ગ્રીન ક્રેડિટ કાર્ડ જેમકે એસ્પિરેશન્સ ઝીરો કાર્ડ જ્યારે પણ ગ્રાહક ખરીદી કરે છે ત્યારે એક વૃક્ષ વાવે છે. તેઓ ગ્રાહકોને પર્યાવરણ પર કાયમી અસર કરવા માટે તેમના ખર્ચને ગ્રીનફાઇનાન્સ તરફ નિર્દેશિત કરવા સક્ષમ બનાવે છે.

૪. ગ્રીન બેંકો

ગ્રીન બેંકો પરંપરાગત બેંકોની જેમ જ કાર્ય કરે છે, પરંતુ તેઓ નવીનીકરણીય ઊર્જા અને અન્ય પર્યાવરણને અનુકૂળ પહેલોમાં ખાનગીરોકાણને પ્રોત્સાહન આપવા માટે જાહેર ભંડોળનો ઉપયોગ કરે છે. ૨૦૨૦ ના સંશોધન મુજબ, ૨૦૧૧ અને ૨૦૨૦ ની વચ્ચે યુ.એસ.એ. માં ગ્રીન બેંકોની સંખ્યા ૧ થી વધીને ૨૦ થઈ છે, જે રિન્યુએબલ એનર્જીમાં ડોલર ૭ બિલિયનનું રોકાણ કરે છે.

૫. ગ્રીન બોન્ડ્સ

ગ્રીન બોન્ડ્સ ગ્રીન ફંડિંગના વિશાળ જથ્થા માટે જવાબદાર છે. તેમાં બોન્ડ રોકાણોનો સમાવેશ થાય છે, જેમાંથી થતી કમાણીનો ઉપયોગ વિવિધ પ્રકારની ગ્રીન પહેલ જેમકે રિન્યુએબલ એનર્જી, સ્વચ્છ પરિવહન અને સંરક્ષણ વગેરેને ટેકો આપવા માટે થાય છે.

ગ્રીન ફાઇનાન્સના ફાયદા

૧. ટેકનોલોજીના પ્રસાર અને પર્યાવરણને અનુકૂળ ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચરના વિકાસને પ્રોત્સાહિત કરે છે.

૨. વિકાસશીલ દેશોની સરકારો ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચરનું નિર્માણ કરી રહી છે જે લાંબાગાળાના સંસાધન વ્યવસ્થાપનમાં સુધારો કરશે, દેશની સ્પર્ધાત્મકતા વધારશે અને ખાનગી ક્ષેત્રના નાણાંને સ્થાનિક લીલાબજારોમાં વહન કરશે.

૩. તુલનાત્મક લાભ ઉત્પન્ન કરે છે.

૪. આબોહવા પરિવર્તન અને અન્ય પર્યાવરણીય અને આર્થિક મુદ્દાઓથી વધતા પડકારોના પ્રતિભાવમાં, ઓછી કાર્બન ગ્રીન ડેવલપમેન્ટ અનિવાર્યપણે સ્વૈચ્છિકમાંથી ફરજિયાત વ્યૂહરચના તરફ વળી શકે છે. જ્યારે પર્યાવરણીય નિયમો કડક બનશે ત્યારે ગ્રીન ફાઇનાન્સિંગનો વિસ્તાર કરવાથી તમને સ્પર્ધાત્મક લાભ મળશે.

૫. વ્યવસાય મૂલ્ય ઉમેરે છે. વ્યવસાયો ગ્રીન ફાઇનાન્સિંગમાં તેમની ભાગીદારી વધારીને (અને જાહેરાત) કરીને તેમના પોર્ટફોલિયોનું મૂલ્ય વધારી શકે છે. તે તેમની કંપનીને ગ્રીન એ જ આપે છે, જે પર્યાવરણને લગતા વધુ રોકાણકારો અને ગ્રાહકોને આકર્ષિત કરે છે.

૬. આર્થિક સંભાવનાઓ વધારે છે. સરકારો જે ગ્રીન ફાઇનાન્સિંગને પ્રોત્સાહન આપે છે તેઓ તેમના સમાજને સંસાધનોની અછતથી બચાવવામાં મદદ કરે છે. તેઓ પુનઃપ્રાપ્ય ઊર્જા માટે

સ્થાનિક બજારોનું નિર્માણ અને પ્રોત્સાહિત કરીને તેમજ ઉચ્ચ રોજગાર સંભવિતતા ધરાવતા નવા બજારોમાં પ્રવેશ કરીને આ કરે છે.

જી ૨૦ અને સસ્ટેનેબલ ફાઇનાન્સ વર્કિંગ ગ્રુપ મીટીંગ

ભારતની જી ૨૦ પ્રેસિડેન્સી હેઠળ પ્રથમ જી ૨૦ સસ્ટેનેબલ ફાઇનાન્સ વર્કિંગ ગ્રુપ મીટીંગ આસામના ગુવાહાટીમાં યોજાઈ હતી. જેમાં અમુક મહત્વના મુદ્દા ઉપર ખાસ ધ્યાન અપાયું હતું.

- સસ્ટેનેબલ ફાઇનાન્સ વર્કિંગ ગ્રુપ હરિયાણા વધુ સ્થિતિસ્થાપક અને સમાવેશી સમાજ અને અર્થવ્યવસ્થામાં પરિવર્તનને પ્રોત્સાહન આપવા માટે ટકાઉ ધિરાણને એકત્ર કરવાનો ઉદ્દેશ ધરાવે છે.
- પ્રથમ જી ૨૦ સસ્ટેનેબલ ફાઇનાન્સ વર્કિંગ ગ્રુપ મીટીંગના પ્રાથમિક ક્ષેત્રો નીચે મુજબ હતા.
- ૧. ક્લાઈમેટ ફાઇનાન્સ માટે સમયસર અને પર્યાપ્ત સંસાધનોના એકત્રીકરણ માટેની પદ્ધતિઓ.
- ૨. સસ્ટેનેબલ ડેવલોપમેન્ટ ગોલ્સ માટે ફાઇનાન્સને સક્ષમ બનાવવું.
- ૩. ટકાઉ વિકાસ તરફ ધિરાણ માટે ઇકોસિસ્ટમનું ક્ષમતા નિર્માણ.
- ૪. સસ્ટેનેબલ ફાઇનાન્સ વર્કિંગ ગ્રુપ પડકારોનો સામનો કરવા માટે ૨૦૨૩ માં જી ૨૦ સસ્ટેનેબલ ફાઇનાન્સ ટેકનીકલ આસિસ્ટન્ટ એક્શન પ્લાનની સ્થાપના કરશે.
- ૫. સસ્ટેનેબલ ફાઇનાન્સ વર્કિંગ ગ્રુપ ક્ષમતા નિર્માણ સેવાઓને કેવી રીતે વધારી શકાય અને સસ્ટેનેબલ ફાઇનાન્સમાં ક્ષમતા નિર્માણ માટે વૈશ્વિક નેટવર્ક સ્થાપિત કરવા અંગે ધ્યાન આપશે અને ભલામણ કરશે.

સમાપન

આ પડકારોને ઝીણવટપૂર્વક પાર પાડવાની વચ્ચે, ભારતનું ગ્રીન અથવા ક્લાઈમેટ ફાઇનાન્સનું આગામી જારી વિવિધ આબોહવા પરિવર્તનના પગલાં સાથે ભારતના વિકાસને સંરેખિત કરવા માટે એક આકર્ષક નાણાકીય સાધન સાબિત થશે.

સંદર્ભ સાહિત્ય:

<https://www.arup.com>

<https://www.livemint.com>

<https://energy.economicstimes.indiatimes.com>

<https://www.unep.org>

ગુજરાતના વિશ્વ વારસાના સ્થળો

આકાશ એન. પરમાર

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર ઇતિહાસ વિભાગ

સરકારી વિનયન અને વાણિજ્ય કોલેજ, કઠલાલ જિ. ખેડા

ગુજરાત એ અજાયબીઓથી ભરેલું રાજ્ય છે - કુદરતી અને માનવસર્જિત બંને, માટે જ ગુજરાતનો સંસ્કૃતિક વારસો ભવ્ય છે. આમ તો જ્યારે આપણે કોઈપણ દેશ કે પ્રદેશના સંસ્કૃતિક વારસાની વાત કરતાં હોય ત્યારે તેના સામાજિક, આર્થિક, ધાર્મિક, રાજકીય વગેરે જેવા તમામ પાસાઓને આવરી લઈને વાત કરવી પડે પરંતુ આ તમામ પાસાઓ પર ચર્ચા કરવી એ તો એક મોટા ગ્રંથ લખવા સમાન બાબત ગણાય. એટલે અહીં ગુજરાતનાં સંસ્કૃતિક વારસાની વાત વિશ્વ કક્ષાએ નોંધાયેલા સ્થળોના સંદર્ભમાં કરવાનો વિચાર કર્યો. કારણ એ કે જ્યારે વિશ્વ કક્ષાએ આપણાં વારસાની નોંધ લેવાતી હોય ત્યારે આપણને પણ તેની થોડી જાણકારી હોવી જરૂરી છે. આમ તો ગુજરાતનાં અનેક સ્થળો અનેક રીતે મહત્વના છે જ, પરંતુ એવા કેટલાક સ્થળો જેની નોંધ યુનેસ્કોએ લઈ તેને વૈશ્વિક સ્તરે સન્માનીત કરી છે. તેવા આપણાં વારસાનું ગૌરવ લઈએ એટલું ઓછું. રાજ્યમાં યુનેસ્કોની વર્લ્ડ હેરિટેજ સાઇટ્સ અત્યારે ચાર છે. રાણી ની વાવ પાટણ, ચાંપાનેર પુરાતત્વીય સ્થળ, જુનું અમદાવાદ અને ધોળાવીરા.

યુનેસ્કો વર્લ્ડ હેરિટેજ સાઇટ્સ એ સાંસ્કૃતિક, ઐતિહાસિક, વૈજ્ઞાનિક અથવા અન્ય કોઈ પ્રકારનું મહત્વ ધરાવતા સ્થળો છે તેને આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે પણ સુરક્ષિત જાહેર કરવામાં છે. ઉત્તરથી દક્ષિણ અને પૂર્વથી પશ્ચિમ સુધી ફેલાયેલા, હાલના ભારતમાં આવી 35 અનન્ય સાઇટ્સ છે. વૈશ્વિક સ્તરે ઇટાલી આમાં સૌથી આગળ છે, ભારત પણ ટોપ ટેન દેશોમાંનો એક છે. આ સૂચિ યુરોપ તરફ ભારે શીર્ષક ધરાવે છે, પરંતુ મને લાગે છે કે તે પૂર્વગ્રહ રાખવાની જરૂર નથી પરંતુ લાયકાત મેળવવા માટે સાઇટને યોગ્ય રજૂ કરવાની જરૂર છે કારણકે તેની કડક શરતો છે. પરંતુ હવે આ દિશામાં ભારત ઝડપથી આગળ વધી રહ્યું છે. ગુજરાત પણ ગૌરવ લઈ શકે તેવી સાઇટ્સ ની ટૂંકી વાત અહીં રજૂ કરી છે.

●ચાંપાનેર

ચાંપાનેર પંચમહાલ જિલ્લાના હાલોલ તાલુકામાં પાવાગઢની તળેટીમાં આવેલું સ્થળ છે. ઐતિહાસિક પુરાવાઓને આધારે ચાંપાનેર ઘણું પ્રાચીન હોવાનું માલૂમ પડે છે. ચાંપાનેરના આદિમાનવોનો ઇતિહાસ સંભવતઃ લાખેક વર્ષ જૂનો છે. જૈન સાહિત્યમાં ચાંપાનેરના ઉલ્લેખો જોવા મળે છે. એક દંતકથા પ્રમાણે વનરાજ ચાવડાના સાથી ચાંપાએ ચાંપાનેર વસાવ્યું હતું. ઈ.સ. 1300 થી 1485 સુધી અહીં ચૌહાણ રજાઓની સત્તા હતી. 1485માં મહમૂદ બેગડાએ ચાંપાનેર જીતી લઈ અને નવું ચાંપાનેર વસાવ્યું હતું અને નવું નામ મુહમ્મદબાદ પાડ્યું હતું. તે સમયે ગુજરાતની રાજધાની ચાંપાનેર રહી હતી, જે હવે ખંડેર લગભગ ત્યજી દેવાયેલ શહેર છે. હવે આખો વિસ્તાર, ચાંપાનેર-પાવાગઢ પુરાતત્વીય સ્થળ, યુનેસ્કોની વર્લ્ડ હેરિટેજ સાઇટ છે અને જે કોઈને પણ સ્થાપત્ય અને ઇતિહાસનું અન્વેષણ કરવાનું પસંદ છે તેના માટે મુલાકાત લેવી આવશ્યક છે. રસપ્રદ બાબત એ છે કે આ વિવિધ યુગો, રાજાઓ અને ધર્મોની હેરિટેજ ઈમારતોનું મિશ્રણ છે. એક તરફ પહાડીની ટોચ પર ખૂબ જ લોકપ્રિય પાવાગઢ મહાકાળી મંદિર અને ભગવાન લકુલીશના મંદિર આવેલ છે, તો ચંદ્રપ્રભ અને સુપાશ્વનાથના જૈન મંદિરો પણ આવેલા છે. તળેટી પર જામા મસ્જિદ આવેલી છે, જે સૌથી સુંદર અને ભવ્ય છે. તેમાં 11 ઘુંમટ અને 172 સ્તંભો આવેલા છે. આ ઉપરાંત શહરકી મસ્જિદ, વહોરાની મસ્જિદ નગીના મસ્જિદ નોંધપાત્ર છે. આમ હિન્દુ, મુસ્લિમ અને જૈન ધર્મના સ્થાપત્યો અહીં આવેલા છે. આ પુરાતત્વીય સ્થળ ભારતનું એકમાત્ર સંપૂર્ણ અને અપરિવર્તિત ઇસ્લામિક પૂર્વ-મુઘલ શહેર છે. મુખ્યત્વે ગ્રેટ મસ્જિદ (જામી મસ્જિદ), જે ભારતમાં મસ્જિદ આર્કિટેક્ચર માટે એક ઉત્તમ નમૂનો છે, આ રચનાઓ હિન્દુ-મુસ્લિમ સ્થાપત્યના સંપૂર્ણ મિશ્રણનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. આ વિશિષ્ટ શૈલી પ્રાદેશિક સલ્તનતના નોંધપાત્ર સમયગાળામાંથી આવે છે. ચાંપાનેરના ભવ્ય અને કલાત્મક વારસાને ધ્યાનમાં રાખી તેને યુનેસ્કોએ વર્ષ 2004માં વર્લ્ડ હેરિટેજનો દરજ્જો આપ્યો છે. અને આમ તે ગુજરાતની પ્રથમ એવી સાઇટ છે જેને આ સ્થાન પ્રાપ્ત થયું છે.

•રાણીની વાવ

પાટણમાં સહસ્રલિંગ તળાવની બાજુમાં જ આ વાવ આવેલી છે. તેનું બાંધકામ ભીમદેવ પહેલાની પત્ની રાણી ઉદયામતીએ કરાવ્યું હતું. હાલમા આ વાવ જર્જરીત થઈ ગયેલ હોવા છતાં તેના ઉપલબ્ધ અવશેષો પરથી કહી શકાય કે, તે ઉત્તમ સ્થાપત્ય કલાનો નમૂનો છે.

રાની-કી-વાવ તેના તમામ મુખ્ય સ્થાપત્ય ઘટકો સાથે સચવાયેલી છે અને પેવેલિયન માળો ન હોવા છતાં, તેનું મૂળ સ્વરૂપ અને ડિઝાઇન હજી પણ સરળતાથી ઓળખી શકાય છે. આ વાવ સાત મજલાની હોવાનું જણાય છે. જે વાસ્તવમાં પગથિયાવાળો ફૂવો છે. ગુજરાતની સૂકી ભૂમિમાં, પગથિયાંવાળા કુવાઓ લોકોની જીવનરેખા હતા અને પાણીને સર્વોચ્ચ સ્વરૂપ માનવમાં આવતું હતું. તેને ધ્યાનમાં રાખીને, સાત માળના પગથિયાં વાસ્તવમાં ઊંધા મંદિરની જેમ બનાવવામાં આવ્યાં છે, જેમાં ત્રણ જમીન ઉપર અને ચાર નીચે છે. આ રાણીવાવના શિલ્પો ૧૧મી સદીની સ્થાપત્ય કળાના ઉત્તમ નમૂના છે. પુરાતત્વ સર્વેક્ષણ ખાતા તરફથી તેનું ખોદકામ હાથ ધરાતા જમીનમાં દટાયેલા કેટલાક શિલ્પોથી અલંકૃત થરો ને બહાર લાવવામાં આવ્યા છે. આ આખી વાવ પથ્થરની બાંધેલી છે. તે ગુજરાતના સ્થાપત્યકલાના શ્રેષ્ઠ વારસા સમાન છે. તેના દરેક માળની દિવાલો પર વિવિધ શિલ્પો કોતરવામાં આવેલા છે. તેની દિવાલો, સ્તંભો અને છત પર નાજુક અને જટિલ કોતરણી કામ છે. અહીં દેવી-દેવતાઓની અસંખ્ય મૂર્તિઓ છે. તેમાં નૃસિંહ, વરાહ, ચતુર્ભુજ મૂર્તિ, કલ્કી અવતાર વગેરે શિલ્પો નોંધપાત્ર છે. દશાવતાર અને એવા બીજા કેટલાક શિલ્પ આ વાવની ખાસિયત છે. ગુજરાતની આ જાણીતી રાણીની વાવએ યુનેસ્કોની યાદીમાં વર્ષ 2014માં સ્થાન મેળવ્યું છે. જે ગુજરાતીઓ જ નહીં પણ દેશ માટે પણ ગૌરવની વાત છે અને એટલે જ ભારત સરકારે ૧૦૦ રૂપિયાની ચલણી નોટ પર તેનું ચિત્ર અંકિત કરી રાષ્ટ્રીય ગૌરવ પણ બક્ષ્યું છે.

•જૂનું અમદાવાદ

જૂના અમદાવાદ શહેરને યુનેસ્કો દ્વારા વર્લ્ડ હેરિટેજ સિટી તરીકે વર્ષ 2017માં જાહેર કર્યું હતું. ભારતનું તે પ્રથમ શહેર હોવાનું ગૌરવ છે. શહેરમાં મુખ્યત્વે જૂના રહેણાંક નિવાસી કેન્દ્રનો સમાવેશ થાય છે - જેને સામાન્ય રીતે 'પોળ' કહેવામાં આવે છે. દરેક પોળ સામાન્ય રીતે એક ગેટેડ સોસાયટી છે જ્યાં અનેક સમુદાયના લોકો રહે છે. પાછલા દિવસોમાં, એક પોળ દિવસભર ખુલ્લી રહેતી હતી, અને તેના કિલ્લેબંધીવાળા દરવાજા સૂર્યાસ્ત સમયે બંધ થઈ જતા હતા, અને રાત્રિ દરમિયાન તેની સુરક્ષા કરવામાં આવતી હતી. આ પોળોમાં નકશીદાર લાકડાની હવેલીઓની વાસ્તુકલા અદભૂત છે. અમદાવાદ આમ તો અનેક સ્થાપત્યો અને વિશેષતાઓવાળું શહેર છે. તેના એક એક સ્થાપત્ય વિષે અલગથી લેખ થઈ શકે પણ અહીં તેનો ઉલ્લેખ માત્ર કરું છું. બાકી અમદાવાદ તો જાણ્યા કરતાં જોયું ભલું. અમદાવાદમાં આવેલ

ભદ્રનો કિલ્લો, ત્રણ દરવાજા, જુમ્મા મસ્જિદ, રાની સિપ્રીની મસ્જિદ, ઝુલતા મિનાર, સીદી શાહિદની મસ્જિદ (જાળી), હઠીસિંહના દેરાં, સત્યગ્રહ આશ્રમ વગરે જેવા અનેક સ્થાપત્યોને કારણે તે વિશ્વ વારસાના શહેર તરીકે સન્માનીત થયું હશે. પરંતુ શહેરને આ સન્માન બે મુખ્ય કારણોસર આપવામાં આવ્યું હતું:

(૧) ઇસ્લામિક, હિંદુ અને જૈન સમુદાયોનું બિનસાંપ્રદાયિક સહ-અસ્તિત્વ સાથે હવેલીઓના સમૃદ્ધ લાકડાના સ્થાપત્ય જે સો વર્ષથી પણ જૂના છે (૨) અમદાવાદ મહાત્મા ગાંધીના નેતૃત્વમાં આઝાદીની ચળવળનું મહત્વનું કેન્દ્ર રહ્યું અને અહિંસાનું પ્રતિક બન્યું.

•ઘોળાવીરા

કચ્છના ખદિર ભાગમાં આવેલું એક નાનકડું ગામ એટલે ઘોળાવીરા. ઈ.સ. 1970માં જગતપતિ જોશીએ પ્રારંભિક ઉત્ખનન કર્યું હતું. ત્યારબાદ શ્રી બિસ્ત અને એસ.આર. રાવ તથા તેમના સાથીદારોએ આ કાર્ય વેગીલું બનાવ્યું. પરિણામે એક વિશાળ સિંધુ નગર પ્રકાશમાં આવ્યું. પાંચ હજાર વર્ષ જૂની પ્રાચીન નગર સભ્યતાના પ્રમાણરૂપ ઘોળાવીરા એ નિશ્ચિત આધુનિક નગરોને ટક્કર આપે તેવું શહેર હશે. આ નગરની ધ્યાન ખેંચે તેવી બાબતોમાં તેની કિલ્લેબંધી અને સુશોભિત સ્તંભો છે. બે પાંચ ઓરડાવાળા પથ્થરના મકાનો તેમજ ઉત્તમ ગટર યોજના તેને એક આધુનિક નગરની કક્ષાએ મૂકે છે. અહીંથી મુદ્રાઓ, વજનિયા, હથિયારો, મણકા, આભૂષણો પણ મળ્યા છે. આ ઉપરાંત વરસાદી પાણી સંગ્રહ માટેના ટાંકા તથા નહાવા માટેના હોજ જેવી બાબતો આશ્ચર્ય પમાડે છે. કચ્છમાં આવેલ ઘોળાવીરા એ કોઈ સામાન્ય નાગર નહીં પણ એક સુવિકસિત નગર હોવાની પ્રતીતિ તેના અવશેષો કરાવે છે. તે વિશ્વની પાંચ સૌથી મોટી હડપ્પન સાઇટ્સમાંની એક છે અને ભારતમાં કદાચ સૌથી મોટી સાઇટ છે. ભારતમાં અગ્રણી સાઇટ લોથલ પણ ગુજરાતમાં છે, જે અમદાવાદની નજીક છે. આ વિસ્તારમાં 1500 વર્ષોમાં એક પછી એક વસાહતો જોવા મળી છે, અને છેલ્લા કેટલાક દાયકાઓમાં ખોદકામથી અહીંના લોકો અને તેમના જીવન વિશે ઘણું બધું બહાર આવ્યું છે. સૌથી તાજેતરની શોધ અહીં 5000 વર્ષનાં સ્ટેપ-વેલની છે જે આપણા બધા માટે ગર્વની વાત છે. ઘોળાવીરા હડપ્પન સાઇટને યુનેસ્કો દ્વારા વર્ષ 2021માં વર્લ્ડ હેરિટેજ સાઇટ તરીકે પણ માન્યતા આપવામાં આવી છે.

•મોઢેરા અને વડનગર : આશાસ્પદ સ્થળો

તાજેતરમાં ગુજરાતમાં વર્લ્ડ હેરિટેજ સાઇટ્સની શોધખોળ કરવાની યોજના હાથ ધરવામાં આવી હતી તેમાં રાજ્યમાંથી માત્ર બે સાઇટ આ યાદીમાં સ્થાન મેળવી શકી છે. બંને સાઇટ્સ, સમાન રીતે ભવ્ય હોવા છતાં, એક બીજાથી ભિન્ન છે. તેમાં પ્રથમ છે મોઢેરાનું સૂર્યમંદિર અને બીજું છે પ્રાચીન નગરી વડનગર આ બંને સ્થળો પોતાની આગવી વિશેષતાઓને કારણે યુનેસ્કોની ટેંટેટીવ લીસ્ટમાં સ્થાન પામી છે.

•સંદર્ભસૂચી:

૧. આચાર્ય નવિનચંદ્ર અ. – ગુજરાતનો સોલંકીકાલીન ઇતિહાસ, યુનિ.ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ, ૧૯૭૩
૨. જ્ઞાની રણછોડલાલ- ગુજરાતનું શિલ્પ સ્થાપત્ય, ફાર્બસ ગુજરાતી સભા, મુંબઈ, ૧૯૯૩
૩. રવિ હજરનીસ-ગુજરાતની શિલ્પસમૃદ્ધિ-એક વિહંગાવલોકન, પુરતત્વ ખાતુ, ગુજરાત રાજ્ય, અમદાવાદ,
૪. ગૌદાની હરીલાલ- મહાગુજરાતના શિલ્પ અને સ્થાપત્ય, લક્ષ્મી પુસ્તકભંડાર, અમદાવાદ, ૧૯૭૯
૫. ચૌધરી રઘુવીર- તીર્થભૂમિ ગુજરાત, રંગદ્વાર પ્રકાશન, માણસા, ૧૯૯૮
૬. સોમપુરા હરિપ્રસાદ- શિલ્પયાત્રા, એન.એમ. ઠક્કરની કંપની, મુંબઈ, ૨૦૦૨
૭. શેઠ મગનલાલ વખતચંદ, અમદાવાદનો ઇતિહાસ, ગુજરાત વિદ્યાસભા, અમદાવાદ
૮. દેસાઈ મહેબૂબ, ગુજરાતમાં પ્રવાસન, ગુર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, ૨૦૦૬
૯. પરિખ રસીકલાલ અને શાસ્ત્રી હરિપ્રસાદ, ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ ભાગ ૪ અને ૫, ભો. જે. વિદ્યાભવન, અમદાવાદ

હસુ યાજ્ઞિકની સામાજિક નવલકથાઓ -એક અભ્યાસ

હેતલ સી. પ્રજાપતિ

નવલકથાકાર હસુ યાજ્ઞિકે સર્જનનો આરંભ ટૂંકી વાર્તાથી કર્યો છે. પરંતુ સંખ્યાની દૃષ્ટિએ નવલકથાક્ષેત્રે તેમનું સર્જન વિશેષ વિસ્તાર પામ્યું છે. ઇ.સ. ૧૯૬૯ માં તેમની પ્રથમ નવલકથા 'દગ્ધા' એ સાહિત્ય જગતમાં સૌનું ધ્યાન દોર્યું. એ પછી તો 'રાત અધૂરી વાત મધુરી', 'ધરા ઊંચી', 'હાઇવે પર એક રાત', 'મુઠ્ઠુ હટારી', 'બીજી સવારનો સૂરજ', 'ફેરોન', 'સોળ પછી', 'પહેરી પતંગિયાની પાંખ' વગેરે વીસેક નવલકથાઓએ તેમને નવલકથાકાર તરીકેની સિધ્ધિ અપાવી હસુભાઈ યાજ્ઞિકની મોટાભાગની નવલકથાઓ ધારાવાહિક નવલકથા તરીકે ગુજરાતના વિવિધ દૈનિકોમાં પ્રસિધ્ધ થઈ છે.

હસુભાઈ યાજ્ઞિક સ્વયં જણાવે છે કે, સ્ત્રીઓના દામ્પત્ય જીવનની નિષ્ફળતાઓ અને કઠણાએ તેમને વિચારતા કર્યાં. એમાંથી જ 'દગ્ધા', 'ખજૂરો', 'ખારોપાટ', અને 'અરધી ઇમારત' જેવી નવલકથાઓ લખાઈ. આ બધી કથાઓનાં મૂળ 'દગ્ધા' માં છે. જે સ્ત્રીઓનું વ્યક્તિત્વ પૂર્ણ ઘડાયેલું હોય તે સ્ત્રીનું દામ્પત્યજીવન પણ 'બળેલું' - 'દગ્ધ' હોય છે. કારણ કે, પુરુષ ઘડાયેલી સ્ત્રીને સ્વીકારી શકતો નથી. તે સ્ત્રીને -પત્નીને પોતાના ઢાંચામાં, પોતાની રીતે જીવન જીવે તેમ ઇચ્છે છે. આથી પૂર્ણ સ્ત્રીનું જીવન અપૂર્ણ-અધૂરું રહે છે. હસુ યાજ્ઞિક પોતે પુરુષ વર્ગમાંથી જ આવતા હોવા છતાંય, આ પ્રકારે વિચારી શકે છે તે જ એક સરાહનીય બાબત છે.

એથી વિશેષ નોંધવું ઘટે કે, હસુ યાજ્ઞિક નાની વયથી જ વિવિધ ઉપનિષદો, અન્ય વેદાંત સાહિત્યના પુસ્તકો સમજતા થઈ ગયેલા. તેઓ માતાપિતાથી સંતાઈને ટમટમિયું કરીને બધું વાંચતાં.

હસુ યાજ્ઞિક વાર્તાકારમાંથી નવલકથાકાર બન્યા તેમાં એક વિશેષ ઘટનાનું યોગદાન છે. ભાવનગર બોરતળાવ પાસે સાંજે એક યુવાન દંપતીને વાદવિવાદ કરતા જોયા અને તેમાંથી જ 'દગ્ધા' પ્રથમ નવલકથા સર્જાઈ. હસુ યાજ્ઞિક જણાવે છે કે,

“ આ જોતાં મને લાગ્યું કે, પતિ માત્ર પૂર્વનો હોય કે પશ્ચિમનો, સુશિક્ષિત હોય કે અર્ધ-શિક્ષિત, પતિ તરીકે પત્નીની અર્ધઘડાયેલી મૂર્તિ જ ઇચ્છે ને એના પર પોતે પોતાના ટાંકણાં મારી એ મૂર્તિને પોતાની રીતે જ નવેસરથી ઘડવા માગે છે. પરંતુ ઘડાયેલી જ હોય પોતાની રીતે ને જાતે, એ પત્ની ક્યારેય આવા ધરાર ઘડતર માટેના ટાંકણાં ખમતી નથી. એથી જ મૂર્તિ ખંડિત થાય છે. આ વિચારમાંથી જ મારી પ્રથમ નવલકથા 'દગ્ધા' લખાઈ”

નવલકથા એ મનોરંજનનું સાધન છે એ માન્યતા નવી નથી. નવલકથાના મૂળમાં તો નાયક નાયિકાના જીવનમાં શું થયું એ જાણવાની કુતૂહલવૃત્તિ રહેલી છે. આપણને આપણી વાતો કરતાં પણ બીજાની વાતો જાણવામાં વધુ રસ પડતો હોય છે. તેથી જ નવલકથાકાર વાર્તાના તત્વ વિશે ઉદાસીન હોતો નથી, જાગૃત હોય છે. હસુ યાજ્ઞિકની નવલકથામાં સામાજિક નવલકથાઓ વિશેષ જોવા મળે છે. તેમની નવલકથાઓની વિશેષતા એ છે કે, તેઓ કૃતિ લખતી વખતે જ પંચાંગ, વર્લ્ડ એટલાસ અને જે વિષય પર કથાની માંડણી કરી હોય એ વિષયના વિવિધ સંદર્ભ ગ્રંથો અને એનસાયક્લોપીડિયા હાથવગાં રાખે છે. આથી કૃતિમાં કોઈક નવા વિષય પરત્વે ભૂલ થવાની શક્યતાઓ નહીંવત્ બની જાય છે. હસુ યાજ્ઞિક જણાવે છે કે,

“ચોકકસ માહિતી, સામગ્રી, હોય તો જ લખું છું. જમીન વગર પગ મૂકતો નથી. પગ રાખવા વગર ચાલવાનું, મને ફાવતું નથી, ગમતું પણ નથી.”

ઇ.સ. ૧૯૬૯ માં પ્રગટ થયેલી 'દગ્ધા' એક સામાજિક નવલકથા છે. 'ધરા ઊંચી' એ આધ્યાત્મિક ઉત્થાનની કથા છે. 'મુટ્ટુ હટારી', ' ફેરોન' પાત્ર પ્રધાન રહસ્યમય કથા તથા 'પહેરી પતંગિયાની પાંખ' એ બે બહેનોની કથા રજૂ કરે છે. ઇ.સ. ૧૯૬૯ થી ૨૦૦૦ સુધીના ત્રણ દાયકામાં તેમની ૨૦ નવલકથાઓ પ્રગટ થઈ. તેમાંથી 'દગ્ધા', (૧૯૬૯), 'રાત અધૂરી વાત મધુરી' (૧૯૭૦), અને 'ખારોપાટ' (૧૯૮૮), બાદ કરતાં શેષ ૧૭

નવલકથાઓ, 'સંદેશ', 'ગુજરાત સમાચાર', 'જનસત્તા', 'જન્મભૂમિ-પ્રવાસી', 'ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા' (ગુજરાતી) અને 'ફૂલછાબ' જેવા વર્તમાન પત્રોમાં ધારાવાહીરૂપે પ્રગટ થઇ છે.

લેખકની આરંભની ૪૨૦ પૃષ્ઠની સુદીર્ઘ નવલકથામાં પદ્મજા, વસુ અને વિશ્વા એમ ત્રણ નાયિકાની કથા છે. જે સ્ત્રીનું વ્યક્તિત્વ દગ્ધ એટલે પરિપૂર્ણ હોય એ સ્ત્રીનું દામ્પત્ય પણ દગ્ધ એટલે કજળોલું હોય છે : આવા થીમ પર આ નવલકથા લખાઇ છે. આ જ વિચાર પર પદ્મજાનું પાત્ર લઇને નવલકથાકારે સપ્ટેમ્બર, ૧૯૮૮ માં નવેસરથી લખીને 'ખારોપાટ' નામે ૧૮૦ પૃષ્ઠમાં લઘુનવલ લખી.

'રાત અધૂરી વાત મધૂરી' જૂન ૧૯૭૦ માં પ્રગટ થયેલી બીજી નવલકથા છે. જેમાં નાયિકા રેણુને અંતમાં જાણ થાય છે કે, પોતે જેને યાહે છે તે તો પોતાના જ પિતાનું અવૈદ્ય સંતાન છે. આ કથા અને તેના પાત્રો દ્વારા ઇ.સ. ૧૯૮૮ માં તેમણે 'ખજૂરો' નામની લઘુનવલ લખી. પોતાની જ પૂર્વરચનાનું પુનઃસર્જન કરવાનું વલણ અહીં જોવા મળે છે.

'હાઇવે પર એક રાત' થી હસુ યાજ્ઞિક સામાજિક રહસ્યકથા-Socio Suspence - લેખક તરીકે વિશેષ લોકપ્રિય બન્યા. 'સંદેશ' માં રાજકોટ-વડોદરા-સૂરત માં જયારે સ્થાનિક આવૃત્તિનો આરંભ થયો ત્યારે આ નવલકથા દૈનિક આવૃત્તિમાં સતત ૧૮ હપ્તામાં પ્રગટ થઇ. આના અનુસંધાને જેમાં આફ્રિકાનું પાર્શ્વભૂ છે તેવી 'મુટ્ટુ હટારી' વૈજ્ઞાનિકોની શોધખોળ નવા જ પ્રકારની ગુન્હાખોરીને અવકાશ આપે છે. ડૉ. રઘુવીર ચૌધરીએ માત્ર સાડા ત્રણ દિવસની 'દરિયાઇ' સપાટી પર આકાર લેતી કથા તરીકે ઓળખાવી તે 'નીરા કૌસાની', શ્રી ચં.ચી.મહેતાએ જેને આદિથી અંત સુધી જકડી રાખતી જેલકથા તરીકે ઓળખાવી તે. 'ધૂંધળી ક્ષિતિજને પાર' (૧૯૯૧), 'ગુજરાત સમાચાર' માં ધારાવાહીરૂપે લોકપ્રિય બનેલી વૈજ્ઞાનિક સંશોધન પરની સાહસકથા 'અંગાર સ્વપ્ન' (૧૯૯૩), 'ચક્રધર' (૧૯૯૪), 'અગ્નિકુંડ' (૧૯૯૬), અને બિલ્ડરોએ સર્જેલી ગુનાઇતવૃત્તિને આલેખતી 'યુગસન્ધિ' (૧૯૯૯) જેવી ધારાવાહીઓ પ્રગટ થઇ અને લોકપ્રિય બની. ખૂન-ખરાબા કે બીજી કોઇ એવી સ્થૂલ ઉત્તેજનાને બદલે વિજ્ઞાન કે એવી કોઇ વાસ્તવિક ને સાહજિક તેમજ વિચાર અને જ્ઞાનપ્રેરક બને તેવી ભૂમિકા પરનું આલેખન હસુ યાજ્ઞિકની રહસ્ય કથા -ઓનું નોંધપાત્ર લક્ષણ બને છે.

વર્તમાનપત્રો અને સામયિકોમાં ધારાવાહી રૂપમાં પ્રગટ થયેલી હસુ યાજ્ઞિકની નવલકથાઓમાં બીજો પ્રકાર અને પ્રવાહ તે સામાજિક મનોવૈજ્ઞાનિક વિષયવસ્તુ ધરાવતી કથાઓનો.

‘ખજૂરો’ (૧૯૮૮) માટે સ્વ.શ્રી હરીન્દ્ર દવે લખે છે તેમ વરસો પહેલાં લખેલી કૃતિના નિરામય અંતસ્તત્વને કયાશભરી અભિવ્યક્તિમાંથી ઉગારી લેવા હસુભાઈએ સમગ્ર કૃતિને નવો આકાર આપ્યો છે. પરંપરાના પ્રવાહમાં રહીને એમણે પરંપરાગત થવાનું ટાળ્યું છે, એમાં હસુ યાજ્ઞિકની વિશેષતા છે. ‘સોળ પછી’ (૧૯૮૫) ને ડૉ. રમણલાલ જોશી ‘માનવીય સંબંધોની કથા’ કહે છે અને જણાવે છે, “ડૉ. હસુ યાજ્ઞિક મધ્યકાલીન સાહિત્યના વિદ્વાન અધ્યાપક છે જ, પરંતુ એક સંવેદનશીલ સર્જક તરીકે પણ તે સાહિત્યરસિક વર્ગમાં પ્રસિધ્ધ છે.” નવલકથામાં કૌટુંબિક સંબંધોની અર્થસૂચકતા શોધવાનો તેમણે પ્રયત્ન કર્યો છે. એડોલિસન્ટ-ઉંમરના મનોવૈજ્ઞાનિક પ્રશ્નોને તેમણે પૂરતી પ્રતિકારકતાથી નિરૂપ્યા છે, આ કથાના સર્જક બહુશ્રુત છે તે તેમાં આવતા જ્યોતિષ, મંત્રવિદ્યા વગેરેના ઉલ્લેખો પરથી જણાઈ આવે છે. તેમ છતાં એ બધી વસ્તુઓને તિરોહિત કરવામાં એમને મળેલી સફળતા એમની સર્જક તરીકેની સહૃદયતાની સૂચક છે. સ્વાભાવિક કથનશક્તિ, પાત્રચિત્રણની ફાવટ, કુતૂહલ પ્રેરવાની અને ટકાવી રાખવાની આવડત, મનુષ્ય સ્વભાવની ઊંડી પિછાણ અને પ્રાસાદિક ગદ્યશૈલીને કારણે ‘સોળ પછી’ માં વાચકોને રસ પડે છે.

‘અરધી ઇમારત’ (૧૯૯૧) ને ડૉ. રઘુવીર ચૌધરી પ્રસ્તાવનામાં મુગ્ધાવસ્થામાંથી યુવાવસ્થામાં સંક્રાન્ત થતી અનાથ કન્યાઓની કથા તરીકે ઓળખાવે છે. પૂર્વરાગના અવશેષ જો ચિત્તમાં શેષ રહી ગયાં હોય તો નવા તાઝા સંબંધમાં તે કેવા બાધક બને છે તે અહીં દર્શાવ્યું છે. સ્વ.શ્રી દુર્ગેશ શુક્લ લખે છે,

“કથાવસ્તુનું નાવીન્ય, એના નિરૂપણમાં મનોવૈજ્ઞાનિકનો દૃષ્ટિકોણ, વાસ્તવિક જીવાતા જીવનનો અનુભવ, વૃત્તિજન્ય મનુષ્ય વ્યવહાર પ્રત્યે સહાનુભૂતિ, શિષ્ટ ભાષા અને પ્રસંગોનું યોગ્ય સંકલન શ્રી હસુ યાજ્ઞિકને સારા નવલકથાકારોની હરોળમાં મૂકી શકે તેમ છે. અજ્ઞાત મનમાં પડેલી ગ્રન્થિઓ પ્રત્યે જાગૃત કરતી એનાથી મુક્ત થવાનો માર્ગ સૂચવતી આ નવલકથા છે.”

સૌરાષ્ટ્રની શિક્ષણ વ્યવસ્થા (ઈ.સ.૧૮૫૭ થી ઈ.સ.૧૯૪૭)

ડૉ.રમેશ કાલિયા
ઈતિહાસ વિભાગ,
સરકારી વિનયન અને વાણિજ્ય કોલેજ, જમ-ખંભાળિયા

ભારતની શિક્ષણ પ્રણાલી ખુબ જ પ્રાચીન અને પ્રસંશનીય ગણાય છે. તેમાં ખાસ કરીને સૌરાષ્ટ્રની 'વલ્લભી વિશ્વ વિદ્યાલય' નું શિક્ષણ માત્ર સૌરાષ્ટ્ર કે ભારત પુરતું માર્યાદિત નહોતું. પરંતુ તેનું શિક્ષણ જગવિખ્યાત હતું. જ્યાં સમગ્ર ભારત અને દેશ-વિદેશમાંથી અભ્યાસ અર્થે આવતા હતા.

અર્વાચીન યુગની શરૂઆતના સમયમાં શિક્ષણ મેળવવાની પરંપરા ખુબ જ ઓછી હતી. તે સમયે 'ધૂળિયા નિશાળો' તરીકે ઓળખાતી શાળાઓમાં શિક્ષણ આપવાની પરંપરા હતી. તે સમયે મંદિરોમાં ચાલતી શાળા 'પાઠશાળા' તરીકે અને મસ્જિદોમાં ચાલતી શાળા 'મદ્રેસા' તરીકે શિક્ષણ આપતી હતી. જમનગરમાં અનેક સંસ્કૃત પાઠશાળાઓ ચાલતી હોવાથી, જમનગર 'સૌરાષ્ટ્રના કાશી' તરીકે ઓળખાતું હતું. આ ઉપરાંત સૌરાષ્ટ્રમાં પોરબંદર, જુનાગઢ, માંગરોળ, ભાવનગર, મોરબી તથા અન્ય દેશી રજવાડાઓમાં 'સંસ્કૃત પાઠશાળા'ઓ ચાલતી હતી.

તત્કાલીન સમયમાં ગામઠી શાળાઓમાં સને સંસ્કૃત પાઠશાળાઓમાં સામાન્ય રીતે આંક, કક્કો, સામાન્ય હિસાબ, સામાન્ય લેખન-વાંચન જેવું પાયાનું શિક્ષણ આપવામાં આવતું હતું.

પરંતુ ભારત તથા સૌરાષ્ટ્રમાં બ્રિટીશ સત્તાની સ્થાપના થતાની સાથે જ શિક્ષણ ક્ષેત્રે મોટા પરિવર્તનો થવા લાગ્યા હતા. તેમાં અંગ્રેજી, સંસ્કૃત, હિન્દી, ગુજરાતી વગેરે ભાષાઓમાં અંક ગણિત, બીજ ગણિત, ભૂગોળ, ઈતિહાસ, વિજ્ઞાન તથા સંગીત જેવા વિષયોમાં શિક્ષણ આપવાની શરૂઆત થઈ.

બ્રિટીશ યુગમાં આધુનિક શિક્ષણ પ્રણાલિકાને પ્રોત્સાહન આપવા માટે 'બોમ્બે નેટીવ એજ્યુકેશન સોસાયટી' અને 'બોર્ડ ઓફ એજ્યુકેશન' નવી પદ્ધતિની પ્રાથમિક શાળાઓ શરૂ કરી હતી. તેમાં ખાસ કરીએ ખ્રિસ્તી મિશનરીઓએ ગરીબ પરિવારના બાળકોને શિક્ષણ આપવા માટેની વ્યવસ્થા કરી હતી. પરિણામે ઈ.સ.૧૮૧૭માં સુરત ખાતે સૌપ્રથમ શાળાની શરૂઆત થઈ, ત્યાર બાદ સૌરાષ્ટ્રમાં રાજકોટ, પોરબંદર તથા ઘોઘા (જી.ભાવનગર) જેવા સ્થળોએ પણ ખ્રિસ્તી મીશનરીઓ દ્વારા શિક્ષણ સંસ્થાઓ ખોલવામાં આવી હતી.

આમ, સૌરાષ્ટ્રના અલગ-અલગ દેશી-રજવાડાઓના પ્રજા વાત્સલ્ય રાજવીઓએ પોત-પોતાના રાજ્યમાં પ્રાથમિક શિક્ષણ, માધ્યમીક, ઉચ્ચ શિક્ષણ, કન્યા કેળવણી, હરિજન શાળાઓ, નાથીતાલીમ અને શારીરિક તથા વ્યાયામ શિક્ષણ જેવી અનેક શિક્ષણ પ્રવૃત્તિને પ્રોત્સાહન આપ્યું હતું.

(૧) પ્રાથમિક શિક્ષણ

સૌરાષ્ટ્રમાં આધુનિક શિક્ષણ પ્રણાલિકાની શરૂઆત ઈ.સ.૧૮૩૭માં રાજકોટમાં સ્થપાયેલ પ્રથમ ગુજરાતી પ્રાથમિક શાળાથી થઈ છે. સૌરાષ્ટ્રના પોલીટીકલ એજન્ટ કર્નલ મોલેટે રાજકોટમાં અંગ્રેજી અને ગુજરાતી

ગુજરાતી શાળા સ્થાપી, સૌરાષ્ટ્રમાં આધુનિક શિક્ષણનો પાયો નાંખ્યો હતો. સમય જતા સૌરાષ્ટ્રના અલગ- અલગ અલગ રાજ્યના રાજ્યોએ શિક્ષણને પ્રોત્સાહન આપવા માટે ફંડ એકત્રિત કર્યું હતું.

ઉપરાંત સૌરાષ્ટ્રમાં જુનાગઢ, રાજકોટ, ધાંગધ્રા, જામનગર અમરેલી (ગાયકવાડ નીચેનું) તથા અન્ય દેશી રજવાડાઓએ પ્રાથમિક શિક્ષણને પ્રોત્સાહન આપવા માટે રાજ્યની કુલ આવકમાંથી પોત-પોતાના રાજ્યની પ્રજામાં શિક્ષણનું પ્રમાણ વધે તે માટે અનામત ભંડોળ એકત્રિત કરવા લાગ્યા હતા. જેથી કરીને શિક્ષણને પ્રોત્સાહન આપી શકાય. તેમાં સૌથી વધારે પ્રાથમિક શિક્ષણને પ્રોત્સાહન આપવા માટે ભાવનગર રાજ્યએ શિક્ષણ પાછળ ખર્ચ કર્યો હતો.

ઈ.સ. ૧૮૮૬માં મોરબી રાજ્યમાં આધુનિક કેળવણીની શરૂઆત થઈ હતી. સૌરાષ્ટ્રમાં સૌપ્રથમ મોરબી રાજ્યએ મફત શિક્ષણ અને અલગ કેળવણી ખાતાની શરૂઆત કરી હતી. મોરબી રાજ્યમાં કોઈ પણ શિક્ષક અગાઉ જાણીતું વગર કે વગર રજાએ ગેરહાજર રહે તો તેને નોકરીમાંથી અસ્તી કરવામાં આવતા હતા. આવા કડક નિયમોનું ચુસ્ત રીતે પાલન કરવામાં આપણે આવતું હતું.

જ્યારે ઈ.સ. ૧૮૮૩માં મહારાજા સયાજીરાવે અમરેલી જિલ્લાના ૧૦ ગામોમાં ફરજિયાત પ્રાથમિક શિક્ષણ દાખલ કરવાનો પ્રયાસ કર્યો હતો.

ઈ.સ. ૧૮૮૧માં ગોંડલ રાજ્યમાં ૫ % સાક્ષરતાનું પ્રમાણ હતું. ઈ.સ. ૧૮૨૮માં ગોંડલ રાજ્યને કેળવણી ખાતાની સ્થાપના કરી, નિયમ ઘડવામાં આવ્યો કે, 'જે કોઈ ૭ વર્ષના બાળકને શાળાએ મોકલાશે નહિ. તેઓને દંડ કરવામાં આવશે. પરિણામે ઈ.સ. ૧૮૩૧માં ગોંડલમાં ૩૧ % સાક્ષરતાનું પ્રમાણ થયું હતું. જ્યારે રાજકોટના રાજા લાખાજીરાજે ગોંડલ તથા મોરબી રાજ્યો પાસેથી પ્રેરણા લઈ ફરજિયાત કેળવણી યોજના અમલમાં મૂકી હતી.

ભાવનગર રાજ્યના રાજા તખ્તસિંહજીએ ખેડૂતોના બાળકોને શિક્ષણ મળી રહે તે માટે રાજ્યે ઠરાવ કર્યો હતો કે, 'જો કોઈ ખેડૂત ત્રણ વર્ષ સુધી પોતાના બાળકને ભણાવશે તો તેની ફી રાજ્ય તરફથી આપવામાં આવશે'

જ્યારે ભાવનગર રાજ્યના મહારાજા કૃષ્ણકુમારસિંહજીએ પોતાના શાસનકાળ દરમિયાન ભાવનગર રાજ્યમાં મફત અને ફરજિયાત પ્રાથમિક શિક્ષણ અમલમાં કરાવ્યું હતું.

આઝાદીની લડત સમયે ભાવનગરમાં રાષ્ટ્રીય શાળા શરૂ કરવામાં આવી હતી. તેમાં ભાવનગરના રહેવાશી અને રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિના રંગે રંગાયેલ કાનજીભાઈ આણંદજીભાઈ બારૈયા અને તેમના ધર્મ પત્ની સોનાબેન બારૈયાએ પોતાના ઘરમાં રાષ્ટ્રીય શાળા શરૂ કરી. વડવા વિસ્તારના છોકરાઓને રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિ અંગે જાગૃત કર્યા હતા. જ્યારે રાજકોટ રાજ્યના રાજવી લાખાજીરાજે ઈ.સ. ૧૮૨૧માં રાજકોટ ખાતે રાષ્ટ્રીય શાળા શરૂ કરાવી હતી. તે શાળાનું ઉદ્દઘાટન મહાત્મા ગાંધીજીના હસ્તે કરવામાં આવ્યું હતું.

જામનગર રાજ્યના રાજા રણજીતસિંહજીએ પોતાના રાજ્યની પ્રજાને પાયાનું શિક્ષણ મળી રહે તે માટે ઈ.સ. ૧૮૧૧માં પ્રાથમિક શિક્ષણ મફત આપવાની જાહેરાત કરી હતી.

વાંકાનેર રાજ્યના રાજા અમરસિંહજીએ રાજ્યમાં ઈ.સ. ૧૮૧૦માં પ્રાથમિક શિક્ષણ મફત અને ફરજિયાત કરી. નવી શાળાઓ બંધાવી અને કન્યા કેળવણીને પ્રોત્સાહન આપ્યું હતું.

ધાંગધ્રા રાજ્યના રાજા મેઘરાજજીએ પોતાના રાજ્યમાં શિક્ષણને પ્રોત્સાહન આપવા માટે પ્રાથમિક શિક્ષણ મફત આપવાની સગવડ કરી હતી. ત્યાર બાદ આ રાજ્યના રાજા મયુરવંજીસિંહજીએ ઈ.સ. ૧૮૪૬થી પોતાના રાજ્યમાં પ્રાથમિક શિક્ષણ ફરજિયાત કરી. રાજ્યની તમામ પ્રજાઓને શિક્ષિત બનાવવાના પ્રયાસો કર્યા હતા.

સૌરાષ્ટ્રના ઝાલા વંશનું લીંબડી રાજ્યમાં પ્રાથમિકથી મેટ્રીક સુધીનું શિક્ષણ રાજ્યના ખર્ચે આપવામાં આવતું હતું. સમય જતા લીંબડી રાજ્યના રાજ દોલતસિંહજીના શાસનકાળ દરમિયાન પ્રાથમિક શિક્ષણ ફરજિયાત કરવામાં આવ્યું હતું.

જ્યારે પોરબંદર રાજ્યએ મફત શિક્ષણને પ્રોત્સાહન આપ્યું હતું, ત્યારે પોરબંદર રાજ્યના રાજ ભાવસિંહજીએ તમામ જ્ઞાતિઓના વિદ્યાર્થીઓની ફી માફ કરાવી હતી. ઉપરાંત પોરબંદર રાજ્યના રાજ નટવરસિંહજીએ પોતાના શાસનકાળ દરમિયાન મફત પ્રાથમિક શિક્ષણ આપવામાં આવતું હતું.

જ્યારે જસદણના કાઠી રાજવી આલા ખાચર પહેલાના સમયમાં પ્રથમ શાળા ખોલવામાં આવી હતી, ત્યાર બાદ તેમના વારસદારમાં સત્તા સંભાળનાર આલા ખાચર બીજાએ જસદણ રાજ્યના વિસ્તારમાં શિક્ષણ ક્ષેત્રે પ્રોત્સાહન આપવા જસદણ વિસ્તારમાં અનેક પ્રાથમિક શાળાઓ ખોલી ધર્મેન્દ્રસિંહ કોલેજની હોસ્ટેલના બાંધકામ માટે રૂ.૫૦૦૦/- ની મદદ કરી હતી.

કાઠી રાજવીઓનું રાજ્ય થાણા દેવળિ રાજ્યના રાજવી અમારા વાળાએ પોતાના રાજ્યમાં શિક્ષણની સગવડ ઉભી કરવા માટે રાજ્યમાં મફત શિક્ષણ આપવાની શરૂઆત કરી હતી.

ભાવનગર રાજ્યમાં ગીજુભાઈ બધેકાના પ્રયાસોથી.સ.૧૯૧૮માં 'કુમાર મંદિર'ની શરૂઆત કરવામાં આવી હતી. ગીજુભાઈ બધેકાએ 'બાળ શિક્ષણ પધ્ધતિ', 'બાળ કેળવણીની ફિલસૂફી', 'બાળ શિક્ષણનો પ્રચાર' અને 'સાહિત્ય'ને પ્રોત્સાહન આપી પાયાની કેળવણીને મજબૂત બનાવવા માટે પ્રયાસો કરવામાં આવ્યા હતા.

જ્યારે બીજી તરફ ભાવનગર રાજ્યમાં પાયાના શિક્ષણને પ્રોત્સાહન આપવા માટે ઈ.સ.૧૯૩૯માં હરભાઈ ત્રિવેદીએ 'ધરશાળા' નામે એક વિદ્યાભવનની શરૂઆત કરી હતી.

સંદર્ભ ગ્રંથો

૧. વ્યાસ રાજની, ગુજરાતની અસ્મિતા, અક્ષરા પ્રકાશન - અમદાવાદ, પાંચમી આવૃત્તિ -૨૦૧૨, પૃ.૮૬
૨. જાની એસ.વી. સૌરાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ (૧૮૦૭ - ૧૯૪૮), દર્શન ઇતિહાસ નિધિ-અમદાવાદ, બીજી આવૃત્તિ-૨૦૦૭, પૃ.૩૭૩
૩. ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ ગ્રંથ - ૮ (બ્રિટીશ યુગ), ભો.જે.વિદ્યાભવન ગુર્જર પ્રકાશન - અમદાવાદ, પ્રથમ આવૃત્તિ - ૧૯૮૪, પૃ. ૨૯૯
૪. (સં) ડૉ.પી.જી.કોરાટ અને અન્ય, ભાવનગર રાજ્યનો ઇતિહાસ (ઈ.સ.૧૭૨૩ થી ઈ.સ.૧૯૪૭), પાર્શ્વ પ્રકાશન અમદાવાદ, પ્રથમ આવૃત્તિ - ૧૯૯૫, પૃ ૨૫૫
૫. પ્રા. ખાચર પ્રદ્યુમ્ન ભ, કાઠીયાવાડ સર્વસંગ્રહ, સુરેશભાઈ પારેખ - જૂનાગઢ, બીજી આવૃત્તિ-૨૦૫, પૃ.૧૭૮
૬. ડૉ.ખાચર પ્રદ્યુમ્ન ભ. ડૉ.વાળા ધીરુભાઈ પી, સૌરાષ્ટ્રના પ્રસિદ્ધ રાજવીઓ, યુનિ. ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ ગુજરાત રાજ્ય- અમદાવાદ, પ્રથમ આવૃત્તિ : ૨૦૨૦, પૃ.૧૪૭
૭. પંચાલ સમીર, ગુજરાતના દેશો રજવાડાઓના સિક્કાઓ, સમીર પંચાલ પ્રકાશન અમદાવાદ, પ્રથમ આવૃત્તિ - ૨૦૧૦, પૃ.૧૮૧
૮. ડૉ.કાલિયા રમેશ બી, આઝાદીની લડતમાં ગુજરાતના કોળી સમુદાયનું યોગદાન, એકલવ્ય પ્રકાશન , માંગરોળ-જૂનાગઢ, પ્રથમ આવૃત્તિ : ૨૦૧૪, પૃ.૫૩

Panchayati Raj System.

PANDYA JAGRUTI.K.

Assistant Professor

Department of Public Administration

KSKVKachchh University

BHUJ-Kachchh Gujarat

Co-Author

Dr.Ghanshyam Butani

Registrar

KSKVKachchh University

BHUJ-Kachchh Gujarat

Since independence India didn't get any definite machinery for administration of development. We can't say anything must pure about our administrative system because of cooption, and fanaticism. In this circumstances, the central government coordinated community development scheme. National Planning board at independent time concerted committee under the chairmanship of Hon. Late Balvantray Mehta. Among the objectives of the committee, a machinery was to be envisaged by which people may participate more and more in the development process and a scheme was be recommended for decentralization of democracy. Late Shree Balvantray Mehta submitted report in December 1957. Which recommended three – tires Panchayati Raj System.

India is an agricultural country. About 72.2% of the population lives in 638000 villages. And 27.8% in about 5480 towns and urban areas. The three – tires Panchayati Raj System proposed by Late Balvantray Mehta committee has come into since 1993 in Gujarat state. In Gujarat 18000 villages and 31 towns and 26 districts. Kutch is a boarder district of Gujarat state. There is a Pakistan, Shindh region in its west side, in east side region there where Banashkantha, Patan and Mehsana district. The Gulf of Kutch in the fort and the south western region Arab sea is situated. The district is also on the international boarder of the country. So it is very important.

The entire whole region is palatable rocky, the district covered with hazardous hills. There is wide range of deep valley between untouched hills and uneven strip rivers and fertile soil. In district of Kutch is known as due to its geographical characteristic and due to its tortoise like shape. This name is in existence in Ancient history.

“My idea of Gram Svaraj is that is a complete republic, independent of its neighbours for its own vital wants and yet independent for many others in which dependence is necessary.”

---- Mahatma Gandhi

Millionths, in his bhashya “Shanjivani on Amarkosh” has referred to it as moistures land in lower allows or west land. Earlier the Abhir people settled here and hence the region known as Ahir in earlier period. The administrative background of Kutch seems little confused. The land is occupied by different people. Since Ancient period, who came from north and east It has remained under control of various dynasties ruling over Sindh and Gujarat. It was also part of “Moryas”. There after it was under control of Teshak, Kshatrap, Gupta, haiych, etc. There after the Maitrak, Gurjar, Chalukya, Chawda, Sholanki, kathi and other rulers of Gujarat ruled over it. Thus, Kutch had very close relation with Gujarat and the stream of its history has offered its region.

Objectives

- To examine the functioning of local government of Bhuj
- To assess the impact of 73rd Amendment Act on Bhuj rural society particularly based on administration
- To Study the knowledge of participation on performance of administrators
- To know about various policies and it’s positive and negative impact for efficient working of local government

Rewiew of Litratue:

1.A comparative study on GramPanchayt 2011 – Vagamsingh Kantilal:

In this study research know that in distict of Kachchh there is a big limitation in local administration. Because the role of local government is very difficult. The sarpanch is active but the devlopment is less.

2.A Study on The lady Sarpanch faces the problems of active role in Panchayat.

Patel Bharati B. 2011-12

In this research the researcher know the problem of lady sarpanch in village of Sabarkantha district fourteen villages. The lady sarpanch could not take decision freely.

3.A study on the active and arogent role of lady sarpanch-in district of Bhuj.

Mehata Poonam M 2011

The all lady sarpanch of Bhuj district take a primary r higher secondary level of education. They all had done their role as respective manner. But they struggle a lot for maintain rules and regulations in gram.

Hypothesis

- The local government don't have professional administrative mechanism
- The rural administration doesn't follow separate administration
- Local government doesn't have expertise for primary level administrator
- The local government doesn't have 100% positive impact of policy formulation and services.

Signification:

This study is based on local government because of this study the researcher has to learn the whole administrative structure of local government, and understand the work of local government administrator in the field of social welfare was come out. This type of Administration works only on the goal of the development of the society. Of course they have so much limitation but also they work in better way. The administrator manage their staff and corporative the whole society.

Limitation of the study:

- The scope of the study is restricted in respect of wide administration
- The study doesn't compare it with any other administrative mechanism
- The information collected by the primary source of case study and this method has been assumed to be tactful and true.
- There is big limitation for time management

Tools of Data Collection

The primary data was collected through library method the researcher can use different type of reports of local government District Panchayat office, books, articles and Internet. This research is based on primary and secondary data reports of local government are treated main source of secondary data while administrator interview.

Universe of the study

Universe of the study is consisted of working district Panchayat Bhuj Kutch.

INTRODUCTION:

Gujarat is one of the first state in India to have implemented PR system through the Gujarat Panchayat act GPA with came into effect on 1st April 1963.

Functionaries of DDOs, TDOs and Secretary or Mantri head the respective bodies of panchayats at district, taluka and village levels.

In some instances, Secretary fulfils the responsibilities of GPs. To create a separate panchayat service cadre, the Gujarat government legislated the Gujarat Panchayat Service Selection Board and District Panchayat Service Selection Committee (DPSSC).

DPSSCs are established in each district to select candidates for panchayat service posts, to advise the panchayat in performing its functions, as prescribed.

However, despite such a positive past record to this date, Gujarat also has not been able to transfer all of 29 powers to its PRIs. The special features of GPA 1961 revolved mostly around social and justice concerns, viz., setting up of Social Justice Committees (SJC) at village, taluka and district levels to ensure social justice to the weaker sections; provision for non-lapsable funds for weaker sections; proportional representation to the population in their panchayats for the SC and ST, besides reservations for women at all levels in elections and provision for nyaya panchayat and conciliation funds. Gujarat was one such state that had realised that panchayats were not serving the interests of 'dalits' mainly due to 'upper caste' dominance.

This fact came to light through a committee chaired by Zinabhai Darji to look into panchayat affairs for suggesting basic reforms in 1972. Following-up on the committee's recommendations, SJs at all three levels of panchayats were established for ensuring economic development and social justice to the weaker sections within the PR framework. SJs were required to select a majority of backward caste members in order to effectively address their grievances.

Other significant features included setting-up of a state council for panchayats to advise on policy issues concerning panchayats; provision for powers, functions and duties that were transferable related to the development activities to the panchayats within a district; 100 per cent revenue collection assignment to PRIs through statutory provisions; and provision and recognition of Gram Sabha (GS) and its resolutions.

4.1 Gujarat Panchayats and Tribals

S.R. Maheshwari divides the local government during the British rule into the following periods, each period characterized by definite aim and purpose.

1687-1881: Local government was viewed and utilised to collect central and provincial finances, and thus, to subserve Imperial needs.

1882-1919: Local government began to be viewed as self - government.

1920 - 1937: Local government came within the jurisdiction of provinces and further, was transferred to popular control.

1938 - 1949: local government was in a state of repair and reconstruction.

The Ashok Mehta Committee was set up by the Janata Government in 1977 and it marked a turning point in the concept and practice of Panchayati Raj.

The Committee made a detailed study of the PRIs and consulted a large number of experts and produced a very good report making certain revolutionary recommendations including statutory provision of assured financial resources to the PRI at the village, block and district level along with control of the governmental machinery to implement the programme.

The State Government should not supersede the PRIs on the partisan ground and if suppression becomes necessary these should be replaced by an elected body within six months. The State government should not postpone elections of PRIs.

The Committee also recommended that the State Government should consider the establishment of a Committee of the Legislature to be specifically concerned with the financial and physical performance of PRI bodies. Along with the consolidated finance accounts, the State Governments should also lay on the table of the legislature, an administrative report on PRIs.

The President of the Zila Parishad should be directly elected for a term co-terminus with the Zila-Parisha, or for one year each on the Mayoral pattern.

The vision of the State PR department is mentioned below:

The department envisages converting all Gram Panchayat into Gram Sachivalaya. Government would provide all physical implements to the Gram Panchayat for the decision making. This would further lead to enabling the GP's to resolve the issues on behalf of Government

All Gram Panchayat would be connected with the Internet and video conferencing. The department also foresees to start English and computer classes through internet and video conferencing

Imparting training facilities to the staffs and members of gram panchayat/ taluka panchayat/ district panchayat, the Government envisages establishing one training centre at all district head quarters and an apex rural training centre with modern facilities at state level

With a vision to make villages a model village, Government would provide 100% toilets, proper scavenging and mechanical scavenging by 2010. Necessary amendments would also be made in the policy and rules respectively

Gujarat has paved its way ahead for IT implementation in governance and citizen services. E-Gram is the most prestigious initiative taken by PR department to provide efficient citizen services at the gram. All Districts and Talukas are connected through Gujarat State Wide Area Network and all gram Panchayats are connected via broadband VSAT.

Gujarat has long history of Panchayati Raj. It has robust administrative setup with supporting infrastructure in place to effectively carry out its functions.

Status of Panchayati Raj in Gujarat

The State of Gujarat constituted the Panchayati Act in 1961 and implemented it April 1963 onwards. Pursuant to the 73rd amendments, Gujarat Panchayat Act 1963 was replaced by Gujarat Panchayat Act 1993 and several activities were decentralized by the State Government. Today Gujarat is known as one of the frontrunners in implementation of Panchayat Raj.

The State follows 3- tier structures which include Zilla Panchayat (ZP), Block Panchayat (BP)/ Taluka Panchayat (TP) and Gram Panchayat (GP). The 3 levels consists of over 114,241 members which includes 831, 4201 and 109209 members at District, Taluka and Gram Panchayats respectively.

Devolution status of Activities

The center under the 73rd constitutional amendment identified and necessitated the devolution of 29 subjects to the PRIs. Under the provisions of section 175 of Gujarat Panchayat Act 1993, the state has issued the government orders for devolution of funds, functions and functionaries. It was observed that

14 functions have been completely devolved,

5 are partially devolved

10 functions are yet to be devolved.

During the process of decentralization, an exercise of activity mapping of 29 departments/subjects in consultation with the offices of the District Panchayat at State level was carried out the Development commissioner's office.

PR Governance- Planning, Implementation and Monitoring

The state of Gujarat has high degree of Panchayati Raj involvement in planning, implementation and monitoring of schemes. The 3 tiers of PR Department, i.e. DP/BP/GP are involved in the planning, implementation, monitoring and fund flow of almost all the schemes at each level

Planning: The State follows a bottom-up approach for the preparation of annual plans. Annual Panchayat Reports are prepared by all Panchayats in Gujarat. These reports are submitted to the Taluka Panchayat by the Gram Panchayat. These reports are consolidated and then sent to the District Panchayat. The Development Commissioner office of the State consolidates the district Panchayats' reports to obtain the State Panchayat Annual Report. District Planning Committee (DPC), which is at its initiation stage and District Planning Board-DPB (executing decentralized Planning) assisted by Executive Planning committee and the Taluka Panchayat Committee carry out planning activities in the state

Monitoring & Implementation: The State PR Department plays a crucial role in implementation and monitoring of all developmental activities schemes in the districts. Monitoring activity is carried out at all three tiers by the DP/BP/GP officials. There are 9 committees at the district level which play a vital role in the smoother implementation of works and are responsible for the progress of the scheme

Best Practices of the Panchayati Raj in the State

Continuous endeavor have been made by the state and district Panchayat to innovate ways that would lead to emergence of Gujarat as a leader. Some of such best practices are,

E-Gram initiated

SWAGAT, an online Redressal system initiated by the Chief Minister
Village computer Entrepreneur

Gram Mitra

GRAM (Gujarat rural Accounting manual), a uniform chart of accounting manual software

E GAM Gujarat Asset Management, to enable ALL PRIs Fixed Assets Mapping & its Valuation

1. Samras Gram Yojana, Panchyati Yojana
2. Tirth Gram Yojana
3. Nirmal Gujarat

4. Sardar Patel Awas Yojana

Summary of Findings of ISNA

During the study phase of the ISNA it was attained by the study team that need of the various stakeholders at each level were different. Thus to enable an effective Information and Service need Assessment, three major beneficiaries were categorized by the study team namely:

1. PR and other Line departments
2. Panchayati Raj Institutions (PRI)
3. Citizens

Needs of PR and Other State Line Department

Timely availability of veritable data: Timely & veritable data ensures adequate and effective planning. It was communicated that data gathering at the gram level is a challenge. Efficient data entry operators who have a fair understanding of the essence of the data entry are not available at the Gram level. Further the quantum of data entry at the gram level is vast and the connectivity is slow thus leading to delay in data entries and availability of up-to-date data to the line departments

Need for Adequate and efficient data collection and management: Data is sought from various departments for multiple purposes. It was observed that:

Data is sought from various sources by the line departments. Variances are often noticed amongst data sources for the same set of data

Each department has its own unique way of data collection and management, thus no integration of the same set of data used by various departments.

Unavailability of a single data collection method, entry or coding system for various Departments. Further different coding system were followed by the same department for the same set of data at different tiers

Availability of adequate, trained & skilled manpower: Departments are inadequately staffed leading to added burden of roles/responsibilities on a single official. A variance was observed in the sanctioned and filled posts across class of service. Further a need for better skilled and trained manpower was desired at all levels.

Volume of paper work and difficulty in compilation of monthly reports: Manual Progress reports are utilized by most line departments for monitoring purpose which makes them error prone. Analyzing these set of data on paper is a time consuming and tedious activity. Further being on paper the utilization and customization of this reports/analysis for multiple purposes at a later stage is a challenging activity

Need for transparency: Need for transparency of work at the grass root level was raised by various officials. It was stated that there is an important need of live monitoring of activities carried out at all levels to ensure proper utilization of funds and proper implementation. It was stated that ICT enablement in these areas is of high importance. For example, online bidding & tendering process Needs of PRIs

Integrated portals for all schemes/services: Various schemes/ services are provided by different line departments. Separate software, different user interface, menu style and general operation style leads to difficulty in operations. A need for a single portal with inter-phase/tabs for all schemes and services emerged

Increased Bandwidth to ensure optimum connectivity: It was observed that the no. of users were more than the server's capacity, which led to poor and slow connection and thus delay in work. Thus the need of a periodic demand assessment of bandwidth at all levels

Inadequate staffing: It was observed that, there is a dearth of manpower at each level of the PRI. There was a considerable difference in the sanctioned post and occupied post.

Periodic assessment of population versus need of Gram workers: Periodic demand assessment of posts like Talati, Gram Sevak, Multi purpose male and female workers and other workers at the Gram level would ensure adequacy of manpower availability at the Gram level leading to efficiency in service delivery. Most often the numbers of these workers are determined according to the census population and not the current population status

Inadequate training of existing manpower: It was observed that the staff available is trained only occasionally and perfunctorily. There is a need of periodic training for existing and new services

No provision for maintenances and upgrading of hardware: Though the state has hardware availability, it was observed that it is inadequate from a qualitative perspective. Hardware available was old and thus not effective. Further there was no adequate provision for repair of hardware break downs.

Delays in receiving IT support: It was informed that most often timely IT support is not available to the Grams, leading to delays/no service provision

Inadequate availability of basic software: In the district and villages that were studied it was observed that basic anti-virus software were not available which most often led to break down of the system and thus delay in work. Need of Citizens

Need to increase awareness levels and alternate modes and method of information

Dissemination: People in village were not adept about schemes, services, procedures, rights and regulations. Further a need to improve the awareness levels of the Sarpanch and the Talati to enable adequate information dissemination at the village was also ascertained

Easy and Quick service delivery: Need of easy access and quick access to services was distinctly ascertained as a citizen need. The citizen at the Gram Panchayat expects service delivery by minimum visit to the Gram Panchayat

Additional service availability at the Gram Level: Currently a number of services available by the citizen is available either at the Taluka or the district level. There is need of all service delivery at the Gram level

Services availability at a single point of contact: One-stop-shop (Example: e-Gram) at the Gram level for the citizen needs a single source to benefit from schemes and gratify his service & information needs

A grievance handling system: A grievance handling system at the Gram level that has provision of bottom-top and top-bottom communication: there is no citizen grievance handling system available at the Gram level. The informal means and methods, of Redressal currently followed have no scope of any top-bottom communication to inform citizen of the status. A system that would enable the citizen to get a status update of his query/ grievance would enable better citizen satisfaction

Summary of Recommendation in BPR

Gujarat has cemented its way to the fore in the implementation of ICT in government to citizen services & government to government services. The BPR report attempts to put forward new processes and procedures where existing framework is not adequate. Further it also endeavors at improving and optimizing the existing framework in the state.

The following is a brief summary of the recommendation detailed in the report:

Integration of Software application: Integration of software programs shall enable retrieval of information previously stored within one software application to use in another. Further a portion or all data from a program may be easily and quickly combined to generate a unique report. Numerical spreadsheet data may be represented as graphs. The use of integrated software shall thus, eliminate the need to input information that has already been processed and stored.

Availability of Adequate manpower: Adequate number of manpower to be made available at all levels to ensure timely completion of work at each level. Availability of right total of manpower is imperative to the quality of the output by each individual at each level.

Trained Manpower: A periodic training assessment to be carried out to ascertain the up-to-date training needs at each level. Based on the periodic assessment a yearly training calendar is prepared incorporating level-wise/ department wise training needs. This shall help improve the productivity of individuals, thus the quality of the output at each level

Adequate remuneration of the IT manpower: During the ISNA phase, retention was ascertained as a problem area for the IT staff. It is recommended that the payment structure of the IT staff be reviewed so as to make the comparable to other IT jobs available in the market.

Demand assessment of bandwidth: Keeping in mind the current and expected service volumes and current and new software needs a periodic demand assessment be carried out. The bandwidth requirement maybe carried out by monitoring the daily usage of bandwidth, increase in the service volumes on a periodic basis and comparing the data produced therein of two separate periods.

Maintenance and up gradation of hardware & software based on demand Assessment: Demand assessment of volume of service, the need for integration etc to be considered on a periodic basis to ensure timely up gradation hardware and software. Further periodic maintenance to be carried out of all hardware and software.

Uniform integrated portal for providing all services: An integrated portal to be provided at the gram level (eGram) and at the Taluka level (Jansewa Kendra) to enable ease of service delivery by the operators. Multiple portals create confusion. A single portal with multiple tabs for multiple services of all line department/ PRIs will enable user-friendliness of the portal thus quicker and on-time service delivery

Need of Information Dissemination to create adequate awareness: An effort should be made by the state to increase awareness amongst citizens; the state may initiate a periodic awareness campaign in all villages in the state. The campaign may include, conducting more frequent meeting, exploring new channels of communication, street-plays etc

Implementation strategy:

This section elaborates on the implementation plan for Phase-wise e-PRI MMP roll out in Gujarat. It details out the related activities to be performed, covering all areas such as application development, IT infrastructure deployment, training of staff etc.

Gujarat is one of the most prosperous and advanced state of India in terms of industrialization and ICT enablement in governance. It borders with Pakistan to the north-west, bounded by the Arabian Sea to the southwest, the state of Rajasthan to the northeast, Madhya Pradesh to the east, and by Maharashtra, Union territories of Diu, Daman, Dadra and Nagar Haveli to the south. Gujarat has an area of 75,686 sq mi (196,077 km²).

The population of the Gujarat State was 50,671,017 as per the 2001 census data. The density of population is only 258 persons per km² and compares favorably with the other states of the country.

Gujarat, as a heavily industrialized state of India, attracts lots of outsiders from various parts of India.

In terms of PRIs, there are 26 district panchayat, 224 taluka panchayats, and 13,693 gram panchayat in Gujarat state, while revenue villages are 18,356.

Key Considerations for Implementation

The key considerations to be undertaken while implementing ePRI MMP in Gujarat are enlisted below:

1. Guidance, ownership and support from leadership: ePRI is a big initiative which is cutting across many departments and many tiers of governance. To ensure success of such wide ranging initiative proper guidance and support from leadership is immensely important. Capacity building of the PRI members both elected representatives and government officials, at the district, block and gram level is one of the major components in the project. Thus, it becomes imperative for both the elected members as well as the government employees to provide their assistance in computerisation of the PRI offices and delivery of the citizen services through electronic mode. Effective coordination among the elected representatives and the government employees is essential for smooth functioning of the system.

2. Ease of implementation: In Gujarat, because of its big size, it would be difficult to launch the project at one go all across the state. Thus ePRI implementation at PRI offices at the district, block and gram level is required to be done in phases. In order to ease the implementation process, in the first phase, the project should be launched at those districts where the local government as well as the citizens are proactive in their approach. For example, implementation of the project would be, to some extent, easy in the Gandhinagar, Junagarh etc. During the study, the study team interacted with the citizens and PRI officials in order to sensitise them about the objectives of the project. Thus the awareness level of the people in those districts (Dahod and Banaskantha) also would be more than any other district in the state which would in turn smoothen the implementation of the project.

3. Level of expenditure while implementation: In Gujarat, the district, block and gram panchayat offices are already provided with hardware and basic software applications. However, connectivity is one of the issues which need immediate attention of the central and the state government. Due to lack of proper and stable internet connectivity and skilled manpower, in most of the district and block panchayat offices, the IT assets are not utilized optimally. Thus, at the district and the block level, implementation of the project could be done only by providing stable connectivity (either through GSWAN or ISPs) and by providing technical manpower.

4. Third party interventions: The most important factor influencing the implementation is the proposed business model for the project. The most suitable business model for implementation of the project is the involvement of the private agency along with the government machinery. The private agency could play a pivotal role in daily functioning of the newly introduced setup. The private entity would be able to provide technical assistance to the PRI officials in their day to day functioning. Moreover, the technical staffs at the DP, BP and GP offices could be hired on contract from a private agency for the first three years of project implementation. The private entity could also provide their

assistance in capacity building of the in-service PRI employees and could organise periodic training programmes on usage of computers and other software applications. This would, in turn, minimise the total project cost.

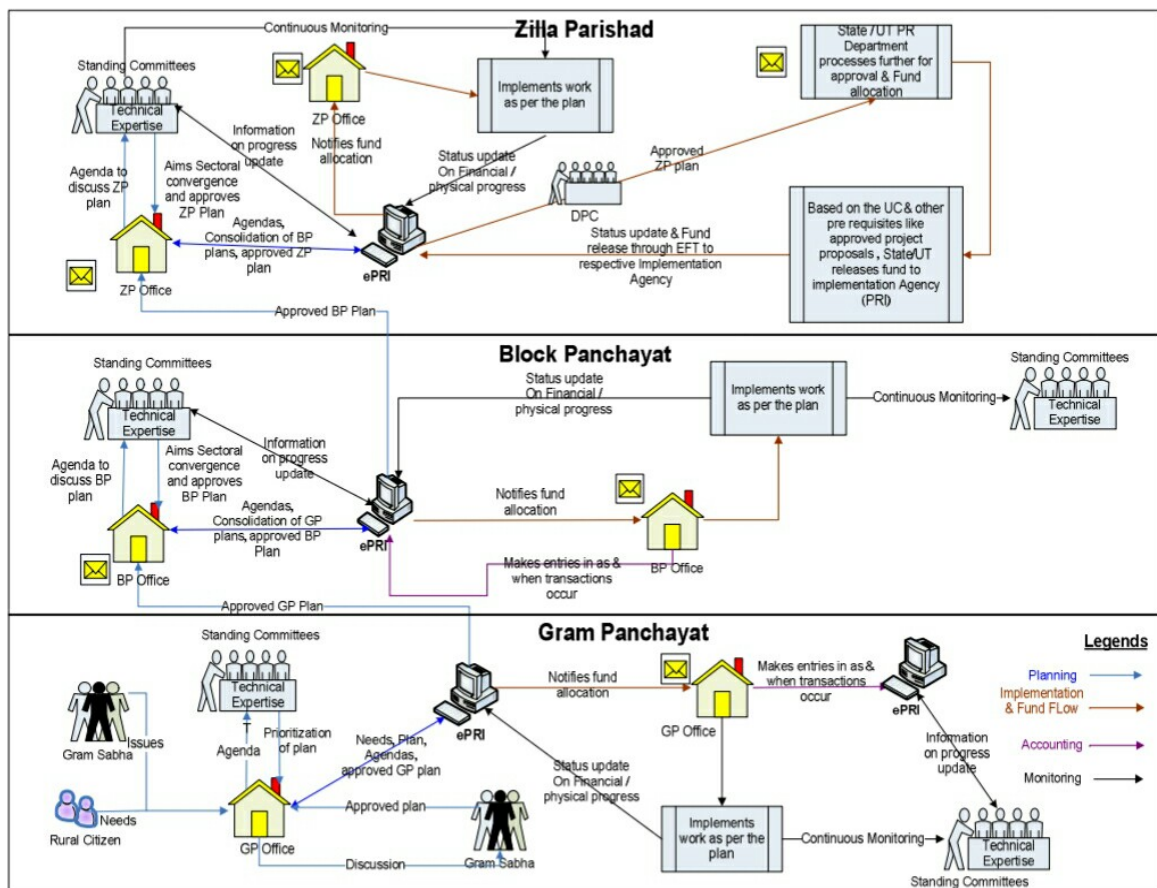
5. Awareness among citizens about the new system: One of the major target groups of ePRI project is the citizens. EPRI project aims to re-engineer the delivery mechanism of the citizen services provided by the PRIs. Post implementation key services identified during the study phase such as birth, death and marriage registration and issuance of certificates, provision of work under NREGA, provision of financial assistance for construction of houses, etc are envisaged to be delivered through electronic mode. This would enhance the transparency and accountability of the government machinery towards the citizens. However, dissemination of awareness among citizens would play an important role in successful implementation of the project. Thus, at the preparatory phase of the project implementation, awareness level of the citizens is required to be addressed by the state PR department.

Zila and Block Panchayat: 75% of total participants would be department officials and 25% of the total participants would be elected members

Gram Panchayat: Out of the total participants 50% shall be officials and rest 50% shall be elected members.

Based on the above provisioning for training, the below table depicts the total number of participants to be trained according to the number of ZP, BP and GPs in Gujarat

Below table depicts the number of training participants and training days at each level provisioned for in the DPR.

The Panchayat served as the backbone of our democratic institutions around which the entire fabric of social and economic activity of the village rested.

The subject of Local Self-Government in ancient India has both historical and practical importance. The story of Panchayat can be gathered from the numerous references with which Vedic literature is replete. A.S.Altekar has made a comprehensive study of early literature in this respect and in his book, "State and Government in ancient India brings out the various facts of Panchayats in India."

The village Headman and other functionaries were guided in their work by the village public. All reasonable householders of the village had an inherent right to become the members of the Primary Village Assembly.

Finances: The village council was entitled to spend a small percentage of the revenues collected in the village. Finds, donations, taxes and cesses etc., also were sources of revenue.

Structure of District Panchayat

District Development Officer (DDO) is the administrative head in the District Panchayat. He is the coordinator of all type of administrative activity in local administration. He is also chairman of District Rural Development Agency (DRDA). There are three Dy.DDO work as under DDO. This three are main administrative branch. There are three departments like...

1 Establishment - Revenue Branch

2 Development Branch

3 Panchayat Branch

There are 18 different types of department in District Panchayat. Like... Establishment Branch, Revenue Branch, Development Branch, Panchayat Branch, Construction Branch, Irrigation Branch, Statistics Branch, Health Branch, Education Branch, Animal Husbandry Branch, Social Welfare Branch, Co-Operation Branch, Agriculture Branch, I.C.D.S. Branch, Family Welfare Branch, Ayurveda Branch, Malaria Branch, Accounting Branch. Every department has departmental head who manage the whole department administrative activity.

Conclusion:

A major drawback of this system was that, the administration machinery could carryout only regulatory functions, not development activities mainly due to the non-devolution of unctions, manpower and infrastructure to PRIs. To overcome this constraint, a Decentralised District Planning (DDP) scheme was introduced in the 1980s to address the village level problems for which 5 per cent of the state's budget was to be earmarked. Although the scheme was well received in the initial phases it could not sustain for long as the decision-making power was not in the hands of panchayats, but the district planning boards. Besides, funds also kept shrinking with each passing year, leaving less for people's causes. Panchayats in Gujarat could not fare well despite adopting progressive measures perhaps because DDP and PRIs did not work in partnership even though their objectives were the same, leading to an unwarranted confusion and disillusionment. This was further aggravated by the highhanded bureaucratic dominance over the elected bodies in the absence of devolution of powers.

References

- Bagchi, Soumen and Soumyadeep Chattopadhyay (2004): 'Decentralised Urban Governance in India - Implications for Financing of Urban Infrastructure', Economic and Political Weekly, Vol. 39, No. 49, pp. 5253-5260.
- Bandi, Madhusudan (2012): 'Gram Panchayat President's Election Method and Weaker Sections: Understanding the Implications', Project Report submitted to the Rural Development and Panchayat Raj Department, Government of Karnataka through Centre for Multi-Disciplinary Development Research Dharwad, Karnataka, August, pp. 1 - 22.
- Bandi, Madhusudan (2013): 'Samras in Gujarat Gram Panchayats: Threat to the Idea of Democracy?', paper presented at the seminar on Democracy in India: Strengths and Weaknesses organised by the Centre for Culture and Development (CCD), Vadodara, March 15 -16.
- Bandyopadhyay, D., Saila K. Ghosh and Buddhadeb Ghosh (2003): 'Dependency versus Autonomy - Identity Crisis of India's Panchayats', Economic and Political Weekly, Vol. 38 No. 38, pp. 3984-3991
- Behar, Amitabh and Yamini Aiyar (2003): 'Networks of Panchayat Women', Economic and Political Weekly, Vol. 38, No. 47, pp. 4936-4940.
- Dey, S. K (1969): 'Power to the People', New Delhi: Orient Longman.
- Dubey, A. K (1995): 'Panchayati Raj: The Constitutional Perspective', Kurukshetra, New Delhi, 43 (7), April.

Government of Gujarat (GoG) (2011): 'Panchayati Raj', Panchayat, Housing and Rural Development Department, <http://panchayat.gujarat.gov.in/panchayatvibhag/english/index.htm> (viewed on 5 January 2011).

Government of Gujarat (GoG) (2007): 'Status of Panchayati Raj in Gujarat 2006-2007, Unpublished Report, Gandhinagar, Government of Gujarat.

Government of Gujarat (GoG) (1993): 'Gujarat Panchayats Act, 1993', Legal Department, Gandhinagar.

Government of India (GoI) (1974): 'Planning Commission', Draft V Five-Year Plan, Vol. II, New Delhi.

Government of India (GoI) (2006): 'State Profile: Gujarat', in Ministry of Panchayati Raj (MoPR) (Ed.) The State of Panchayats: A Mid-Term Review and Appraisal – Vol. II, Ministry of Panchayati Raj, New Delhi.

Government of India (GoI) (nd): 'Reviewing Local Self Government in India', Occasional Papers, Ministry of Rural Development.

Hirway, Indira (1989): 'Panchayati Raj at Crossroads', Economic and Political Weekly, Vol. 24, No. 29, pp. 1663-1667.

India Against Corruption (IAC) and Gujarat Vidyapith (GV) (2012): 'A Brief Report' of the Workshop held to discuss a 'Model Village Panchayat Act' convened at the Tribal Research Centre, Gujarat Vidyapith, Ahmedabad on 16 June, 2012, hosted by India Against Corruption (IAC), Gujarat and Gujarat

Vidyapith and facilitated by Western India Forum for Panchayati Raj (WIFPR). Institute of Rural Management Anand (IRMA) (2008a): 'The Status of Panchayats - 2007-08: An Independent Assessment - Thematic Report', Sponsored by Ministry of Panchayati Raj (MoPR), Government of India, New Delhi, Vol. 1.

Institute of Rural Management Anand(IRMA) (2008b): 'Gujarat, The Status of Panchayats - 2007-08: An Independent Assessment – State / UT Reports', Sponsored by Ministry of Panchayati Raj (MoPR), Government of India, New Delhi, Vol. 2

Kumar, Girish (2001): 'Bihar: Panchayat Elections: Overcoming State's Resistance', Economic and Political Weekly, Vol. 36, No. 20, pp. 1681-1684.

Mukul (1997): 'Tribal Areas: Transition to Self-Governance', Economic and Political Weekly, Vol. 32, No. 18, pp. 928-929.

Mohan, Nitya (2009): 'Democratic Decentralisation and the Millennium Development Goals for Health: An Analysis of Outcomes for Women in Two South Indian States', Journal of Health Management, Vol. 11, No. 1, pp. 167-193.

Pal, Mahi (2000): 'Panchayats in Fifth Scheduled Areas', Economic and Political Weekly, Vol. 35, No. 19, pp. 1602-1606.

Pal, Mahi (2002): 'Uttaranchal: A People-Oriented Panchayati Raj Framework', Economic and Political Weekly, Vol. 37, No. 8, pp.700-704.

Pal, Mahi (2004): 'Panchayati Raj and Rural Governance: Experiences of a Decade', Economic and Political Weekly, Vol. 39, No. 2, pp. 137-143.

PRIA (2001): 'The State of Panchayats: A Participatory Perspective', New Delhi (unpublished).

Ramanathan, Ramesh (2007): 'Federalism, Urban Decentralisation and Citizen Participation', Economic and Political Weekly, Vol. 42, No. 8, pp. 674-681.

Rao, S.P. Ranga (1995): 'The Constitution (73rd Amendment Act): What Next?', Kurukshetra, April, Vol. XLIII, No. 7, pp. 9-13.

Sharma, Shakuntala (1993): 'Status of Poor and Landless in Rural Power Structure (A Study of Himachal Pradesh)', Kurukshetra, June, .Vol. XLI, No. 4, pp. 23-24.

Sheth, Pravin N. (1995): 'Gujarat' in Status of Panchayati Raj in the States of India 1994', New Delhi: Concept Publishing Company.

World Bank (2000a): 'Overview of Rural Decentralization in India', Volume I, National Workshop on Community Driven Management and Decentralisation, Vigyan Bhawan Annexe, New Delhi.

World Bank (2000b): 'Overview of Rural Decentralisation in India', Vol. III, National Workshop on Community Driven Management and Decentralisation, Vigyan Bhawan Annexe, New Delhi.

शीर्षक: - श्रीमल्लिनाथचरित्रमहाकाव्ये प्रयुक्तानाम्शब्दालङ्कारप्रयोगः समीक्षा ।

प्रा.सुनिल एच.प्रजापति
मददनीश प्राध्यापक (संस्कृत)
सरकारी विनयन कोलेज, बायड
जि.अरवल्ली , गुजरात

कूटशब्दाः -अलङ्कारस्य परिचयम्, अलङ्काराणां महत्त्वम्, श्रुत्यनुप्रासः, छेकानुप्रासः, वृत्यनुप्रासः, लाटानुप्रासः, स्फुटानुप्रासः, अर्थानुप्रासःयमकालङ्कारः ।

श्रीमल्लिनाथचरितस्य आलङ्कारिकदृष्ट्या समालोचनेन केचन महत्त्वपूर्णाः अलङ्काराः सम्प्राप्ताः। तेषाम् अलङ्काराणां शास्त्रीयं पक्षम् उपस्थाप्य अत्र श्रीमल्लिनाथचरितस्य श्लोकानां बोधनम् अपि क्रियते। तस्मात् पूर्वम् अलङ्कारस्य परिचयं प्राप्नुमः।

❖ अलङ्कारस्य परिचयम्। -

"अलङ्क्रियते अनेन इति अलङ्कारः"। काव्यस्य शब्दार्थौ शरीरं, रसादिश्चात्मा, गुणाः शौर्यादिवत्, दोषाः काणत्वादिवत्, रीतयः अवयवसंस्थानविशेषवत्, अलङ्काराः कटककुण्डलादिवत् इति उक्तम् अस्ति। काव्यस्य यत् अलङ्करणं करोति, तत् अलङ्कारत्वेन प्रसिद्ध्यति। भामहस्य मतम् अस्ति यथा -अलङ्काराः कटक-कुण्डलादयः यथा स्त्री-पुरुषयोः शरीरसौन्दर्यम् अभिवर्धयन्ति, तथैव उपमादयोऽलङ्काराः काव्यशरीरस्य सौन्दर्यम् अभिवर्धयन्तीति। वामनस्य मते तु काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तौ काव्यस्यात्मा रीतिरिति, अलङ्काराः काव्यसौन्दर्यमतिशाययन्तीति च इति प्रोवाच ।दण्डी तु काव्यान्तः सौन्दर्यस्यगुणाः एव अभिवर्धकाः इति, अलङ्कारास्तु काव्यस्य बाह्यशोभाकारणभूताः इति चअकथयत् ।ध्वनिकारः आनन्दवर्धनः तु ध्वनिं काव्यस्य आत्मतया सिद्धान्तीकृत्य, सः ध्वनिः वस्त्वलङ्काररसरूपेण त्रिविधो भवतीति व्याख्यातवान् ।अभिनवगुप्तः पद्ये अपि अलङ्कारवैशिष्ट्यम् अभ्युपगतवान्, तथाऽपि तेषां रसपर्यवसायित्वम् एव युक्तम् अमन्यत्। व्यङ्ग्यरामणीयकतायाम् अलङ्काराः प्रयोजकाः भवन्ति इति जगन्नाथः पण्डितः अवदत् ।अर्थालङ्काररहिताविधवेव सरस्वती इति, अग्निपुराणे व्याख्यातमस्ति । अर्थात्, अर्थालङ्काराणाम् अभावे शब्दसौन्दर्यं केवलं चित्त आवर्जयितुं न शक्नोति इति, अलङ्कार-स्पर्शाऽभावे वाक्यानि अरमणीयानि भवन्ति। अलङ्कारसम्प्रदायपोषकाः आचार्याः तु एवमपि उक्तवन्तः यत् - "गुणालङ्काररहिता विधवेव सरस्वती।" तथा च -न कान्तमपि निर्भूषं विभाति वनिताननम्।

❖ अलङ्काराणामहत्त्वम्। -

अलङ्काराणां महत्त्वं तु अनेन एव सिद्ध्यति यत्, काव्य-शास्त्रे अलङ्काराणां सङ्ख्यायां सततं वृद्धिः जायमाना अस्ति । सर्वप्रथमं तु भरतमुनेः नाट्यशास्त्रे चतुर्णाम् एव अलङ्काराणां वर्णनं प्राप्यते । ततः भामहः काव्येषु अलङ्काराणां महत्त्वम् उपलक्ष्य अलङ्कारसम्प्रदायस्य प्रवर्तनम् अकरोत्। एतेषां सङ्ख्या वर्धमाना एव सन्ति। जगन्नाथस्य रसगङ्गाधरे अलङ्काराः शताधिकं प्राप्यन्ते। अष्टम-शताब्द्यां विद्यमानेन उद्भटेन निजे काव्यालङ्कार-सारसङ्ग्रहे एकचत्वारिंशद् अलङ्काराणां वर्णनं कृतम्। नवम-शताब्दी सम्भूतेन रुद्रटेन वास्तव-ऐदार्य-अतिशय-श्लेषाणाम् अलङ्कारमूलत्वं निरूप्य तेषु तारतम्यस्य वर्गीकरणाय च अभिनवप्रयासः कृतः । एतद् अनन्तरं कुवलयानन्दादिषु निबन्धेषु पञ्चविंशत्यधिकशतम् अलङ्काराणां भेदाः, उपभेदाः च निरूपिताः सन्ति। परन्तु एतेषु अलङ्कारसंख्यायाः वर्धनं परिभाषायाः परिवर्तनपर्यन्तमेव सीमितम् आसीत्। साहित्यदर्पणकारेणापि उक्तं यत् - उत्कर्षहेतवः प्रोक्ताः गुणालङ्काररीतयः। काव्यस्वरूपनिर्धारणप्रसङ्गे जयदेवः "सालङ्कारः" इत्युक्तवान्। स्वस्य चन्द्रालोक-नामकस्य ग्रन्थस्य पञ्चमे अध्याये सः अलङ्कारस्वरूपं प्रतिपादयति। यथा -

शब्दार्थयोः प्रसिद्ध्या वा कवेः प्रौढिवशेन वा।

हारादिवदलङ्कारः सन्निवेशो मनोहरः॥१॥¹

अन्वयः - कवेः प्रसिद्ध्या प्रौढिवशेन वा हारादिवत् शब्दार्थयोः मनोहरः सन्निवेशः अलङ्कारः। **व्याख्या** - कवेः = काव्यकारस्य, प्रसिद्ध्या = परम्परया, प्रौढिवशेन = प्रगल्भकल्पनया, वा = अथवा (विकल्पार्थकम् अव्ययपदं) हारादिवत् = हारकुण्डलादिवत्, शब्दार्थयोः = वाच्यवाचकयोः, मनोहरः = रमणीयः, सन्निवेशः = निबन्धनं प्रयोगः वा, अलङ्कारः = अलङ्कारः इति कथ्यते।

भावार्थः- कवेः परम्परया प्रगल्भकल्पनया वा शब्दानाम् अर्थानां च रमणीयः प्रयोगः अलङ्कारः कथ्यते। अलङ्काराः काव्यस्य उत्कर्षहेतवः भवन्ति। यथा मानवस्य शरीरस्य बाह्यशोभासम्पादकाः हार-कटक-कुण्डलादयः भवन्ति, तथैव काव्यस्यापि ये शोभाकारकाः भवन्ति, ते अलङ्काराः उच्यन्ते। तेषु अनुप्रासादयः शब्दालङ्काराः उपमारूपकादयश्च अर्थालङ्काराः सन्ति । शब्दालङ्कारेषु अलङ्कारमूलकस्य शब्दस्य पर्यायः प्रयोक्तुं न शक्यते परम् अर्थालङ्कारेषु अपेक्षित-अर्थबोधकः शब्दपर्यायः अपि प्रयोक्तुं शक्यते।

¹जयदेवकृतः चन्द्रालोकः, अध्यायः ५, श्लो. १

अलङ्काराणां मुख्यतः द्वौ विभागौ स्तः। १) शब्दालङ्कारः २) अर्थालङ्कारः च। परन्तु केषाञ्चन मते तु उभयालङ्कारः इति अपरः अलङ्कारप्रकारः अपि वर्तते।

❖ श्रीमल्लिनाथचरित्रमहाकाव्ये प्रयुक्तानाम् शब्दालङ्कारप्रयोगः।

१) श्रुत्यनुप्रासः ।

लक्षणम् - उच्चार्यत्वाद्यदेकत्र स्थाने तालुरदादिके।

सादृश्यं व्यञ्जनस्यैव श्रुत्यनुप्रास उच्यते॥²

शब्दार्थः - एकत्र - एकस्मिन् एव स्थाने (उच्चारणस्थाने), तालुरदादिके - तालुदन्तादिके स्थाने, उच्चार्यत्वात् - उच्चारितत्वात्, व्यञ्जनस्यैव- केवलं व्यञ्जनवर्णस्य, सादृश्यम् - साम्यम्, श्रुत्यनुप्रासः - श्रुत्यनुप्रासपदवाच्यम् उच्यते - कथ्यते।

अर्थात् - तालुदन्त-प्रभृतिभ्यः समोच्चारण-स्थानेभ्यः उच्चारितानां व्यञ्जन-वर्णानां यत् सादृश्यं भवति, तत् श्रुत्यनुप्रास-अलङ्कारः इति कथ्यते। मल्लिनाथचरिते अपि श्रुत्यानुप्रास-अलङ्कारः प्राप्यते। यथा -

सर्गः - ६ श्लोक - ३, ५५, ७८, ११०, २८, ३९३, ३९९

सर्गः - ७ श्लोक - ११६, २१५, २१६, ४५५, ४९३, ६३३, ६४३, ६४४, ७१४, ७७४, ८४१, १०५९, ११०६

सर्गः - ८ श्लोक - २९८

उदाहरणम् - भो भो भव्याः! भवाम्भोधौ भमद्भिर्नित्यमङ्गिभिः।

दुष्प्रापमेव मानुष्यं समिलायुगयोगवत्॥³

अत्र भ-कारस्य पुनरावृत्तत्वात् स्पष्टतया श्रुत्यनुप्रासः सिद्ध्यति।

२) छेकानुप्रासः । शब्दालङ्कारेषु प्रथमः छेकानुप्रासनामकः अलङ्कारः निरूपितः। यथा -

स्वरव्यञ्जनसन्दोहव्यूहा-मन्दोहदोहदा।

गौर्जगजाग्रदुत्सेका छेकानुप्रासभासुरा॥⁴

²साहित्यदर्पणः, परिच्छेदः - १०, श्लो. ५

³मल्लिनाथचरितम्, सर्गः - ६, श्लो. ३

व्याख्या - स्वराः = अच् वर्णाः अकारादयः, व्यञ्जनानि = ह्रस्वर्णाः, ककारादीनि च, स्वरव्यञ्जनानि तेषां सन्दोहः = समूहः, तस्य व्यूहः = क्रमिकविन्यासः, आवृत्तिः इत्याशयः, स्वरव्यञ्जनसमूहावृत्तिः इत्यर्थः अमन्दो नाम अविलम्बः शीघ्रो वा, ऊहो नाम वितर्कः निर्धारणं वा, दोहा नाम दुग्धं तं ददाति इति अमन्दोहदोहदाः अविलम्ब-वितर्करूपदुग्धप्रदा। अविलम्बं यस्याः स्वरूपनिर्धारणं भवति इत्यभिप्रायः। (तादृशी गौः = वाणी) जगज्जाग्रदुत्सेका = संसारे विदितोत्कर्षा, तादृशी गौः = वाणी, छेकानुप्रासभासुरा = छेकानुप्रासालङ्कारशोभिता भवति।

अर्थात् - यत्र स्वरव्यञ्जनसमूहस्य आवृत्तिः स्यात्, तत्र छेकानुप्रासनामकः शब्दालङ्कारो भवति । स्वरव्यञ्जनसन्दोहव्यूहामन्दोहदोहदा अस्मिन् एव पदे सन्दो-मन्दो, दोह-दोह, सन्दोह-मन्दोह आदिपदेषु स्वरव्यञ्जनसमूहस्य आवृत्तिः स्पष्टमेव अविलम्बमेव च प्रतीयते। ततोऽधिकं छेकः = विदग्धजनः, चतुरो वा अनुप्रासः, अनु = एकदा कथनं तदनु कथनोत्तरं, त एव वर्णाः, प्रकर्षण आस्यन्ते, इति सः - अनुप्रासः।

रसस्य अनुगुणं प्रकर्षण वर्णानाम् आवृत्तिमूलकः न्यासः अनुप्रासः, छैकैः = विदग्धैः, प्रयुक्तः अनुप्रासः छेकानुप्रासः। इत्थं स्वरव्यञ्जनसमूहावृत्ति-मूलकोऽयम् अनुप्रासालङ्कारस्य प्रथमो भेदः, यत्र अनेकेषां स्वर-व्यञ्जनानाम् एकैकवारम् आवृत्तिः भवति। श्रीमल्लिनाथमहाकाव्येऽपि उदाहरणं प्राप्यते यथा -

सर्गः - १ श्लोक -५६,८५,९०,१०७,१९०,२१२,२१३,२१५

सर्गः - ३ श्लोक -२५३

सर्गः - ६ श्लोक -४००

उदाहरणम् -मदीया दयिता हन्त! न वेद्मिच्छद्मसद्मना।

हहा केनाऽपि पापेनापहताऽपहताऽथवा॥⁵

अत्र मदीया-दयिता, वेद्मिच्छद्मसद्मना, केनाऽपि पापेनापहताऽपहताऽथवा इत्येते शब्दाः छैकाः। तेषाम् अनुप्रासत्वात् अत्र छेकालङ्कारः परिगणितः।

३) वृत्यनुप्रासः।

⁴जयदेवकृतः चन्द्रालोकः, अध्यायः ५, श्लो. २

⁵श्रीमल्लिनाथचरितम्, सर्गः -१, श्लो. ९०

आवृत्तवर्णसम्पूर्णं वृत्त्यनुप्रासवद्वचः।

अमन्दानन्दसन्दोह स्वच्छन्दास्पद-मन्दिरम्॥३॥

व्याख्या - आवृत्तः = पुनः पुनः, वर्णः = अकार-ककारादिः, सम्पूर्णं = परिपूर्णम्, आवृत्तवर्णपरिपूर्णम्, अमन्दः = अत्यधिकः, आनन्दः = हर्षः, सन्दोहः = समूहः, स्वच्छन्दं = स्वतन्त्रम् इति, आस्पदम् = आश्रयः निवासो वा मन्दिरं = गृहं भवनं वा, प्रचुरहर्षपुञ्जस्वतन्त्रनिवासभवनम् । तादृशः वचः = वचनं, वृत्त्यनुप्रासवद् = वृत्त्यनुप्रासयुक्तं भवति । वृत्त्यनुप्रासनामकोऽलङ्कारो भवति।

अर्थात् - यत्र एकस्य अनेकस्य वा वर्णस्य अनेकवारम् आवृत्तिः स्यात् सः वृत्त्यनुप्रासः भवति । रसानुगुणा वर्णरचना वृत्तिरिति । आवृत्तवर्णसम्पूर्णम् अस्मिन् पदे पूर्वार्धे वर्ण-पूर्णं इति रेफस्य णकारस्य च उत्तरार्धे च नकार-दकारयोः अनेकधा प्रयोगः कृतः। इत्थम् अनेकवर्णानाम् अनेकधा आवृत्तिः कृता। छेकानुप्रासे तु अनेकस्य एकवारम् आवृत्तिः भवति परं वृत्त्यनुप्रासे एकस्य अनेकस्य वा अनेकवारम् आवृत्तिः जायते। श्रीमल्लिनाथचरिते वृत्त्यनुप्रासः एवं प्राप्यते। यथा -सर्गः -३ श्लोक - १५५

सर्गः - ४ श्लोक - ३५, ३६

उदाहरणम् -किं रोहणं करे कृत्वा किं वा रत्नाकरं पुनः।

रत्नोच्चयः पुरः पुण्यसम्पदा प्राभृतीकृतः।^६

अत्र करे कृत्वा किं वा रत्नाकरं पुनः रत्नोच्चयः पुरः पुण्यसम्पदा इति दृश्यते।

४) लाटानुप्रासः।

लाटानुप्रासभूर्भिन्नाभिप्राया पुनरुक्तता।

यत्र स्यान्न पुनः शत्रोर्गर्जितं तज्जितं जितम्॥^७

व्याख्या- भिन्नाभिप्राया = भिन्नः = पूर्वकथित-शब्दापेक्षया अन्यः अभिप्रायः यस्या सा भिन्नाभिप्राया = भिन्न-तात्पर्या इति, पुनरुक्तता = पदानां पुनः पुनः प्रयोगता, लाटानुप्रासाभूः

^६श्रीमल्लिनाथचरितम्, सर्गः -४, श्लो. ३५

^७जयदेवकृतः चन्द्रालोकः, अध्यायः ५, श्लो. ४

= तत्र लाटानुप्रासो भवति। यत्र = यस्मिन्, पुनः = भूयः, शत्रोः = रिपोः, गर्जितं = गर्जनं, न स्यात् = न भवेत्, तत् जितम् = स विजयः, जितम् = यथार्थतया सफलम्।

अर्थात् - यत्र पुनरुक्त-पदैः भिन्नाभिप्रायः प्रकाशयते, सः लाटानुप्रासः। यत्र जितं जितम् इति पुनरुक्त-पदं, येन विजयस्य सफलतायाः अर्थस्य प्रतीतिः भवति ।

गुजरात-प्रान्ते लाटनामकं क्षेत्रं, लाट-वासिनां प्रियः अयम् अलङ्कारः। लाटदेशस्य कवयः अस्य प्रयोगं कृतवन्तः तस्माद् लाटजन-वल्लभाद् लाटानुप्रासः उच्यते। श्रीमल्लिनाथचरितेऽपि लाटानुप्रासस्य उदाहरणं प्राप्यते। यथा -

सर्गः - १ श्लोक -५,२९५,३२३,४५८,४५९

सर्गः - २ श्लोक -२३,१११,२२६,२२८,४३०,६०४

सर्गः - ३ श्लोक - १४१,१४२

सर्गः - ४ श्लोक -१३९,१४०

सर्गः - ५ श्लोक -३१०,३१२

सर्गः - ६ श्लोक -३३२,५०७

उदाहरणम् -तथाप्रज्ञप्तीनां शक्रः सन्निहितः समानकः।

धाता विधाता च हरी ऋषिश्च ऋषिपालकः॥^८

अत्र धाता, विधाता, ऋषिश्च, ऋषिपालकः इत्यादयः शब्दाः लाटानुप्रासस्य दर्शनं कार्यन्ति।

५) स्फुटानुप्रासः।

श्लोकस्यार्थं तदर्धे वा वर्णावृत्तिर्यदि ध्रुवा।

तदा मता मतिमतां स्फुटानुप्रासता सताम्॥^९

^८श्रीमल्लिनाथचरितम्, सर्गः -४, श्लो. १३९

^९जयदेवकृतः चन्द्रालोकः, अध्यायः ५, श्लो. ५

व्याख्या - श्लोकस्य = पद्यस्य, अर्थ = अर्थ-भागे, पूर्वार्धे उत्तरार्धे वा इति तस्य अर्थे इति। तदर्थे = चतुर्थांशे चरणे वा, यदि वर्णावृत्तिः = यदि वर्णानां पुनः प्रयोगः वा, ध्रुवा = निश्चिता, तदा = तर्हि, मतिमतां = बुद्धिमतां, सतां = सज्जनानां, स्फुटानुप्रासता मता = स्फुटानुप्रासः स्वीकृतः। काव्यविदः एतं स्फुटानुप्रासनामकम् अलङ्कारं स्वीकुर्वन्ति इति।

अर्थात् - सामान्यतया श्लोकेषु चत्वारः चरणाः भवन्ति । यदि तत्र अर्धभागे चतुर्थचरणे वा अन्ते वर्णानां निश्चिता आवृत्तिः स्यात्, तर्हि काव्यमर्मज्ञाः स्फुटानुप्रास-नामकम् अलङ्कारं स्वीकुर्वन्ति । अत्र अस्मिन् एव लक्षणे पद्ये पूर्वार्धे वा शब्दः उत्तरार्धे च ताम् इति पुनरावृत्तः जातः। एष एव अन्त्यानुप्रासनाम्नापि ज्ञायते। श्रीमल्लिनाथचरितेऽपि स्फुटानुप्रासस्य उदाहरणं प्राप्यते। यथा -

सर्गः - १ श्लोक -१६

सर्गः - ३ श्लोक -१८२

उदाहरणम् -बलो नाम नृपस्तत्र बलेन बलसूदनः।

वैरिवारबलोन्माथी ऋद्ध्या बलिनिषूदनः॥¹⁰

अत्र बलसूदनः, बलिनिषूदनः च अन्त्यानुप्रासस्य वर्णनं कुरुतः। बलो बलेन इति आरम्भे अपि अनुप्रासः। अतः अत्र स्फुटानुप्रासः सिद्ध्यति।

६) अर्थानुप्रासः।

उपमेयोपमानादावर्थानुप्रास इष्यते।

चन्दनं खलु गोविन्दचरणद्वन्द्ववन्दनम्॥¹¹

व्याख्या - उपमेयं = वयं प्रस्तुतं वा, उपमानम् = अवर्ण्यम्, अप्रस्तुतम्, उपमेयं च उपमानं चेति उपमेय-उपमाने तयोः उपमेय-उपमानयोः = वाऽवर्णयोः यदि वर्णावृत्तिः ध्रुवा नियता, तदर्थानुप्रासः = अर्थानुप्रासालङ्कारः इष्यते। उपमेयपदे उपमानपदे च वर्णसाम्ये अर्थ-अनुप्रास-अलङ्कारः भवति इति भावः। यथा- गोविन्दस्य = भगवतः श्रीकृष्णस्य, चरणयोः =

¹⁰श्रीमल्लिनाथचरितम्, सर्गः -१, श्लो. १६

¹¹जयदेवकृतः चन्द्रालोकः, अध्यायः ५, श्लो. ६

पादपङ्कजयोः, द्वन्द्वं = युगलं, तस्य वन्दनं = प्रणतिः इति खलु = निश्चयेन, चन्दनं = भद्रश्रीः।

अर्थात् - यत्र उपमानस्य उपमेयस्य च मध्ये वर्णावृत्तिः स्यात्, तत्र अर्थ-अनुप्रास-नामकः शब्दालङ्कारः परिगण्यते। यथा - चन्दनं खलु अस्मिन् उदाहरणे गोविन्दचरणद्वन्द्ववन्दनम् इति उपमेयपदं, चन्दनम् इति उपमानपदम् अत्र उभयोरेव 'न्दनम्' इति वर्णावृत्तिः विद्यते। तस्मादत्र अर्थानुप्रासनामकोऽलङ्कारोऽस्ति। श्रीमल्लिनाथचरितेऽपि अर्थानुप्रासः प्राप्यते। यथा -

उदाहरणम् -कल्लोलक्रीडगान् हंसान्, क्रीडयन्तो सुतानिव।

वीक्षाञ्चक्रे क्षमाधीशः सरयूं सरिदुत्तमाम्॥¹²

अत्र हंसान्, सुतान् इति उपमानोपयोगसम्बन्धे तयोः अन्ते "आन्" इति समागतम् इत्यतः अत्र अर्थानुप्रासः समुदितः।

७) यमकालङ्कारः।

आवृत्तवर्णस्तवकं स्तवकन्दाङ्कुरं कवेः।

यमकं प्रथमा धुर्य-माधुर्यवचसो विदुः॥¹³

व्याख्या - धुर्य-माधुर्यवचसः = माधुर्य-परिपूर्णवाचः इति। तादृशाः प्रथमाः = पूर्वाचार्याः, कवेः = काव्यकारस्य, स्तवकन्दाङ्कुरं = स्तुति-बीजप्ररोहं, कवेः प्रशंसाकारणभूतम् इति, आवृत्त-वर्णस्तवकं = पुनः प्रयुक्त-वर्णसमूहः, यमकं = यमक-नामकम् अलङ्कारः, विदुः = कथयन्ति।

अर्थात् - यमक-प्रयोगेण काव्यकाराः प्रशंसां लभन्ते। मधु-रभाषिणः पूर्वाचार्याः कथयन्ति यत्, भिन्नार्थ-बोधकस्यवर्ण-समूहस्य आवृत्तिः विधीयते, तत्र यमक-नामकः शब्दालङ्कारः उक्तः। अत्र मा-धुर्य माधुर्य इति वर्णसमूहस्य आवृत्तिः कृता। शब्दस्य अथवा वर्णसमूहस्य पुनः प्रयोगे अर्थभेदे सति एव यमक-अलङ्कारः सिद्ध्यति। आवृत्त-वर्णसमूहः सार्थकः निरर्थकः वा भवितुम् अर्हति। अत्र उलयोः इलयोः, बवयोः, नणयोः, सविसर्गाऽविसर्गयोः च अभेदः मन्यते। श्रीमल्लिनाथचरित्रे यमकालङ्कारस्य उदाहरणं प्राप्यते। यथा -

¹²श्रीमल्लिनाथचरितम्, सर्गः -१, श्लो. २४७

¹³जयदेवकृतः चन्द्रालोकः, अध्यायः ५, श्लो. ८

सर्गः - १ श्लोक - ४१,२५९,३४३

उदाहरणम् -परायत्ताः क्वचिन्न स्युर्ललनाः पतिदेवताः।

इतस्मृतिस्मृतौ मूर्खी कथं तापसपांशनः?॥¹⁴

अत्र स्मृतिः, मृतौ इति, पस, पांश इति च यमकालङ्कारं सिद्ध्यति।

सन्दर्भग्रन्थसूचिः

- १)श्रीमम्मटाचार्यविरचितः काव्यप्रकाशः, डॉ.शांतिकुमार पंड्या, पार्श्व पब्लिकेशन, अहमदाबाद.
- २)चन्द्रालोकः, श्रीजयदेवकृतः, पंडित बटुकनाथ शर्मा, पब्लिकेशन-जय क्रिष्णादास हरिदास गुप्ता, ध चौखम्बा संस्कृत सीरीज, बनारस.
- ३)साहित्यदर्पणः (विश्वनाथ), शालिग्राम शास्त्री, १९७७, मोतीलाल बनारसीदास, दिल्ली
- ४)काव्यसाहित्यमाला -६, आचार्यविजयायोगतिलकसूरीश्वराः,वीरशासनम्, सुरत
- ५)काव्यशिक्षा, विनयचन्द्रसूरिविरचित, डॉ. हरिप्रसाद शास्त्री, बी.जे.इन्स्टीट्यूट ओफ लर्नींग एन्ड रीसर्च, अहमदाबाद, लालभाइ दलपतभाइ भारतीय संस्कृति विद्यामंदिर, अहमदाबाद
- ६)मल्लिनाथचरित्रम्, हरगोविन्द - बेचरदासौ, प्रथम आवृतिः, हेमचंद्राचार्य जैन ज्ञानमंदिर पाटण,पाटण
- ७)मल्लिनाथचरित्र, श्रीविनयचन्द्रसूरि, श्री जैन धर्मप्रचारक सभा, वि.सं - २४४६, आनंद प्रीन्टींग प्रेस, भावनगर
- ८)मल्लिनाथचरित्र महाकाव्य भाग -१ (सर्ग- १-५), जयशिशु. पू.सा.श्री सौम्यज्योतिश्रीजी, वि.सं - २०७१, स्व.पू.पंन्यासप्रवरश्री कांतिविजयजीगणिवर जैन ग्रन्थमाला, हलवद
- ९)मल्लिनाथचरित्र महाकाव्य भाग - २ (सर्ग- ६-८), जयशिशु. पू.सा.श्री सौम्यज्योतिश्रीजी, वि.सं - २०७१, स्व.पू.पंन्यासप्रवरश्री कांतिविजयजीगणिवर जैन ग्रन्थमाला, हलवद

¹⁴श्रीमल्लिनाथचरितम्, सर्गः -१, श्लो. ३४३

Published by :

<http://www.shantiejournal.com/>

—• **SHANTI PRAKASHAN**

HQ. : 1780, Sector-1, Delhi By pass,
ROHTAK-124001 (HARYANA)

—• **OTHER CONTACT**

D-19/220, Nandanvan Apartment, Nr. Bhavsar Hostel,
New Vadaj, AHMEDABAD-380013.